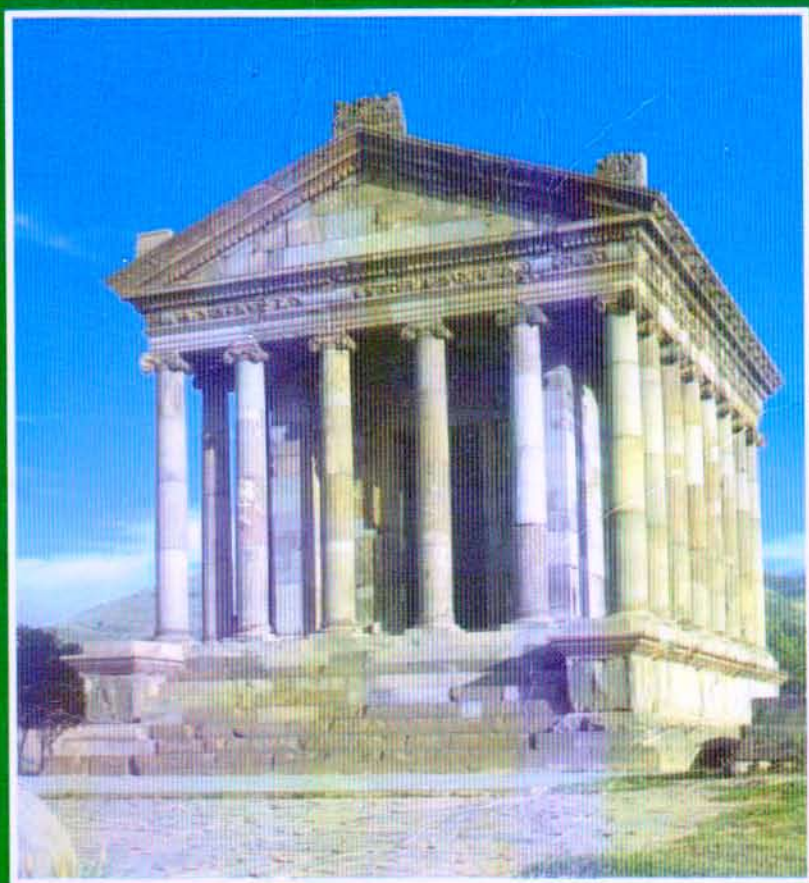

ՀԱՅԻՑ ՊԼՏՈՒԹՅՈՒՆ

5

«Լույս» հրատարակչություն

**Հասարակած է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության
կողմից որպես հանրակրթական դպրոցի դասագիրք**

Դասագրքի հեղինակները

- Պատմական գիտ. թեկնածու **Պ. Չորանյան** - թեմա 1
- ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս **Գ. Մարգարյան**, պատմական գիտ. դոկտոր **Բ. Հարությունյան** - թեմա 2, 3, 4, 5
- Գ. Մարգարյան**, պատմական գիտ. թեկնածու **Ա. Մելքոնյան** - թեմա 6, 7, 8, 9
- Գ. Մարգարյան**, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս **Վ. Բարխուդարյան** - թեմա 10, 11, 12, 13, 16
- Պատմական գիտ. դոկտոր **Հ. Մարգարյան** - թեմա 14, 15
- Քարտեզների հեղինակ **Բ. Հարությունյան**

Դասագրքի աշխատանքներին մասնակցել և մեթոդական համակարգը
մշակել են պատմական գիտությունների թեկնածուներ
Ռ. Գասպարյանը և Ռ. Սահակյանը:

Բ 4306020600 (06) 2000
702 (01)

ISBN 5-545-01404-7

© **Վ. Բարխուդարյան, Բ. Հարությունյան և ուրիշն 2000**
© **«Լույս» հրատարակչություն, 2000**

ՀԱՅԻՑ ՊԼՏԻՄԻԹՅՈՒՆ 5

Հանրակրթական դպրոցի 5-րդ
դասարանի դասագիրք

Խմբագրությանը՝ պրոֆ. Վ.Բարխուդարյանի

ԵՐԵՎԱՆ «ԼՈՒՅՍ» 2000

Պարսկի՝ բարեկամներ

Ձեր ուսման մեջ այս փարվանից հաճելի ու ոգեշնչող դուռ է բացվում: Դուք սկսում եք սովորել հայրենի պարմությունը:

Պարմությունը ժողովրդի կենսագրությունն է: Ինչպես գիտեք, ամեն մարդ ունի իր կենսագրությունը՝ ե՞րբ և որտե՞ղ է ծնվել, սովորել, ի՞նչ կյանքի ուղի է անցել: Այդպես էլ ազգային պարմությունը բացահայտում է ժողովրդի կենսագրությունը, նրա առաջացման ժամանակը, աշխարհագրական միջավայրը, անցած պայքարի ու սրեղծագործ աշխատանքի դարավոր ուղին: Ներկաբար, ինչպես յուրաքանչյուր անհատ գիտի իր և մերձավորների կենսագրությունը, այնպես էլ ամեն մի քաղաքացի, րվյալ ազգի ամեն մի զավակ պարտավոր է իմանալ իր ժողովրդի կենսագրությունը՝ պարմությունը:

Ձեր հայրերն ու պապերը կարող են պարմել այն մասին, ինչին մասնակից և ակնասարես են եղել երիտասարդ փարիներին: Սակայն մենք ինչպե՞ս ենք իմանում, թե ինչ է կարարվել խոր անցյալում՝ մի քանի հազար փարի առաջ: Դեռևս հինգ հազար փարի առաջ սրեղծվել է գիրք: Այն ժամանակ գրել են քարի վրա: Պահպանվել են եկեղեցիներ և այլ շինություններ: Կարևոր նշանակություն ունեն հին բնակավայրերի պեղումները: Այդ ամենի շնորհիվ մենք պարկերացում ենք կազմում հին դարաշրջաններում ապրած մարդկանց կենցաղի, բարքերի, առաջին պերությունների, պարերազմների և այդ ժամանակների մարդկանց կյանքի շար ուրիշ կողմերի մասին:

Իմանալով քո ժողովրդի պարմությունը՝ մտքով ու հոգով կապվում ես մայր հողին, զմայլվում ու վեհանում հայրենի երկրի արվեստով ու գիտությամբ, ժողովրդի սրեղծագործ հանճարի հրաշալի կոթողներով: Մեր փաղանդավոր ու քաջարի նախորդների ինքնագոհ սիրանքներն օրինակ կդառնան, կուղեկցեն ձեզ ամբողջ կյանքում, կոգեշնչեն անձնական ունակություններն ու կարողությունները հայրենիքին նվիրաբերելու վեհ գործում:

Տայ ժողովրդի հարևանությամբ ապրող շար ժողովուրդներ չեն դիմացել պարմության վայրիվերումներին, ժամանակի քննությանը և վերացել են, այժմ գոյություն չունեն: Մեր ժողո-

վորդը, հենվելով գիտության ու մշակույթի սեփական նվաճումների վրա, համար ու փնտրական պայքարի միջոցով կարողացել է դժխարագույն պայմաններում գոյարևել: Նա մշտապես մաքառել է ազատության ու անկախության համար: Ազատագրական պայքարը եղել է հայ ժողովրդի պարմության մշտական ուղեկիցը: Դրանով է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ հայոց գեղարվեստական գրականությունը, հոգևոր ու նյութական բովանդակ մշակույթը լեցուն են ազատագրական պայքարն արտացոլող գործերով:

Այսօր Արցախում փեղի ունեցող խիզախ ազատամարտը հայ ժողովրդի ազատագրական մաքառումների տրամաբանական շարունակությունն է, նրա դարավոր պայքարի ամբողջական շղթայի կարևոր օղակներից մեկը:

Ժողովրդի անցյալի պարմության իմացությունը մեծապես օգնում է հասկանալ, իմաստավորել ներկան և լավատեսորեն կանխատեսել ապագան:

Անկախություն ձեռք բերած մեր հայրենիքն առաջընթացի ուղի է բռնել: Տայկական պետության կերպումը վիթխարի ջանքեր է պահանջում: Նորանկախ Հայաստանի քաղաքացիները, նրա բոլոր զավակները պարտավոր են լծվել հայրենական վեր գործին: Մեզանից յուրաքանչյուրի արբազան պարտքն է անձնական մասնակցությամբ անել կարելին հայրենիքի վերածնության համար:

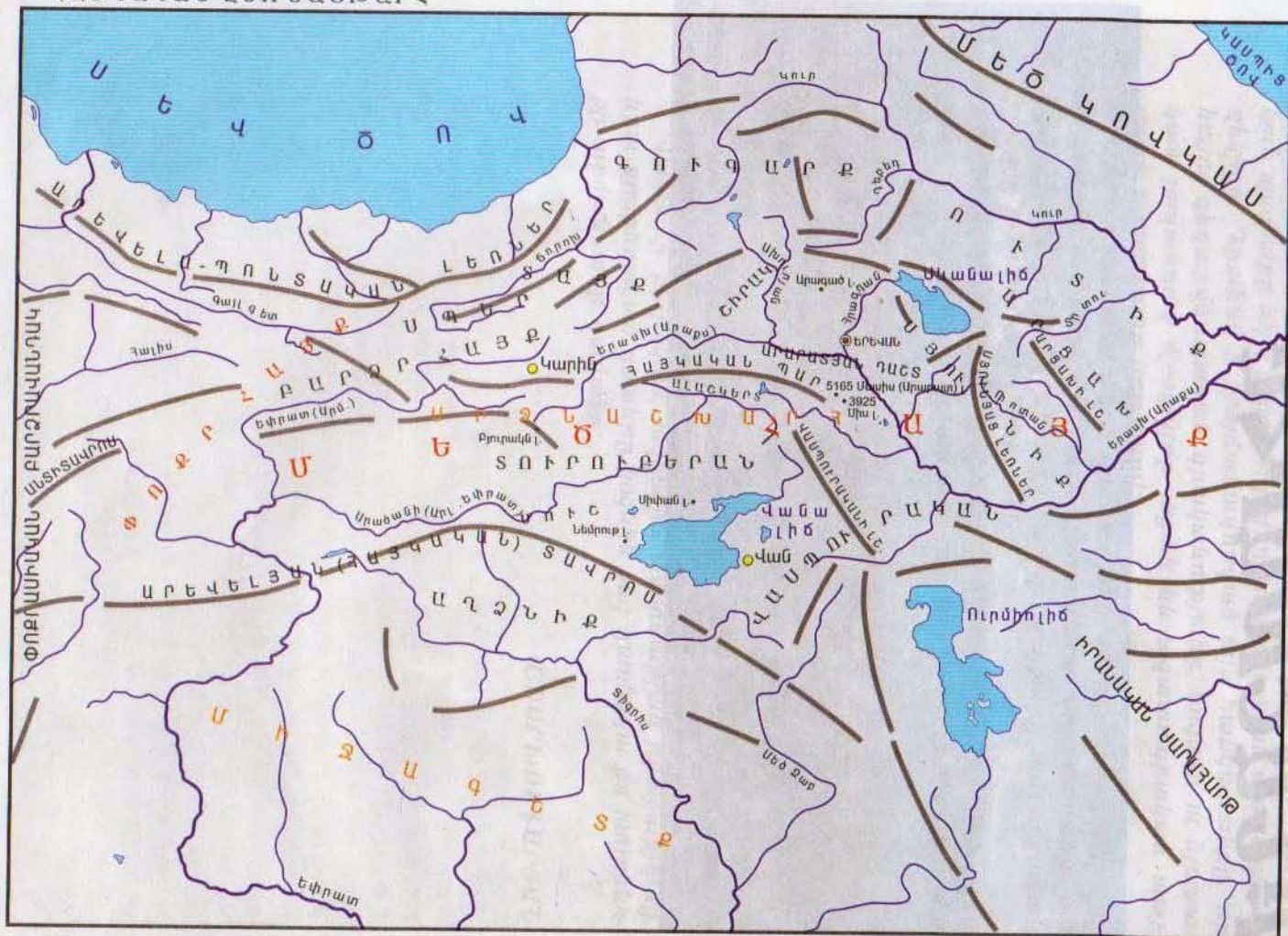
Պատանի՝ բարեկամ, ազգային պարմության իմացությունը, նրա բյուրեղացած դասերը կօգնեն քեզ դառնալու քո հայրենիքի արժանավոր զավակը:

Վ.ԲԱՐԻՈՒԴԱՐՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՆԱՇԽԱՐՀԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱԾԵՆԱՐԷ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՆԱՇԽԱՐՀԸ

Հայկական լեռնաշխարհը: Այն տարածքը, որտեղ կազմավորվել և իր պատմական ուղին է անցել հայ ժողովուրդը, կոչվել է **Հայաստան (Հայք):** Հարևան ժողովուրդների կողմից այն անվանվել է **Արմենիա, Սոմինեթի** և այլն:

Հայկական լեռնաշխարհը հայտնի է իր բազմաթիվ լեռնաշղթաներով ու սարահարթերով: Այն գտնվում է Փոքր Ասիայի և Իրանի բարձրավանդակների միջև: Հայկական լեռնաշխարհն ունի ծովի մակերևույթից 1500-1800 մետր միջին բարձրություն և ավելի բարձրադիր է, քան հարևան Փոքր Ասիայի և Իրանի բարձրավանդակները:

Շրջակա երկրների նկատմամբ իր բարձր դիրքի համար Հայկական լեռնաշխարհը կոչվել է **լեռնային կղզի:** Այն հյուսիս-արևմուտքից եզերվում է **Պոնտական**, հյուսիսից՝ **Փոքր Կովկասի**, հարավից՝ **Հայկական Տավրոսի** լեռնաշղթաներով: Արևելքից Հայաստանի սահմանները տարածվել են մինչև Ուրմիա լճի մոտակայքը: Այս բնական սահմանների միջև ընկած երկրամասը հնում հայտնի էր **Միջնաշխարհի** անունով:

Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե կենտրոնով արևելքից արևմուտք, չգլվում է **Հայկական պար** լեռնաշղթան, որը լեռնաշխարհը բաժանում է հյուսիսային և հարավային մասերի: Հայկական պարն արևելքում սկիզբ է առնում **Մասիս (Մեծ Արարատ)** սարից: **Մասիս** ունի 5165 մետր բարձրություն: Իր գեղեցիկ և վեհ տեսքով Մասիսը ժողովրդական բազմաթիվ առասպելների և ավանդությունների նյութ է դարձել:

Արագած լեռը հյուսիսից եզերում է Արարատյան դաշտը: Արագածի լանջերը հարուստ են ջրերով ու բուսականությամբ և հնագույն ժամանակներից եղել են երկրագործության ու անասնապահության կենտրոններ: Մասիս և Արագած լեռների միջև՝ **Արաքսի** (Երասխի) միջին հոսանքում է փոխված **Արարատյան դաշտը:** Վերջինս Հայկական լեռնաշխարհի ամենաընդարձակ և արգավանդ դաշտերից մեկն է: Այստեղ են գտնվել Հայաստանի հինավուրց **Արմավիր, Երվանդաշատ, Արտաշատ, Վաղարշապատ, Դվին** մայրաքաղաքները: Այստեղ է գտնվում նաև Հայաստանի Հանրապետության մայրաքաղաք **Երևանը:**

Արագած լեռը

Եփրատ գետը

Գետերն ու լճերը: Աշխարհագրական բարձր դիրքի շնորհիվ Հայկական լեռնաշխարհը Առաջավոր Ասիայի խոշոր գետերի ջրաբաշխն է: Հայկական լեռնաշխարհից սկիզբ են առնում **Եփրատ, Տիգրիս, Ճորոխ, Արաքս և Կուր** գետերը:

Եփրատ գետը գոյանում է երկու բազուկներից՝ **Արևմտյան Եփրատ և Արևելյան Եփրատ (Արածանի):** Դուրս գալով Հայկական լեռնաշխարհից՝ այն անցնում է Միջագետքով, միախառնվում Տիգրիսին և թափվում Պարսից ծոց:

Տիգրիս գետը ևս կազմվում է երկու ճյուղից՝ **Արևմտյան և Արևելյան:**

Ճորոխ գետը հոսում է Բարձր Հայքից և թափվում Սև ծովը:

Արաքս (Երասխ) գետը սկիզբ է առնում **Քյուրակն** լեռներից: Ընդունելով Ախուրյան, Բասախ, Հրապղան և մի շարք այլ վտակներ՝ միանում է Կուր գետին և թափվում Կասպից ծովը: Արաքս գետից ու նրա վտակներից սնվելով՝ կենդանություն է առնում Արարատյան դաշտը: Երասխը միակ խոշոր գետն է, որ իր ամբողջ երկարությամբ հոսում է Հայաստանով: Հայ ժողովուրդը նրան սիրով անվանում է **Մայր Արաքս:**

Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ է մեծ ու փոքր լճերով: **Սևանա լիճը** (հնում՝ **Քեղամա ծով, Քեղարքունյաց ծով**) աշխարհի բարձրադիր խոշոր լճերից է. այն ունի քաղցրահամ ջուր և չկնառատ է (իշխան, կարմրախալտ, գեղարքունի): Լիճն ունեցել է մեկ կղզի, որը ջրի մակարդակի իջեցումից հետո վերածվել է թերակղզու: Սևանն ընդունում է շուրջ երեք տասնյակ գետեր և գետակներ, իսկ նրանից սկիզբ է առնում միայն **Հրազդան** գետը: **Վանա լիճը** (հնում՝ **Քզնունյաց ծով**) ավելի մեծ է, և նրա աղի ջրերում բազմանում է միայն տառեխ ձուկը: Վանա լիճն ունի 4 կղզի, որոնցից նշանավոր է **Աղքամարը:** Հայկական լեռնաշխարհի և Իրանի սարահարթի միջև գտնվում է **Կապույտան** կամ **Ուրմիո** լիճը: Նրա աղի ջրերում ձուկ և ջրային այլ կենդանիներ ու բույսեր չկան: Այս երեք խոշոր լճերից բացի Հայկական լեռնաշխարհում կան քաղցրահամ ջրերով բազմաթիվ մանր լճեր:

Քուսական և կենդանական աշխարհը: Հայկական լեռնաշխարհի բուսականությունը բազմազան է և հարուստ: Երկրի ցածրադիր վայրերում արհեստական ոռոգման դեպքում աճում են բամբակ, նուռ, թուզ, բրինձ և այլն: Մեծ տարածում ունի պտուղների (տանձ, խնձոր, բայ, կեռաս և այլն) և խաղողի մշակությունը: Մշակվում են ցորեն, գարի, հաճար, կորեկ: Հացահատիկի մշակությամբ նշանավոր են եղել **Շիրակը, Բագրևանդը, Տարոնը, Բարձր Հայքը, Սևանի ափագանդը:** Հայաստանը վայրի ցորենի նախահայրենիքներից մեկն է:

Հայկական լեռնաշխարհում անտառները համեմատաբար քիչ են: Մեծ գանգվածներով անտառներ կան Արցախում, Սյունիքում, Գուգարքում, Տայքում և լեռնաշխարհի հարավային մասերում: Հայկական լեռնաշխարհի անտառներում տարածված են կաղնին, հաճարենին, բոխին, թխկին, հալսենին, կեչին: Արցախի, Սյունիքի, Տայքի և Գուգարքի անտառներում

անում են մեծ քանակությամբ վայրի պտղատու ծառեր ու թփեր: Հին Հայաստանում տնկվել են նաև արհեստական անտառներ, որոնցից նշանավոր է Սոսրովի անտառը:

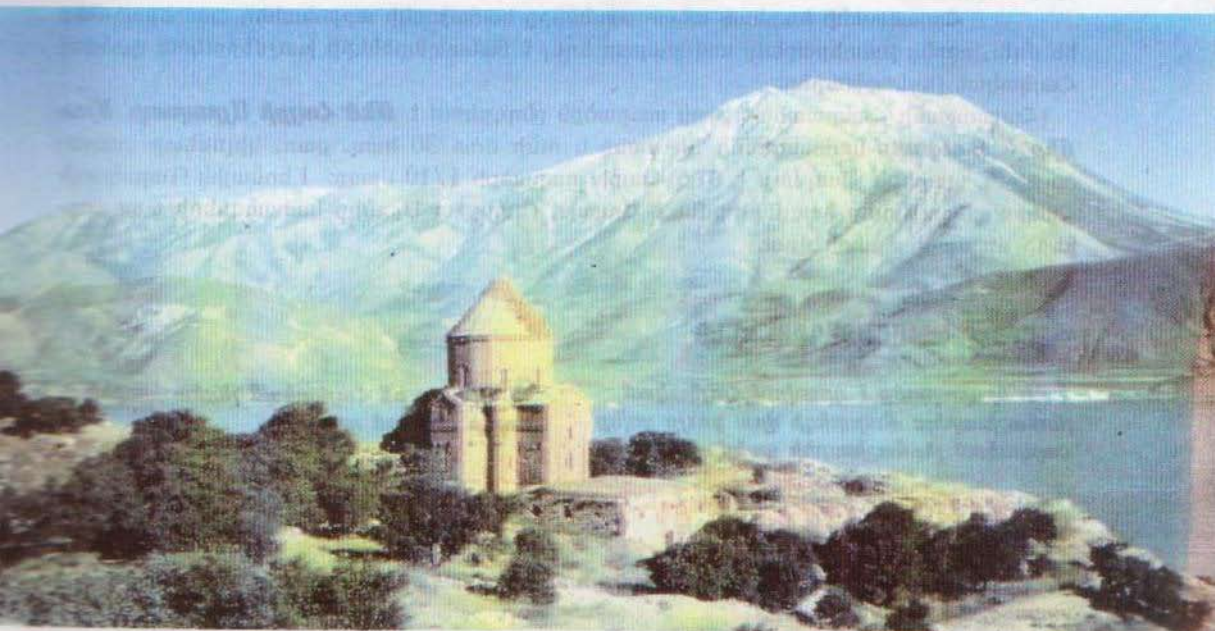
Քաղաքական և Հայկական լեռնաշխարհի կենդանական աշխարհը: Ոնտանի կենդանիներից տարածված են ոչխարը, այծը, կովը, չին, գոմեջը, իսկ վայրի կենդանիներից՝ աղվեսը, գայլը, արջը, նապաստակը, վայրի խոզը (վարապ) և այլն: Թռչուններից հանդիպում են արծիվը, քապեն, արագիլը, կաքավը, բադը, լորը և այլն, իսկ սմբակավորներից՝ եղջերուն, այծյամը, վայրի ոչխարը:

Հնուց ի վեր պարգայած է եղել մեղվապահությունը: Հայաստանի մի քանի գավառներ հռչակված էին չիաբուծությամբ: Հույն հեղինակ Ստրաբոնի վկայությամբ Հայաստանը տարեկան քսան հազար չի էր ուղարկում Պարսկաստան: Արարատյան դաշտում կար մի տեսակ որդ, որից ստացվում էր ընտիր կարմիր ներկ՝ **որդան կարմիրը**: Այն հռչակ ուներ միջին դարերում և մեծ քանակությամբ արտահանվում էր օտար երկրներ:

Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն կենդանական աշխարհի մի մասը՝ փիղ, մամոնտ, առյուծ և այլն, ժամանակի ընթացքում վերացել է: Դրանց գոյության մասին վկայում են պատմիչների տված տեղեկությունները և պեղումների ժամանակ հայտնաբերված մնացորդները:

Օգտակար համաձոնքեր: Հայկական լեռնաշխարհի ընդերքը հարուստ է մետաղական և ոչ մետաղական օգտակար համաձոնքերով: Հայաստանի լեռներում հնագույն շրջանից մարդու կողմից հայտնաբերվել և օգտագործվել են պղնձի, երկաթի, կապարի, արծաթի և ոսկու բազմաթիվ հանքավայրեր: Պղինձ արդյունահանվել է Գուգարքում, Աղձնիքում, Օռփքում և Սյունիքում: Աղահանքերով հայտնի էին **Կողբը, Կաղզվանը, Նախիջևանը**: Երկաթի հարուստ հանքավայրեր կան Աղձնիք, Տուրուբերան, Ուտիք նահանգներում: Արծաթի հանքավայրերով հայտնի է Փոքր Հայքի տարածքը, իսկ ոսկու հանքեր կան **Սպինգավառում**, Հայկական Տավրոսում և այլուր: Հայկական լեռնաշխարհը հռչակված էր իր բազմաթիվ հանքային բուժիչ ջրերով (Ջերմուկ, Արզնի և այլն): Հանքային տաք աղբյուրները Հայաստանում հայտնի էին ջերմուկ անունով: Հայաստանն ունի շինանյութերի մեծ

Վանա լիճը և Աղքամար կղզին՝ Մուրբ Խաչ եկեղեցիով:
Երկրորդ պլանում՝ Արփուս չունապար լեռը

**Մապադավոր ուղղի
(գերու) արշանիկ:
Ներքին թախն**

պաշարներ՝ զանազան գույների տուֆ, բազալտ, կրաքար, հրակայուն կավեր, ավազ, մարմար և այլն:

Քարածխով հարուստ են Արևմտյան Տիգրիսի և Արևմտյան Սփրատի ավազանները:

Կլիման: Ծրջակա ծովերից անջրպետված լինելով բարձր լեռնաշղթաներով՝ Հայկական լեռնաշխարհի մեծ մասում կլիման չոր է և ցամաքային: Ամռանը խիստ շոգ է, ձմռանը՝ ցուրտ: Տեղումները համեմատաբար սակավ են: Այդ պատճառով էլ հնագույն ժամանակներից բնակչությունը հոգ է տարել արհեստական ոռոգման համար՝ անցկացրել է առուներ, կառուցել արհեստական

լճակներ, ջրանցքներ և այլն:

Հայկական լեռնաշխարհում բնական պայմանները հնագույն ժամանակներից նպաստավոր են եղել մարդկային հասարակության գոյատևման և զարգացման համար:

Հայկական լեռնաշխարհը հաճախակի կրկնվող երկրաշարժերի գոտի է: Այն ունի մի շարք հանգած հրաբուխներ, որոնցից են **Մասիս, Արագած, Սիսիան և Նեմրոս** լեռները: Նեմրոս լեռան հրաբուխի վերջին ժայթքումը տեղի է ունեցել **1441 թ.**:

Վարչական բաժանումը: Պատմական Հայաստանում դեռևս Բ.ա. IV դ. չևավորվել են երկու վարչաքաղաքական միավոր՝ **Մեծ Հայք և Փոքր Հայք**, որոնք սահմանափակվում էին Արևմտյան Սփրատով: Մեծ Հայքը բաժանված էր 15 նահանգների կամ «աշխարհների»՝ **Այրարատ, Գուգարք, Ուրիշ, Արցախ, Սյունիք, Փայտակարան, Պարակահայք, Վասպուրական, Կորճայք, Մոկք, Աղձնիք, Տուրուբերան, Ծոփք, Բարձր Հայք, Տայք**: Նահանգներից յուրաքանչյուրն իր հերթին բաղկացած էր մի շարք գավառներից: Մեծ Հայքն ուներ մոտ 300 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածք: Փոքր Հայքը տարածվում էր Սփրատ գետից արևմուտք և ընդգրկում էր շուրջ ութսուն հազար քառակուսի կիլոմետր տարածք:

Հայկական լեռնաշխարհով անցնում էին Հին աշխարհի առևտրական ու ռազմական կարևորագույն մայրուղիներից երկուսը, որոնք կապում էին Արևելքը Արևմուտքի հետ:

Հայաստանով են անցել նաև Միջագետքը Հյուսիսային Կովկասի հետ կապող ճանապարհները:

Հայաստանի հարևան պետությունները հաճախակի արյունահեղ պատերազմներ են մղել, որոնց թատերաբեմը սովորաբար եղել է ճանապարհների խաչմերուկում գտնվող Հայկական լեռնաշխարհը:

Հայաստանի Հանրապետության տարածքն ընդգրկում է **Մեծ Հայքի Այրարատ, Սյունիք և Գուգարք** նահանգների մի մասը և ունի մոտ 30 հազ. քառ. կիլոմետր տարածություն, այսինքն՝ կազմում է Մեծ Հայքի տարածքի 1/10 մասը: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը կազմավորվել է Արցախ, Ուտիք ու Սյունիք նահանգների տարածքների մի մասի հիման վրա:)

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ տարածք է զբաղում Հայկական լեռնաշխարհը: Քարտեզի վրա ցոյց տվեք Հայկական լեռնաշխարհի սահմանները:

3. Ի՞նչ օգտակար հանածոներով է հարուստ Հայկական լեռնաշխարհը:

5. Ներկայիս Հայաստանի Հանրապետությունը պարամական Հայաստանի ո՞ր նահանգների տարածքն է ընդգրկում:

2. Որո՞նք են Հայկական լեռնաշխարհի խոշոր գետերն ու լճերը:

4. Քանի՞ «աշխարհներից» էր կազմված Մեծ Հայքը: Որո՞նք էին դրանք:

ՀԻՆ ԴԱՐԵՐ

ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Այսօր պատմություն չիմացողները կարող են կարծել, թե մեր ժողովուրդը և ժամանակակից բոլոր ժողովուրդները միշտ էլ գոյություն են ունեցել: Սակայն դա այդպես չէ: Ժողովուրդները, ինչպես մարդիկ, ծնվում, ապրում և մահանում են: Մենք՝ հայերս, աշխարհի ամենահին ժողովուրդներից մեկն ենք: Մեզ հասակակից շատ ժողովուրդներ անհետացել են պատմության թատերաբեմից: Իսկ մեր ժողովուրդը, որն իր պատմության ընթացքում շատ հաջողություններ է ունեցել, բայց մեծ փորձությունների ենթարկվել, շարունակում է ապրել և գործել: Եվ ոչ միայն գործում է, այլև կրկին չեռք է բերել անկախություն, ստեղծել իր նոր պետությունը:

Ինչպե՞ս է եղել այդ բոլորը: Հասկանալու համար պետք է հետևել հապարամյակների միջով անցած ժողովրդի պարզապես պատմությանը: Պետք է նախ և առաջ անդրադառնալ պատմության ակունքներին, նրա ծագման ու կազմավորման ժամանակին ու պայմաններին: Սակայն դրան էլ պիտի նախորդի ծանոթությունն էլ ավելի հին ժամանակների հետ, երբ դեռ ժողովուրդներ չկային, այլ մարդիկ ապրում էին տոհմերով ու ցեղերով:

1. ՔԱՐԻ ԴԱՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հին քարի դար (պալեոլիթ): (Մարդկության-պատմության-հնագույն ժամանակը մենք կոչում ենք **քարի դար**, որովհետև աշխատանքային գործիքներն այդ շրջանում քարից էին պատրաստում: Քարի դարի վաղ շրջանը, որն ընդգրկում է հարյուր հազարավոր տարիներ, կոչվում է **հին քարի դար կամ պալեոլիթ**: Հին քարի դարը Հայկական լեռնաշխարհում վերջացել է մեզանից շուրջ 14 հազար տարի առաջ: Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում գտնվել են մարդու աշխատանքի բազմաթիվ հետքեր, նրա պատրաստած և օգտագործած գործիքներ: Դրանք մեծ մասամբ վանակատից են (սատանի եղունգ): Հատկապես աչքի են ընկնում Արագածի փեշերին բարձրացող **Արփին լեռան** վրա և **Արզնիում** գտնված աշխատանքային գործիքները:

Մարդիկ ապրում էին ծառերի վրա և քարայրներում: Ուտելիք ճարելու դժվարությունները, գիշատիչ գազաններից պաշտպանվելու անհրաժեշտությունը նրանց ստիպում էր ապրել խմբերով, որոնց գիտնականներն անվանում են **մարդկային հոփեր**: Ուտելիքն ապահովում էին **հավաքչությամբ**, այսինքն՝ բույսերի արմտիք, պտուղներ, հատապտուղներ և թռչունների չվեր հավաքելով: Որսում էին վայրի մանր կենդանիներ: Այդ բոլորի համար օգտագործվում էր քարե տանձաչև կոպիտ հատիչը, որը ոչ միայն աշխատանքային գործիք էր, այլև ծառայում էր նախամարդուն՝ որպես զենք՝ թշնամիների ու գազանների դեմ պայքարելու համար: Ժամանակի ընթացքում սկսում են պատրաստվել քարե բազմատեսակ, ավելի մշակված գործիքներ: Դրանցով

Հին քարեդարյան
գործիքներ:
Սատանի
դար: Արփինի

արդեն կարելի էր կտրել, ծակել, քերել, տաշել քարը, փայտը, ապակուրը և եղջյուրը: Նոր գործիքներով ու գենքերով արդեն կարելի էր որսալ խոշոր կենդանիներ՝ արջ, եղջերու, ցուլ, վայրի չի և այլն: Նոր գործիքները հնարավորություն տվեցին նախամարդուն զբաղվել նաև չկնորսությամբ: Նախամարդու համար հեղաշրջիչ նշանակություն ունեցավ կրակի գյուտը: Դրա շնորհիվ հեշտապակ՝ և՛ սննդի ապահովումը, և՛ ցրտից պաշտպանվելը: Սպիտակուցներով հարուստ մսի և չկնեղենի օգտագործումն էապես նպաստեց մարդկային ուղեղի պարզացմանը: Մոտավորապես 40 հազար տարի առաջ նախամարդը նմանվեց ժամանակակից մարդուն:

Քարե գործիքներ օրսիդանից

Միջին և նոր քարի դար: Մարդկային հասարակության պարզացումն էապես արագացավ հին քարի դարին հաջորդող դարաշրջաններում: **Միջին քարի դարը (մեզոլիթը)** տևել է հինգից վեց հազար տարի՝ Ք.ա. 12-րդ հազարամյակից մինչև 7-րդ հազարամյակի կեսերը: Այս շրջանի մարդն իր տեսքով արդեն լիովին նման էր այսօրվա մարդուն: Հայտնագործվում են նետն ու աղեղը, որի շնորհիվ հեշտապակ վայրի կենդանիների որսը, սննդի մեջ մեծացավ մսի օգտագործումը: Բրիչային հողագործության հանդես գալը մարդուն մշտապես ապահովեց բուսական առատ սննդով, իսկ վայրի կենդանիների քնտելացումը՝ մսով և անասնապահական այլ մթերքներով: Տեղի ունեցավ աշխատանքի բաժանում տղամարդու և կնոջ միջև: Տղամարդիկ զբաղվում էին որսորդությամբ և անասնապահությամբ, իսկ կանայք՝ բրիչային երկրագործությամբ:

Հազարամյակներ շարունակ մարդկային հոտը, քաղմանալով և սննդի հայթայթման դժվարություններ ունենալով, սովորաբար բաժանվում էր երկու և ավելի նոր մարդկային հոտերի: Վերջիններս, կերակուր հայթայթելու համար, տեղաշարժեր էին կատարում և յուրացնում նոր տարածքներ: Սակայն ժամանակի ընթացքում մարդկային հոտը սկսեց բաժանվել արյունակցական կապի հիման վրա, որի հետևանքով չնավորվեցին **պոհմերը** կամ **պոհմական համայնքները**: Տոհմում բոլորն ապգակից էին, այնտեղ մեծ էր կնոջ դերը: Միևնույն հոտից առաջացած տոհմերն անմիջապես միավորվում էին մեկ ցեղի մեջ:

Ցեղերն ունեին իրենց ցեղային լեզուները, ընդհանուր հավաքայիքները և սովորույթները:

Քարի դարի վերջին շրջանը՝ **նոր քարի դարը (նեոլիթը)**, Հայաստանում տևել է երկու հազար տարի՝ Ք.ա. 7-րդ հազարամյակի կեսերից մինչև 5-րդ հազարամյակի կեսերը: Քարի մշակման արվեստը հասնում է կատարելության: Գործիքները հղկվում են: Կոթավոր քարե կացիներ թույլ է տալիս սայլեր և մակույկներ պատրաստել: Ստեղծվում, կառուցվում են կացարաններ, բնակավայրեր: Պատրաստվում են առաջին կավե ամանները, ուտելիքն սկսում են եփել:

**Նեոլիթյան
բնակավայրերի
Միսիանից 6 կմ
հեռավորության վրա:
Բլրի հարավային
լանջին պահպանվել
են քառակյս սյուր-
գեպրնյա բնակավայրե-
ղեր՝ ծածկված
անպաշ քարերով**

Նախաուրարական սայ:
Լճաշեն: Բ.ա. 14-13-րդ դդ.

Արտաքին վտանգի ազդեցության ներքո ցեղերն աստիճանաբար իրենց հերթին սկսում են միավորվել ցեղային միությունների մեջ:

Պղնձի և քարի դար: Մարդը ծանոթ է եղել ապնիվ մետաղներին՝ ոսկուն ու արծաթին, ինչպես նաև բնածին պղնձին ու երկնաքարային երկաթին բավական վաղ ժամանակներից: Հավանաբար յարդեն **Ք.ա. 4-րդ** հազարամյակում հայտնաբերվում է հանքաքարից պղինձ ստանալու եղանակը, որը տարածում է ստանում **Ք.ա. 5-րդ** հազարամյակից սկսած: Սակայն պղինձը, լինելով փափուկ և հեշտ կոելի, չկարողացավ կիրառությունից դուրս մղել քարե գործիքները: Դրանք շա-

րունակում էին լայնորեն օգտագործվել: Այդ ժամանակաշրջանը կոչվում է **Էնեոլիթ** կամ **պղնձի ու քարի դարաշրջան:** Հայկական լեռնաշխարհում այն տևում է մինչև **Ք.ա. 4-րդ** հազարամյակի վերջը: Այդ ժամանակ գործիքները դառնում են ավելի որակյալ ու բազմատեսակ: Ընտելացվում են այծը, ոչխարը, խոշոր եղջերավոր անասունները: Եգներն սկսում են օգտագործվել նաև որպես քաշող ուժ: Մարդիկ սկսում են վրադվել կտավագործությանը. բրդյա և բուսական թելերից պատրաստվում են կտավներ: Չարգանում է բրուտագործությունը: Կավե անոթները դառնում են ավելի ու ավելի որակյալ, բազմատեսակ ու գեղեցիկ: Էնեոլիթի դարաշրջանում սկիզբ են առնում նաև տարբեր երկրների միջև լայն շփումները: Հայկական լեռնաշխարհը դառնում է աշխարհում մետաղագործության հնագույն կենտրոններից մեկը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՊԱՋԱԴԱՐՆԵՐ

1. Հայկական լեռնաշխարհի ո՞ր շրջաններում են հայտնաբերվել նախամարդու հետքերը:

2. Հնադարյան մարդու առաջին զբաղմունքը: Ինչպե՞ս էր նա ապահովում իր գոյությունը:

3. Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ վայրի կենդանիների ընդելացումը:

2. ԲՐՈՆՁԻ ԴԱՐ

Քրիստոսից առաջ 3-րդ հազարամյակում երկրագնդի առավել կարգացած հասարակություններում հանդես են գալիս առաջին պետությունները, որոնք ստեղծվում էին խոշոր գետերի հովիտներում: Նեղոս գետի հովտում կազմավորվում է **Հին Եգիպտական քազավորությունը**, իսկ Տիգրիս և Եփրատ գետերի հովտում, այսինքն՝ Միջագետքում՝ **Շումերը** և **Աքքադը**: Սրանց ազդեցությունը տարածվում է շրջակա երկրների, այդ թվում և Հայկական լեռնաշխարհի վրա՝ արագացնելով այստեղի բնակչության կարգացումը:

Բրոնզի հայտնագործումը: (Ք.ա. 3-2-րդ հազարամյակներում Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերը թևակոխում են **բրոնզի դարաշրջան:**) Արհեստները ճյուղավորվում են ու մասնագիտացվում: (Խոշոր նվաճումներ է չեղք բերում մետաղագործությունը: Որպե՞ս գործիքների պատրաստման նոր նյութ այժմ օգտագործվում է **բրոնզը**՝ պղնձի և անագի կամ պղնձի ու մկնդեղի համաձուլվածքը: Այն պղնձից ավելի կարծր էր, դյուրամշակ և նրանով ավելի հեշտ էր կտրել ու ծակել քարը, փայտն ու ոսկորը: Ռազմանում են բրոնզե գոր-

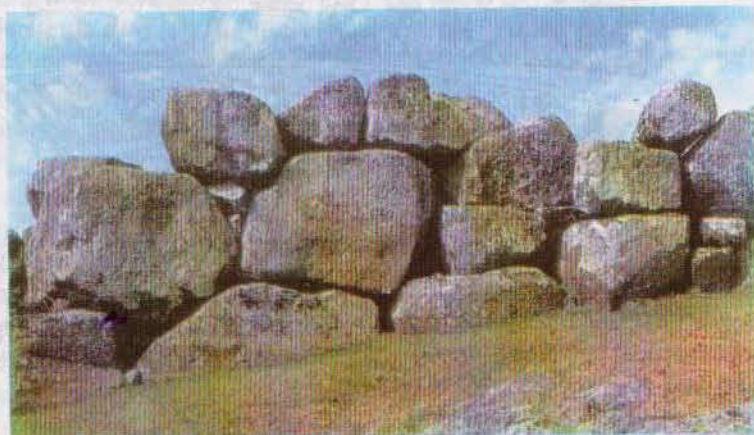

ծիրների, կենցաղային իրերի ու վարդերի տեսակները, աճում է պատրաստվող գործիքների ու իրերի քանակը: Միջնդարյան կոիվների պատճառով մեծ կարևորություն է ձեռքբերում զինագործությունը: Անջատվելով մետաղագործությունից՝ այն վերածվում է առանձին արհեստի: Ռակչության շրջանում սուցիալական անհավասարության ուժեղացումը, ցեղային ավագանու հարստացումը խթանում են ոսկերչության զարգացումը: Ոսկուց, արծաթից և ակնեղենից (թանկարժեք քարեր) պատրաստված նրբագեղ վարդերն անգամ մեր օրերում հիացնում են իրենց կատարողական վարպետությամբ: Փայտի, կաշվի մշակումը, ջուլհակությունը և այլ արհեստներ հասնում են բարձր մակարդակի: Օրոնգի դարին պատկանող հողակապ գործիքներ ու վարդեր են հայտնաբերվել Վանաչորում և Լճաշենում՝ Սևանի ափին, կատարված պեղումների ժամանակ:

Երկրագործության զարգացման գործում հեղաշրջիչ նշանակություն ունեցավ արորի գյուղը: Արա շնորհիվ մարդիկ սկսեցին հաստատվել նաև այնպիսի վայրերում, որտեղ քրիչային երկրագործությունը հնարավոր չէր: Մշակելի դարձան ընդարձակ հողատարածություններ, բարձրացավ բերքատվությունը, աճեց բնակչությունը, մեծացան բնակավայրերը:

Փորվում են ոռոգիչ առուներ: Դրանց ջրերով այգիներ են աճեցվում: Ոնտելացվում է ձին, որը սկսում է մեծ դեր կատարել մարդու կյանքում:

Նախնադարյան կարգերի քայքայումը: Նախնադարյան հասարակության մեջ մարդիկ իրար հավասար են եղել: Այժմ վիճակը փոխվում է: Երկրագործության և անասնապահության զարգացումը հնարավորություն տվեց մարդկանց սնունդը բավարարե-

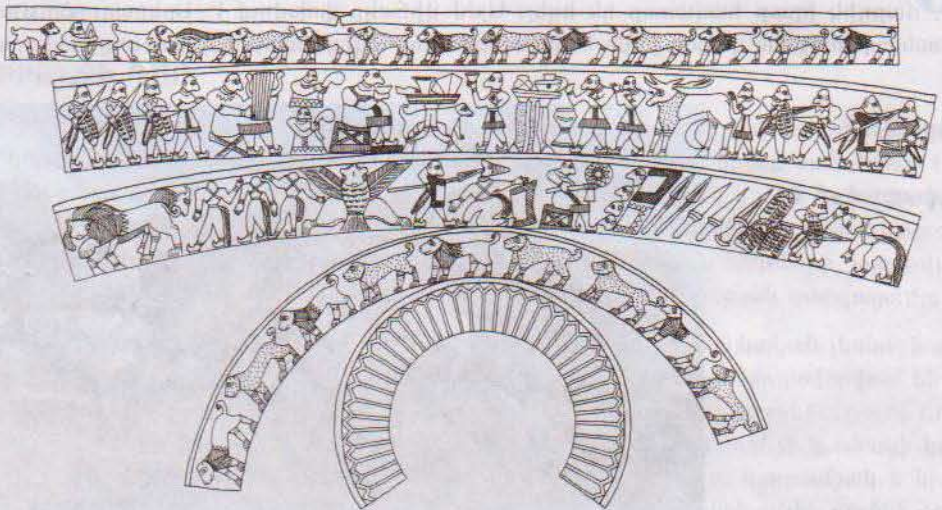
**Քա. 3-րդ
հազարամյակի
արծաթե գավաթ՝
որսի և
պարերազմի
տեսարաններով:
Քարաշամբ:
Ներքևում՝ նույն
գավաթի բացվածքը**

ույց պատ պաշարներ կուտակել: Սակայն (առաջվա պես յուրաքանչյուրը պարտավոր էր իր ունեցածը կիսել բազմաթիվ տոհմակիցների հետ: Այդ պայմաններում վերանում է շատ բերք ստանալու չգտումը: Աստիճանաբար տոհմական համայնքը բաժանվում է խոշոր գերդաստանների: Մրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր սեփական տնտեսությունը: Այլևս բերքը չէր գնում ընդհանուր շտեմարան, այն տնօրինում էր ընտանիքի նահապետը: Այս փոփոխության հետևանքով բարձրացավ աշխատանքի արտադրողականությունը: Սեփական տնտեսություն վարող ընտանիքների մի մասը ժամանակի ընթացքում հարստանում է, իսկ մյուսները, ընդհակառակը, աղքատանում: Առաջանում են ունեղու և աղքատ խավեր: (Ռժեղանում է ցեղային ավագանին: Նրա չեղքում են կուտակվում լավագույն հողերը, անասունների հոտերը, այլ հարստություն: Այդ խավի մարդկանց, մասնավորապես ցեղապետերի դամբարաններն արտակարգ շքեղ են: Թաղման ժամանակ նրանցում տեղավորում են բազմաթիվ իրեր, որոնք իբր պիտի ծառայեին հանգույցային հանդերձյալ կյանքում: Դրանցից էին՝ վարդարուն կառքերը, թանկագին պենքն ու վարդերը, կենցաղային իրեր: Հարուստ դամբարաններում հաճախ հանդիպում են տերերի հետ միասին թաղված՝ սպանված ստրուկների կմախքներ, որոնք, իբր, մահվանից հետո էլ պիտի սպասարկեին իրենց տերերին: Այս բոլորը կարելի է տեսնել, օրինակ, Լճաշեն գյուղի մոտ գտնված նյութերում, որոնք ցույցադրված են Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում:

Ցեղերի շարքային անդամների գերեզմաններն աղքատիկ են. մի քանի կնուճ, մեկերկու բրոնզե դանակ, հասարակ վարդեր:

Ավելի ու ավելի է մեծանում հարստանալու չգտումը: Դրա հիմնական աղբյուր է դառնում նաև օտարներին թալանելը, նրանց անասուններին ու բերքին տիրանալը: Սկիզբ են առնում և աստիճանաբար ծավալուն դառնում միջցեղային կռիվները:

Սկզբնական շրջանում ցեղերի միջև ծագած կռիվներին մասնակցում էին բոլոր չափահաս տղամարդիկ: Այժմ առաջանում են ռազմիկների ջոկատներ, որոնց գործը միայն պատերազմն էր: Գնալով ավելի արյունալի են դառնում ցեղերի միջև կռիվները: Հարձա-

կումներից պաշտպանվելու համար սկսում են հսկայական քարերից կառուցել, այսպես կոչված, **կիկլոպյան ամրոցներ** (կիկլոպը միականի հսկա է), պարիսպներ։)

Մասնավոր սեփականության առաջացումը, գինված ջրկատների հանդես գալը, որոնք սեղային ավազանու ձեռքին դառնում են նրա իշխանությունն ապահովող միջոց, աստիճանաբար հող են նախապատրաստում Հայկական լեռնաշխարհում պետությունների առաջացման համար։

Երկաթի դարի սկիզբը: Պետությունների առաջացմանը մեծապես խթանեց երկաթի գյուտը։ Երկաթի կիրառումը հեղաշրջում առաջ բերեց մարդկային հասարակության վարձագյման մեջ։ Բ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջին Հայկական լեռնաշխարհում սկսում է լայնորեն կիրառվել երկաթը։ Թեև երկաթի պաշարները շատ ավելի են բնության մեջ, քան պղնձինը, բայց մշակման համար երկաթը շատ բարձր ջերմաստիճան է պահանջում, որն այն ժամանակ հնարավոր չէր ստանալ։ Երկաթե գործիքներն ու զենքերն անհամեմատ ավելի ամուր և էժան էին, քան բրոնզից պատրաստածները։ Երկաթի մուտքը հեղաշրջում առաջ բերեց տնտեսության, կենցաղի և պատերազմական գործի՝ առհասարակ մարդկային հասարակության վարձագյման մեջ։

Այսպիսով՝ մասնավոր սեփականության առաջացման հետևանքով նախնադարյան համայնական հասարակարգը սկսում է քայքայվել՝ իր տեղը զիջելով դասակարգային հասարակությանը։ Հող է նախապատրաստվում Հայկական լեռնաշխարհում պետությունների հանդես գալու համար։

Հավատալիքներ և կրոն: Նախնադարում յուրաքանչյուր տոհմի անդամ կարծում էր, թե իր տոհմն առաջացել է որևէ կենդանուց, բույսից կամ առարկայից։ Տոհմերը պաշտում էին դրանց ու անվանվում դրանց անուններով (ցուլի, կաղնու, արծվի և այլ տոհմեր)։ Բացի այդ, պաշտում էին նաև բնության երևույթները՝ կայծակը, քամին, անշրեր և այլն։ Ջրի պաշտամունքին էին նվիրվում չկնակերպ քարե կոթողներ՝ «վիշապները»։ Բնության շատ երևույթներ, օրինակ՝ բուսականության ծաղկումը, ջրի սառչելը, նախնադարյան մարդը բացատրում էր ոգիների ազդեցությամբ։ Այդ բոլորին նա գոհեր (մատաղ) էր մատուցում, աղերսում նրանց՝ խնայել իրեն, կատարել իր խնդրածը։

Նախնադարյան մարդը հավատում էր, որ հանգույյալները, հատկապես իր մեռած հայրերն ու պապերը, մասնակցում են իր կյանքին, իրեն հաջողություն կամ անհաջողություն բերում։ Ուստի, նա նրանց ևս աղոթում էր ու գոհեր մատուցում։

Այս բոլոր հավատալիքների կուտակումից հետզհետե առաջանում է կրոնը։ Պաշտվում են արևի, լուսնի, ջրի, պտղաբերության ու սիրո և այլ աստվածներ ու աստվածուհիներ։ Ամրանում է անորոշիրիմյան կյանքի այն հավատը, ըստ որի, երբ մարդը մահանում է, նրա ոգին չի մեռնում, այլ շարունակում է ապրել մի ուրիշ կյանքով։

Մարդու այդ հավատալիքներն արտացոլվել են նախնադարյան արվեստի մեջ։ Մեզ են հասել մեծ և փոքր՝ քարից ու կավից, մետաղից ու եղջյուրից կամ ոսկրից պատրաստված արձաններ ու նկարներ։ Առանձնապես գեղեցիկ են Սևանա լճի մոտերքում՝ Ղեղամա լեռներում, Սյունիքում ժայռերի վրա արված նկարները՝ ժայռապատկերները։ Դրանց մեջ կան տարբեր կենդանիների, մարդկանց, բույսերի պատկերներ կամ կովի, որսի և երկնային մարմինների (արև, լուսին) հետ կապված տեսարաններ։

Վիշապ չկնակերպ քարե արձան։ Դրվում էր աղբյուրների, ակունքների, ջրամբարների մոտ

Ժայռապատկերներ

Դեռևս հապարավոր տարիներ առաջ նախնադարյան մարդը ժամանակը չափելու անհրաժեշտություն պգաց: Սկզբում ժամանակը հաշվում էին օրերի քանակով՝ թե այս կամ այն դեպքը քանի օր առաջ տեղի ունեցավ: Սակայն մեծ ժամանակահատվածները չափելու համար օրերով հաշվարկը հարմար չէր:

Հետևելով լուսնի շարժմանը (նորալուսին, կիսալուսին, լիալուսին)՝ մարդը կարողացավ պատկերացում կազմել լուսնային ամսվա մասին: Նա սկսեց հաշվել օրերի այն քանակը, որի ընթացքում լուսինը, փոփոխելով իր տեսքը, վերադառնում է սկզբնական վիճակին: Հնարավոր դարձավ ժամանակը չափել ոչ միայն օրերով, այլև լուսնային ամիսներով:

Նախնադարյան մարդը դարեր շարունակ չգիտեր, թե որքան է տարվա տևողությունը: Հետևելով եղանակային փոփոխություններին՝ նրա համար պարզ դարձավ, որ գարնանից մինչև մյուս գարուն, բերրահավաքից մինչև հաջորդ բերրահավաքն անցնում են մոտավորապես նույն քանակության օրեր: Տարվա եղանակներին որոշ աստղերի շարժմանը հետևելով՝ առաջինը Հին Եգիպտոսում պարզեցին, որ տարին բաղկացած է 365 օրից: Դատելով որոշ փաստերից՝ Հայկական լեռնաշխարհի բնակչությունն առնվազն Բ.ա. 2-րդ հապարամյակից պատկերացում ուներ արեգակնային տարվա մասին:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՊՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք էին առաջին պեպրությունները:

2. Ինչպե՞ս էր բացատրում նախամարդը բնության անհասկանալի երևույթները:

2-րդ ԹԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Տայկական լեռնաշխարհում մարդն իր գործունեությունն սկսել է հնագույն ժամանակներից:
2. Գույքային անհավասարության առաջացման հեղուկ մեկտեղ առաջացավ նաև ցեղային ավազանին, որի ձևորում կուրակվեց ավելի շարժառիթներ:
3. Չկարողանալով բացատրել բնության երևույթները՝ նախամարդը դրանց գերբնական ծագում էր վերագրում: Առաջանում է կրոնը:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ՄԿԻՋԲԸ

1. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ

Հնդեվրոպական նախահայրենիքը: Հայերի ծագումը, կազմավորումը, որպես ժողովուրդ, տեղի է ունեցել Հայկական լեռնաշխարհում: Բ.ա. 3-րդ հազարամյակում և 2-րդ հազարամյակի առաջին կեսին լեռնաշխարհում ապրում էին տասնյակ ու հարյուրավոր ցեղեր: Նրանց մեծագույն մասը պատկանում էր հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին: Նախապես հնդեվրոպացիների նախահայրենիքն ընդգրկել է Փոքր Ասիայի արևելյան շրջանները, Հայկական լեռնաշխարհը և Իրանական սարահարթի արևմտյան մասերը: Այդ տարածքում, բացի հայերի նախնիներից, ապրել են նաև գերմանացիների, հույների, ռուսների, իրանացիների, հնդիկների և այլ ժողովուրդների նախնիները: Նրանց լեզուներն անվանում են **հնդեվրոպական լեզվաընտանիք**, քանի որ տարածված են Հնդկաստանից մինչև Եվրոպա ձգվող մի շարք երկրներում: Հնդեվրոպական լեզուներով խոսողները ժամանակին իրենց նախահայրենիքից շարժվել են դեպի իրենց պատմական հայրենիքը: Այնտեղ քնակվող ցեղերից ավելի ուժեղ և կենսունակ լինելով՝ հաղորդել են նրանց իրենց լեզուները և, միավորվելով, կազմել են ժողովուրդ: Այսպիսով՝ տարբեր ցեղերից կազմավորվել են մարդկանց ավելի մեծ ու կայուն խմբեր՝ ժողովուրդներ: Այս եղանակով առաջացան հույները, գերմանացիները, ռուսները, պարսիկները, հնդիկները և այլն: Հայերը, փաստորեն, միակ հնդեվրոպական ժողովուրդն են, որ մնացին նախահայրենիքում՝ Հայկական լեռնաշխարհում՝ որպես տեղաբնիկ ժողովուրդ:

**Ուշ բրոնզեդարյան
բրոնզե զանգակ՝
քարայծի տեսքով:
Միսիան**

Հայ ժողովրդի ծագումը: Այդպիսի պատմական ուղի են անցել նաև հայերը: Հայալեզու ցեղերը նախապես ապրում էին լեռնաշխարհի արևմտյան մասում: Այստեղից նրանք տարածվել են լեռնաշխարհով մեկ, որ հետագայում նրանց անունով կոչվել է **Հայկական լեռնաշխարհ**: Բ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերին սկսվել է հայ ժողովրդի կազմավորումը, որը տևել է մոտ հազար տարի: Այդ գործընթացին մասնակցել են նաև լեռնաշխարհում ապրող ուրիշ ցեղեր ու ցեղախմբեր, որոնք խոսում էին տարբեր լեզուներով: Սակայն վճռական դերը կատարել են հայկական հնդեվրոպալեզու (այսինքն՝ հայալեզու) ցեղախմբերը, որոնցից երկու ամենախոշորներն ու հզորները կոչվել են. մեկը՝ **«հայ»**, մյուսն՝ **«արմեն»**: Այդ ցեղախմբերի և լեռնաշխարհի մյուս ցեղերի միավորման ճանապարհով սկսվել է հայ ժողովրդի կազմավորումը: Դա կատարվում էր այսպես. ցեղերն ու ցեղախմբերը հետպիստե կորցնում էին իրենց լեզուները և, ընդունելով հայկական ցեղերի լեզուն, նրանց հետ կազմում էին մեկ ժողովուրդ:

ԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որպե՞ն է տեղի ունեցել հայ ժողովրդի ծագումը, և անցել նրա հնրազա կյանքը:

2. Ովքե՞ր էին խոսում հնդեվրոպական լեզուներով:

3. Ինչպե՞ս է տեղի ունեցել հայ ժողովրդի կազմավորումը:

Հայաստան: Հայկական լեռնաշխարհի հարևան Փոքր Ասիայի տարածքում բնակվում էին խեթական ցեղերը: Նրանք Ք.ա. 18-րդ դարում ստեղծում են իրենց պետությունը, որը գոյություն է ունեցել մինչև Ք.ա. 12-րդ դարը: Լեռնաշխարհի հարավային մասում և Հյուսիսային Միջագետքում ապրող խուռիները Ք.ա. 17-րդ դ. ստեղծում են **Միդասնի** պետությունը: Բաղաքակիրթ այդ պետությունները շփվել և իրենց ազդեցությունն են տարածել Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության վրա: Մեզ հայտնի առաջին հայկական իշխանություններն առաջացել են Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հարավում՝ **Եփրատ** գետի ավազանում՝ **Խեթական** թագավորության հարևանությամբ: Արքայ Հայք երկրամասից մինչև Սև ծովը չգվող տարածքի վրա գտնվում էր **Հայաստ** կամ **Հայաստ Ազգի** թագավորությունը: Հայաստ երկիրն իր անվանումն ստացել է «հայ» ցեղախմբի անունից: Հայաստի բնակչության հիմնական զբաղմունքը երկրագործությունը և անասնապահությունն էր: Հայաստի կենտրոններից էր **Կումախան**՝ հետագայի **Անի-Կամախը**՝ Եփրատ գետի ափին:

Խեթական թագավորները հաճախ պատերազմել են Հայաստի դեմ: Ք.ա. 14-րդ դարի սկզբներին նրանք երկու արշավանք են կատարել Հայաստի դեմ, բայց չեն կարողացել հաղթել նրան: Այնուհետև խեթերը կրկին արշավում են Հայաստի վրա: Հանդիպելով համառ դիմադրության՝ նրանք ստիպված են լինում դաշինք կնքել: Սակայն պայմանագիրը խախտում է Հայաստի նոր արքան: Սա գրոհում է Սաթթիի վրա և մեծ ավար տանում: Այնուհետև Սաթթիի թագավորը մեծ զորքով ներխուժում է Հայաստ, գրավում նրա քաղաքներն ու ամրոցները, ետ տանում գերեզմարված խեթերին: Սա իր իշխանությանն է ենթարկում Հայաստի թագավորությունը: Ծուտով Հայաստն վերականգնում է իր անկախությունը:

Այսպիսով, ավելի քան երկու դար Հայաստն պայքարի և շփման մեջ էր խեթական թագավորության հետ:

Հայաստից հարավ ընկած էր **Սուխանու** երկիրը: Այդպես է կոչվել և հայալեզու ցեղերից մեկը: Այստեղից է գալիս Հայաստանին տրված վրայերեն անվանումը՝ Սոմխեթի: Ավելի հարավ՝ Եփրատի աջափնյակում, ընկած էր **Թեգարամա** երկիրը, որն Աստվածաշնչում անվանված է **Թորգոմի տուն**: Ոստ հայոց ավանդության, **Թորգոմը** հայ ժողովրդի նախահայր **Հայկի** հայրն է եղել: Թեգարամայից հարավ ընկած էր **Մակիդ** երկիրը և քաղաքը (ներկայումս՝ Մալաթիա), որի հարևաններն էին հարավից՝ **Խաթե** երկիրը և **Ծոփքը**: Այս երկրներում ևս եղել է հայալեզու հոծ բնակչություն:

Այսպիսով, Եփրատի ավազանի նշված երկրներում իշխում էին հայ ցեղախմբերը:

Ուշ բրոնզեդարյան բրոնզե կացիաներ: Արթիկ

Հայ-արմեններ: Բացի վրացիներից և հայերից մյուս բոլոր ժողովուրդները հայերին անվանում են **արմեն**: Այդպես է կոչվել հայկական գլխավոր ցեղախմբերից երկրորդը: «Արմեն» անունը կապվում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում գտնվող **Արմե** և **Ուրմե** իշխանությունների հետ: Այստեղ, ինչպես և նրանց հարևան Աղձնիքում, գերիշխում էր հայերի «արմեն» ցեղախումբը: Արմենների մասին տեղեկություններ է պահպանել նաև Բ.ա. 5-րդ դ. հույն հռչակավոր պատմիչ **Հերոդոտոսը**, որը նշում է, թե նրանք ազգակից էին Փոքր Ասիայում ապրող փոյուզացիներին:

**Վաղ երկաթի դարի
կոջերուի բրոնզե
արջանիկ:
Արբիկ**

Խեթական քաղաքի արչամագրությունը դեպի Հայաստ կապարած արշավանքի մասին

Իսկ երբ իմ պապը այսրեղից վերադարձավ, նա Հայաստ հասավ, Կարաննին՝ Հայաստ երկրի թագավորը, հեղիտուն զինվորներով և կառավարիկներով դեպի Կումմախս նրան ճակարամարտ րալու եկավ:

Քանի որ թշնամի Հայաստան շրջապարել էր Կաննուվարա քաղաքը, մատանապետ Նուվանծան դեպի նա գնաց, նրան հանդիպեց Կաննուվարայի մուր և նրան 10 հազար զինվորներով ու 7 հարյուր կառավարիկներով ճակարամարտ րվեց: Նուվանծան նրան հաղթեց: Սպանվածները շար էն, գերիներն էլ շար էն:

1. ԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք էին հայկական առաջին պետական կազմավորումները:

2. Հայաստյի բնակչության հիմնական զբաղմունքը:

3. Ի՞նչ անուններով էին հայրնի հայերը հարևան ժողովուրդներին:

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐԿԻ ԾԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Նախնի և Էթիունի ցեղային միությունները: Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասը՝ Վանա լճի և Մփրատի հովտի միջև, զբաղեցնում էր **Նախի** ցեղային միությունը, որը բաղկացած էր բազմաթիվ ցեղերից: Նրանց գլուխ էին կանգնած ցեղապետ-արքայիկները: Ասորեստանի արքաներն իրենց կողոպտիչ արշավանքների ժամանակ բախ-

ՀԱՎԳՈՒՅՆ ՑԵՂԵՐԸ, ՑԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

վում էին Սաիրի միության 30, 40, անգամ 60 և ավելի ցեղերի միացյալ ուժերի հետ: Ծառ դեպքերում սրանց հաջողվում էր հակահարված տալ թշնամուն: Սաիրի միության կազմում գերակշռողը հայալեզու ցեղերն էին:

Սրարատյան դաշտում և նրանից հյուսիս տարածվում էր **Էթիունի** ցեղային միությունը: Արևմուտքում այն սահմանակից էր Սաիրին, արևելքում ընդգրկում էր Սևանա լճի ավա-
կանը: Սևանա լճի շրջակայքը կոչվում էր **Ջրային Էթիունի**: Միության մեջ էին մտնում քսանից ավելի ցեղեր: Էթիունիի բնակչության կյանքի մասին են պատմում, ինչպես ասվեց, Սևանի ափին՝ Լճաշենում, պեղված դամբարանների հարուստ նյութերը՝ զենք ու զրահ, կենցաղի առարկաներ, արձանիկներ, զարդեր և այլն:

Էթիունիի կենտրոնական մասն էր կազմում **Ագա** երկիրը, որի տարածքի վրա այժմ գտնվում է Երևանը:

Այլ ցեղային միություններ: Հայկական լեռնաշխարհի որոշ շրջաններում առանձին կուտակումներով կամ հայկական ցեղերի հետ խառը բնակվում էին նաև ոչ հնդեվրոպական ցեղեր: Դրանք դարերի ընթացքում ներառնվեցին հայ ժողովրդի կազմավորման ոլորտի մեջ և հայապան: Դրանցից էին Հայկա-
կան լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող **Դայա** ցեղային միությունը: Նրա անունը փոխանցվել է հայկական **Տայք** նահանգին: Վանա լճից դեպի հարավ չգվող տարածքը պա-
ղեցնում էր ութ ցեղերից բաղկացած **Ուրուարդի** ցեղային միու-
թյունը: Հայկական լեռնաշխարհում ապրում էին և ուրիշ ցեղեր ու ցեղախմբեր:

Եգան
ու թրոնգեղարյան
թրոնգե գլուխ:
Էջմիածին

Այսպիսով, սկսվելով Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան, առավել վարճացած ու առաջավոր մասից, հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացը ծավալվում էր դեպի արևելք: Այն մեկը մյուսի ետևից ընդգրկում էր այստեղ ապրող ցեղախմբերն ու ցեղերը: Այս ընթացքում Հայկական լեռնաշխարհը ենթարկվում էր նրա հարավային հարևան՝ գիշատիչ Ասորեստանի կողոպտիչ արշավանքներին, որոնք, սակայն, ոչ թե թուլացնում էին երկիրը, այլ նպաստում նրա միավորմանը՝ թշնամուն հաջողությամբ դիմադրելու նպատակով:

Մրճափարի բրոնզե արձանիկ: Ուրարտու

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչպիսի՞ ցեղային միություններ կային Հայկական լեռնաշխարհում:

3. Ինչի՞ մասին են պատմում Լճաշենի դամբարանների նյութերը:

2. Քանի՞ ցեղեր էր միավորում Նաիրի ցեղային միությունը:

4. Հայկական լեռնաշխարհի ո՞ր մասերում սկսվեց հայ ժողովրդի կազմավորումը:

3-րդ ԹԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Հայերի նախնիներն ապրել են գերմանացիների, ռուսների, հույների, իրանցիների, հնդիկների և այլ ժողովուրդների նախնիների հետ միասին, այնուհետև ցրվել են դեպի իրենց հայրենիքները:
2. Հայ ժողովուրդը ծագել, կազմավորվել ու ապրել է Հայկական լեռնաշխարհում, որից էլ առաջացել է վերջինիս անվանումը:
3. Հայ ժողովրդի կազմավորմանը մասնակցել են լեռնաշխարհի շար ցեղեր ու ցեղախմբեր, որոնք միավորվել են «հայ» և «արմեն» ցեղախմբերի շուրջը և ընդունել նրանց լեզուն՝ հայերենը:
4. Առաջին հայկական իշխանություններն առաջացել են Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում՝ Եփրատ գետի հովտում: Արևելյան մասում այդ ժամանակ ապրում էին դեռևս ցեղերով ու ցեղախմբերով:
5. Ասորեստանի կողոպտիչ արշավանքները նպաստել են լեռնաշխարհի բնակչության միավորմանը:

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (Ք.Ա.9-6-րդ դդ.)

1. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԵԼՔՆ ՈՒ ԱՆԿՈՒՄԸ

Վանի թագավորության սկզբնավորումն ու ամրապնդումը: Ինչպես ասվեց, Հայկական լեռնաշխարհի հարավում բնակվում էր **Ուրուարի** ցեղախումբը, որը բաղկացած էր ութ ցեղերից: Ասորեստանի արքաներից մեկը Ք.ա. 13-րդ դարում արշավում է նրանց դեմ, ավերում ու կողոպտում երկիրը: Սակայն երկու դար անց Ուրուարիին կրկին հանդես է գալիս որպես ցեղային միություն, իսկ 9-րդ դարում վերածվում է **Ուրարտու** պետության:

Սկսբում դա փոքր պետություն էր և հապիվ դիմադրում էր Ասորեստանի կողոպտիչ արշավանքներին: Այնուհետև այն ծավալվում է և Վանի ուժով տարածում իր իշխանությունը Հայկական լեռնաշխարհի մեծ մասի վրա:

Եթե/ասորեստանցիներն այդ պետությունն անվանում էին Ուրարտու, ապա տեղացիներն իրենց երկիրը կոչում էին **Քիայնիլի**, որից ծագում է **Վան** անունը: Այդ պատճառով Ուրարտուն հաճախ անվանում են **Վանի**, իսկ երբեմն էլ՝ **Արարատյան թագավորություն**:

Սկսած Ք.ա. 859 թվականից՝ որպես այդ երկրի թագավոր հիշատակվում է **Արամեն**: Նա համառորեն դիմադրում էր Ասորեստանի արշավանքներին: Մեզ հայտնի հաջորդ թագավորն է եղել **Սարգուրի 1-ինը**: Նա Ուրարտուի մայրաքաղաք **Տուշպայի (Վանի)** կառուցման մասին թողել է սեպագիր արձանագրություն, որտեղ իրեն կոչում է «Մեծ արքա, հզոր արքա, տիեզերքի արքա, արքաների արքա»:

Սարգուրի 1-ինին հաջորդել է նրա որդի **Իշպուիմին** (Ք.ա. 825-810 թթ.):

Վանի հզոր տերության ստեղծումը: Իշպուիմինի որդի **Մենուա** արքայի օրոք (Ք.ա. 810-786 թթ.) Վանի թագավորությունը անչափ հզորանում է: Մենուան գրավում է նորանոր երկրներ և արշավանքներ չեղնարկում Ասորեստանի դեմ: Հյուսիսում նա

Տուշպա-Վան բերդի պարիսպները

A close-up photograph of a dark, conical metal object, likely a bell or gong, showing concentric circular patterns on its surface. The object is dark in color, possibly black or dark brown, and has a smooth, polished finish. The lighting highlights the metallic texture and the concentric rings. The background is a plain, light-colored surface.

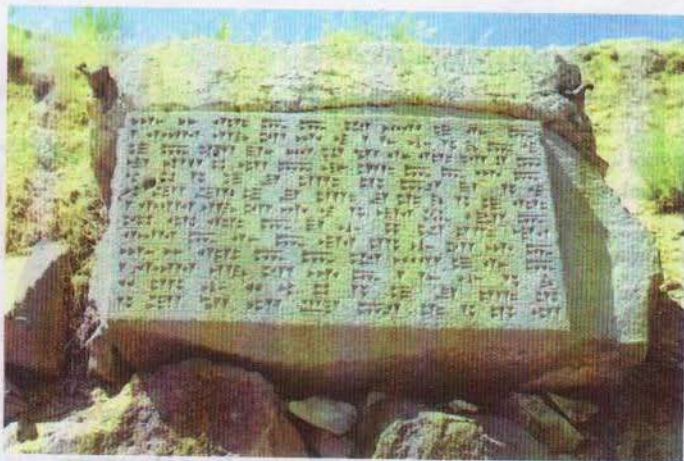
**Վանի քազավորո-
ւյան բրնձե
պարկերազարդ
սաղավարի՝
Յոված Խալիի
սարծուն,
Արգիշթի 2-րդ
քազավորի կողմից:
Կարմիր քյուր**

(Մենուայի օրոք կառուցվում են հզոր ամրոցներ ինչպես պետության կենտրոնական շրջանում, այնպես էլ ծայրամասերում: Ավարտվում են մայրաքաղաք Տուշպայի պաշտպանական կառույցները: Չարկ է տրվում գյուղատնտեսությանը և, առաջին հերթին, այգիների ու ցանքատարածությունների ընդլայնմանը: Անց են կացվում բազմաթիվ ոռոգիչ ջրանցքներ: Վանում Մենուան անցկացրեց մինչև օրս գործող 72 կմ երկարությամբ մի մեծ ջրանցք: Նրա քարե պատերին պահպանվել է արքայի 14 արչանագրություն: Հետագայում այդ ջրանցքը կոչում էին **Շամիրամի ջուր**՝ Ստորեստանի Շամիրամ թագուհու անունով:

Մենուա արքայի օրոք Վանի թագավորությունը դառնում է Առաջավոր Ասիայի հպորագուն տերություններից մեկը:

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ք.Ա. IX - VI դդ.

**Արգիշթի 1-ին
քաղալորի
սեպագիր
արչանագրությունը
Էրեբունի-Երևանի
հիմնադրման մասին**

Էրեբունիի և Արգիշթիսիսիի կառուցումը: Մենուայի գործը շարունակում է նրա որդի **Արգիշթի 1-ինը** (Ք.ա. 786-764 թթ.): Նա ամրապնդում է Եփրատի վրայով անցնող արևմտյան սահմանը և վերադառնում հարուստ ավարով ու գերիներով:

Ծուտով, սակայն՝ ապստամբում է հայկական **Ուրմեն (Տարոն)** և նրա հարևան **Տավա-րածների հովիտը** կոչված երկիրը: Արգիշթին ավերում է այդ երկրները և հավարավոր գերիներ տանում:

Արգիշթի 1-ինը նվաճում է նաև Արարատյան դաշտը: Իր թագավորության հինգերորդ տարում՝ Ք.ա. 782 թ., նա այստեղ հիմնադրում է Էրեբունի քաղաքը՝ ներկայիս **Երևանը**՝ Իր թողած արչանագրությունների մեջ նա հայտարարում է, որ քաղաքը կառուցվել է «ի բարօրություն Բիայնիլիի երկրների, ի տապալումն թշնամական երկրների»: Էրեբունիում Արգիշթին բնակեցնում է 6600 հայ ռավմիկների՝ իրենց ընտանիքներով:

1998 թ. մեծ հանդիսավորությամբ նշվեց Էրեբունի-Երևանի հիմնադրման 2780-ամյակը:

Մի քանի տարի անց Արարատյան դաշտի կենտրոնում Արգիշթին հիմնադրում է նաև **Արգիշթիսիսիի** մեծ քաղաքը, որը դառնում է Վանի թագավորության հյուսիսային շրջանների վարչական կենտրոն և խոշոր սրբավայր: **Արգիշթիսիսիին հեպագայում դառնում է Երվանդյանների պետության մայրաքաղաքը՝ սրբանալով Արմավիր անունը:**

Արարատյան դաշտից Արգիշթին շարժվում է Սևանա լճի կողմը, դեպի Շիրակ ու հարուստ **Գիսուխի (Տայք)** երկրները և նվաճում դրանք:

Ասորեստանի հետ բախումներ են տեղի ունենում Ուրմիա լճի շրջանում: Ասորեստանի թագավորներն ի վիճակի չեն լինում կանգնեցնել Վանի թագավորության առաջխաղացումը:

Վանի թագավորությունը Մարդուրի 2-րդի օրոք: Երկրի ռավմական և տնտեսական վերելքը շարունակվեց նաև Արգիշթի 1-ինի որդի Մարդուրի 2-րդի օրոք (Ք.ա. 764-735 թթ.): Վանի թագավորությունը շարունակում էր մնալ Առաջավոր Ասիայի ամենահզոր տերությունը: **Մարդուրի 2-րդը** կրկին արշավում է անհնազանդ Շիրակի կողմերը, որտեղից վերադառնում է հարուստ ավարով ու գերիներով: Սևանի արևմտյան ափին նա նվաճում է **Վեկիքուխի (Չեղարքունիք)** երկիրը: Ծարժվում է դեպի հարավ՝ Բաբելոնի կողմը՝ շրջանցելով Ասորեստանը, ու հասնում նաև Կասպից ծովի ափերը: Մարդուրին արշա-

**Ուրարտական
ասարծու քրոնզի
արչանից:
Վանի շրջան**

արշավանքը: Սակայն շուտով նրանց մի մասը բարեկամական հարաբերություններ է հաստատում Վանի թագավորության հետ: Ռուսա 2-րդին հաջորդել են ևս մի քանի թագավորներ, որոնց ժամանակ պետությունը թուլացել էր: Սրանք իշխում էին նախկին Ուրարտուի միայն արևելյան մասում: Տերության արևմտյան մասում արգեն չևավորվել էր հայկական մի մեծ միացյալ իշխանություն՝ հայոց **Նահապետ Պարույրի** ղեկավարությամբ, որը և թագավոր հռչակվեց:

Վանի թագավորությունը գինվորական բռնի ուժով սրեղծված թագավորություն էր, ուստի և շուտով (Ք.ա. 580-ական թթ.) դադարեց գոյություն ունենալուց:

Էրեբունի բերդ-քաղաքի հիմնադրումը

Խալդյան մեծությամբ Արգիշթեն Մինուայաորդին այս ամրոցը հռչակապ կառուցեց: Նասրասրեցի Երեբունեն անունը՝ Բիսինեյն (երկրի) գոյությունը լոգուական (= բարբարոսական) ցեղերի մեջ ամրասկզելու (համար): Արգիշթին ասում է... Նասրասրեցի մեծագործություններ հզոր այնպեղ:

ԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՐԱՐՆԵՐ

1. Ե՞րբ առաջացավ Վանի թագավորությունը: Ուրիշ ի՞նչ անուններով է այն հայրանի:

3. Եինադարական ի՞նչ գործունեություն էին ծավալել Վանի թագավորները:

2. Ինչու՞ էին Վանի թագավորները քաղաք-ամրոցներ հիմնում նվաճված տարածքներում:

4. Ո՞ր տիրակալների օրոք էր առավել հզոր Վանի թագավորությունը: Թվարկե՛ք նրանց կայսրած նվաճումները:

2. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ, ՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Պետական կարգը, բանակը: Վանի թագավորությունը հին արևելյան ստրկատիրական բնույթ ունեցող պետություն էր: Պետության գլուխ կանգնած թագավորի իշխանությունն անսահմանափակ էր և ժառանգական: Պետությունը բաժանված էր խոշոր մարզերի: Նվաճված երկրներում, որոշ դեպքերում, իշխանության գլուխ էին թողնվում նախկին թագավորները կամ ցեղային առաջնորդները՝ հարկերը վճարելու պայմանով:

Թագավորը համարվում էր Ուրարտուի գլխավոր աստված **Խալդիի** ներկայացուցիչը և իր բոլոր գործերը կատարում էր նրա անունից:

Ուրարտական բանակը կազմված էր հետևակից, հեծելապորից և մարտակառքերից: Հետևակը կազմված էր տեգավորներից, կային կրողներից, աղեղնավորներից: Բանակը չիերով ապահովում էին հատուկ չիաքուծարանները: Բանակը բաժանված էր 3 հազարանոց գնդերի, որոնք իրենց հերթին կազմված էին 50-ական պինվորից բաղկացած վաշտերից: Ուրարտական պինվորների հռչակապ պատկերներ են պահպանվել հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերված բրոնզե սաղավարտների վրա:

Պատերազմը Վանի թագավորության համար ստրուկների չեռք բերման հիմնական աղբյուրն էր: Միայն Արգիշթի 1-ին և Սարգուրի 2-րդ արքաների օրոք նվաճված երկրներից բերվել են կես միլիոնից ավելի ռազմագերի-ստրուկներ: Ստրուկներն աշխատում էին

քաղաքների ու ամրոցների, տաճարների, ջրանցքների ու ճանապարհների կառուցման ու նորոգման վրա:

Վանի թագավորության հիմնական արտադրող ուժը, սակայն, երկրագործ ու անասնապահ ապատ բնակչությունն էր:

Գյուղատնտեսություն և արհեստներ: Վանի թագավորության կարևոր նվաճումներից էր ոռոգման, ջրանցքաշինության ցանցի ստեղծումը: Այն խթանեց գյուղատնտեսության ծաղկմանը: Բացի Մենուայի (Շամիրամի) 72 կմ երկարություն ունեցող ջրանցքից, Տուշպա-Վան քաղաքից ոչ հեռու կառուցվել են 25 կմ երկարություն ունեցող **Ռ-ուսայի ջրանցքը** և **Ռ-ուսայի ծով** կոչված ջրամբարը: Երևանում գտնվող Թեյշեբաինի (Կարմիր բլուր) ամրոցի մոտ մինչև օրս պահպանվել է մի ջրանցք, որը Հրապղանից՝ թունելի միջով, ջուր է տվել Արարատյան դաշտին: Երկրագործությունը, հատկապես այգեգործությունը, առաջադիմել է Վանա լճի շուրջը, Մփրատ-Արածանիի հովիտներում: Լեռնային շրջաններում սրբազան էին անասնապահությանը:

Քարշր վարձացման էին հասել արհեստները: Ուրարտական բնակավայրերի ու ամրոցների պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են պատերազմի, առօրյա կյանքի և վարդապանքի համար անհրաժեշտ բազմաթիվ իրեր: Դրանք պատրաստված են բրոնզից, երկաթից, ոսկուց, արծաթից, քարի տարբեր տեսակներից, կավից, ոսկրից և այլ նյութերից: Գտնվել են նաև բրդից, վուշից, կաշվից պատրաստված հագուստի և գորգերի մնացորդներ:

Քաղաքաշինություն: Վանի թագավորության մեջ շատ քաղաքներ ու բերդեր են կառուցվել: Դրանց մի մասը (Տուշպա, Էրեբունի, Արգիշթիխիևիլի, Թեյշեբաինի և այլն) պեղված է հնագետների կողմից: Տարածված են եղել բերդ-քաղաքները, որոնց բարձրադիր մասերում կառուցվում էր 2-3 շարք պարիսպներով պատված հզոր միջնաբերդ-ամրոցը: Դրա շուրջը տարածվում էր նույնպես պարսպապատ քաղաքը: Այն ուներ ուղիղ պուգախեռ փողոցներ: Ամրոցում ապրում էր մարզպետը՝ իր սպասավորներով և զինվորներով: Այնտեղ կային նաև արհեստանոցներ ու մառաններ: Քաղաքի բնակելի տները բազմատեսակ էին՝ խրճիթներից սկսած մինչև ընդարձակ բնակարաններից բաղկացած շենքերը:

Նվաճված երկրներում բերդաքաղաքները պետության ռազմական և տնտեսական հենակետեր էին: Այստեղ էին կուտակվում ռազմական ավարը և բնակչությունից ժողովված բնահարկը՝ հացահատիկը, պտուղը, անասունները:

Ուրարտական տաճարները մի քանի տեսակ էին: Մեկը **Մուծածիճի** հայտնի տաճարն էր, որի միայն պատկերն է մեզ հասել: Այն շատ նման է հունական տաճարներին և Գառնիի հեթանոսական տաճարին: Ուրարտական տաճարի մյուս տեսակը կոչվում է **ասպրծու դարպաս:**

Ծենքերը կառուցում էին քարից, աղյուսից և փայտից: Ծածկերն արվում էին երկար գերաններով: Կիրառվում էր նաև տաշած քարը՝ ամրոցի աշտարակների, տաճարների կառուցման համար:

Կերպարվեստը: Պալատների կամ տաճարների պատերը ներսից ծածկվում էին գունավոր նկարներով: Այնտեղ կային աստվածների, կենդանիների պատկերներ:

Վանի
թագավորության
Վարդապանի
դիցուհու
(Խալդի ասպրծու
կնոջ) բրոնզե
արձանիկը

Վանի թագավորության Թեյշերա սաարժու բրոնզե արշանիկը:
Կարմիր բլուր

Նկարները եզերվում էին գեղեցիկ պարզերով: Պատրաստվում էին բարչրաքանդակներ: Այդպիսին էր **Թեյշերա** աստծո՝ պատի վրա արված պատկերը: Պահպանվել են նաև աստվածների, կենդանիների, մարդու բազմաթիվ մանր արշաններ՝ մետաղից, քարից ու եղջյուրից: Հոյակապ բարչրաքանդակ պատկերներով են պարդարված ուրարտական բրոնզե սաղավարտները, վահանները և կապարճները (նետամանները): Այստեղ կան մարտակառքերի ու հեծյալների, առյուծների ու ցուլերի, քրմերի ու թևավոր էակների նկարներ:

Լեզուն, սեպագիրը: Ուրարտերեն լեզուն ազգակից էր խուռի-երենին: Գտնված են 500-ից ավելի ուրարտերեն արշանագրություններ, որոնց մեջ 4-5 հարյուր տարբեր բառեր կան: Բառերի սակավության պատճառն այն է, որ մեզ հասած արշանագրությունները շատ միօրինակ են: Նրանցում միևնույն բառերն անընդհատ կրկնվում են:

Այդ լեզվով խոսել է միայն բուն Բիայնիլիի՝ Վանա լճի մերձակայքի բնակչությունը՝ քիայնացիները: Հետագայում, մեծ տերության ստեղծումից՝ հետո, այդ լեզուն տարածվել է նաև գրավված երկրներում: Բայց դրանով գրվում էին միայն թագավորական արշանագրությունները: Նվաճված երկրների տեղացիներին այն անհասկանալի էր: Նրանք խոսում էին իրենց լեզուներով, մեծ մասը՝ հայերեն: Տերության սահմաններից դուրս ուրարտերեն լեզուն երբեք չի կիրառվել: Ուրարտերենում կան հայերեն բառեր, օրինակ՝ **արծիվ, ծառ, քիվ**, իսկ հայերենում՝ ուրարտերեն, օրինակ՝ **բուրգ, ծով, ուղի**։ Սա ցեղերի դարավոր հարևանության և շփման արդյունք է:

Ուրարտական **գիրը (սեպագիրը)** փոխ է առնված ասուրական սեպագրից: Սեպագիրն այբուբենից տարբերվում է նրանով, որ այնտեղ մեզ համար սովորական տառայակ տառերի փոխարեն (օրինակ՝

ա, գ, է, թ) վանկեր նշանակող հարյուրավոր սեպախմբեր են՝ **բա, բի, բու, ագ, իգ, ուգ** կամ **դապ, զիե, կուռ** և այլն: Սեպախմբերը կարող են և բառեր նշանակել՝ «տուն», «չի», «ուտել», «գնալ» և այլն: Մենք ևս օգտվում ենք այդպիսի նշաններից, օրինակ՝ գրում ենք **2** և կարդում **երկու**, թեև այնտեղ գրված չէ **ե-ր-կ-ու**: Գրում ենք **§** և կարդում «պարագրաֆ» և այլն: Սակայն սեպագրում այդպիսի նշանները շատ-շատ են: Մեզ հասած ուրարտերեն արշանագրությունները մեծ մասամբ թագավորների կատարած նվաճումների ու ռազմական հաջողությունների նկարագրություններն են: Կան նաև շինարարական և կրոնական գրություններ: Բացի քարից, գրում էին նաև բրոնզե իրերի և կավից պատրաստված սալիկների վրա:

Կրոնը: Ուրարտացիներն ունեցել են գրեթե 100 աստված: Մի արշանագրության մեջ թվարկված են այդ բոլոր աստվածները և նրանց մատուցվող զոհերի՝ եզների, կովերի ու ոչխարների քանակը: Առաջին տեղը պատկանում էր **Խալդի** աստծուն, որը համարվում էր թագավորի հովանավորը: Երկրորդ և երրորդ տեղերը պատկանում էին պատերազմի աստված **Թեյշերային** և արևի աստված **Շվիհեին**: Կային նաև աստվածուհիներ: Աստվածների մի մասը Ուրարտուի նվաճած երկրների, քաղաքների ու ցեղերի, այդ թվում՝ ինն հայերի աստվածներն

Ուրարտական թագավորների սեպագիր ամանակներ՝ կավե սալիկների վրա:
Կարմիր բլուր

Ուշ բրոնզե-
դարյան
թռչնակերպ
զանգակներ

Էին: Կային նաև գետերի, լեռների, լճերի աստվածներ:

Ռուսա թագավորի կողմից ջրամբար կառուցելու մասին

Տողաբերդը կիրակցի լեռան ստորոտում, դաշտը հեղեղեցի, ուղղեցի ջրերը այնպեղ՝ արունների և ատվակների, դրեցի անունը Ռուսայի ծով: Անցկացրի ջրանցք այնպեղից դեպի Ռուսախինեյէ (քաղաքը), հենց այդ հողով, որ չոր էր...

Ռուսան ասում է - Տումեցի հենց այդ հողում խաղողույր, անպառ, արտը ցորենի: Տգոր մեծագործություններ այնպեղ կապարեցի:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ դեր էր խաղում բանակը Վանի թագավորությունում:
2. Որպե՞ղ էր օգտագործվում սարունների աշխատանքը:
3. Ի՞նչ նպատակներով էին կառուցվում ջրանցքները:
4. Արվեստի ո՞ր ճյուղերն էին զարգացած Վանի թագավորությունում:
5. Ի՞նչ լեզվով էին խոսում ուրարտացիները: Ի՞նչ է սեպագիրը:

4-րդ ԹԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Զ.ա. 9-րդ դարում Վանա լճի ավազանում առաջացավ Վանի (Ուրարտու) թագավորությունը, որը շուտով դարձավ ժամանակի հզոր տերություններից մեկը: Այն իր հզորության գագաթնակետին հասավ Արգիշթի I-ին (Զ.ա. 786-764 թթ.) թագավորության փարիկներին: Զ.ա. 782 թ. նա հիմնադրեց Էրեբունի ամրոցը՝ Տայասարանի ներկայիս մայրաքաղաք Երևանը:
2. Սակայն Զ.ա. 7-6-րդ դդ. փարբեր ցեղերից բաղկացած և թշնամական պնդություններով շրջապատված Վանի թագավորությունը գնալով ավելի ու ավելի թուլացավ ու վերջապես կործանվեց:
3. Վանի թագավորությունում զարգացման բարձր մակարդակի էին հասել գյուղատնտեսությունը և արհեստը: Զարգացած էր ամրոցաշինությունը, ջրանցքաշինությունը (հիշե՛ք՝ Վան քաղաքը ջրով ապահովող Մենուայի կամ Շամիրամի ջրանցքը, որն ուներ 72 կմ երկարություն), քանդակագործությունը և այլն: Այս ամենի մասին մեզ են հաղորդում պահպանված իրերն ու սեպագիր արձանագրությունները:

ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԱՎԱՐՏԸ

Կազմավորման ընթացքը: Հազարամյակներ տևած հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքում **հայ** և **արմեն** ցեղախմբերի հիմքի վրա Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում ստեղծվել են առաջին հայկական իշխանությունները՝ **Հայասան, Թորգոմի քունը, Ուրմեն** և ուրիշները: Լեռնաշխարհի արևելյան մասում տեղի է ունեցել հայալեզու բնակչության աճ: Վանի թագավորության գոյությունը, չնայած այդ միավորման բռնի բնույթին, օժանդակում էր տարբեր շրջանների տնտեսական և մշակութային կապերի աշխուժացմանը: Տնտեսական կապերից բացի, Վանի թագավորները մեծապես նպաստում էին Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության խառը բնակվելուն: Նրանք, ինչպես տեսանք, իրենց գրավումների ժամանակ բնակչության հոծ կանգվածների գաղթեցնում էին: Այդ ցեղերն ու ցեղախմբերը, նույն տարածքում ապրելով, մերձենում, ներառվում են առավել կենսունակ հայալեզու բնակչության մեջ: Ուժեղանում է հայալեզու ցեղերի միավորման գործընթացը: Հայերը տարածվում են ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհով մեկ: Պայմաններ են ստեղծվում համահայկական պետության առաջացման համար:

Ազգային հնագույն ավանդությունը: Ըստ հայոց պատմահայր Մովսես Խորենացու պահպանած առասպել-ավանդության, հայերի նախահայր **Հայկ Նահապետը** բնակվում էր Վանա լճից արևմուտք գտնվող **Հարք** գավառում: Հայոց պատմահայր Մովսես Խորենացին հայ ժողովրդի կազմավորման մասին պահպանել է Հայկի և Բելի հետևյալ ավանդությունը. Առաջին աստվածներից սերվում էր հսկաների սերունդ: Դրանցից էր Թորգոմի որդի Հայկը: Սա, չհանդուրժելով Բելի բիրտ տիրապետությունը, իր գերդաստանով չվում է հյուսիս՝ Արարատի երկիրը: Բելը, չհաշտվելով Հայկի անհնապանության հետ, մեծ զորքով շարժվում է նրա դեմ: Ճակատամարտը տեղի է ունենում Վանա լճի մերձակայքում: Հայկ նահապետը, մինչև վերջ քաշելով լայնալիճ աղեղը, գետին է տապալում Բելին, որի զորքը խուճապահար փախչում է: Պատմիչի հավաստմամբ մեր երկիրը Հայկի անունով կոչվում է **Հայք**: Այնուհետև նրա զավակները, ժողովրդի մի մեծ կանգվածի հետ միասին, շարժվում են դեպի հյուսիս: Նրանք տարածվում են Արարատյան դաշտում և շրջակա հողերում՝ մինչև Ծիրակ և Կուր-Արաքսի խառնարանը: Ասվում է նաև, որ շատ տեղերում նախապես բնակվում էին սակավաթիվ մարդիկ: Յուրաքանչեւ տեղերն անվանվում են Հայկի զավակների անուններով: **Արագածն** անվանվում է նրա որդի **Արամանյակի** անունով, **Արմավիր** քաղաքը՝ նրա թոռ **Արամայիսի, Երևանը՝ Երասյի, Երասխը (Արաքսը)՝ Երասիի, Մասիսը՝ Ամասիայի, Սյունիքը՝ Միսակի** անունով և այլն:

Հայկ Նահապետի արձանը Երևանում

Այդ գործընթացը հետպիտեմ ընդգրկում է նաև Վանի թագավորության կորիզը՝ Վանի շրջակայքը, այսինքն՝ բուն Ուրարտու-Քիայնիլին, որի բնակիչները ևս միաշուկվում են հայերի հետ:

Այսպիսով հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտը համընկնում է Վանի թագավորության քայքայման հետ: Լեռնաշխարհի բնակչությունը միավորվում է մի նոր համահայկական պետության մեջ: Այն լինելու էր ոչ թե Վանի թագա-

վորության նման բազմապիսի ցեղերի ու ցեղախմբերի բռնի միավորում, այլ միա-
լեզու հիմքի վրա ստեղծված պետություն:

Մովսես Խորենացին Հայկի և Բելի մենամարտի մասին

Եվ երկու կողմի հսկաները, միմյանց հասնելով, Երկրի վրա սհազին
դղրդյուն բարձրացրին՝ գրոհելով, և իրար վրա ահ ու սարսափ գցեցին՝
իրենց հարձակումների ձևերով...

Այս անուպատեի սարսափելի դիպվածը տեսնելով՝ Տիրանյան արքան
զարհուրեց և, եր-եւր քաշվելով, սկսեց բարձրանալ այն բլուրը, որտեղից
իջել էր, որովհետև մտածում էր ամբոխի մեջ ամբանալ մինչև ամբողջ
գորբը հասնի, որպեսզի նորից ճակար կազմի: Աղեղնավոր Հայկը, այս
բանը հասկանալով, իրեն առաջ է նետում, մոտ է հասնում արքային,
մինչև վերջը քաշում է լայնալիճ աղեղը, երեքթյան նետը դիպցնում է նրա
կրծքի տախարակին, և այսքը, շեշտակի անցնելով նրա թիկունքի միջով,
գետին է խրվում, և գոռոզացած Տիրանյանը այս կերպով կործանվում,
ընկնում է գետինին ու շունչը փչում: Իսկ ամբոխն, այս մեծ քաջագործու-
թյունը տեսնելով, փախչում է ամեն մեկը իր երեսը դարձած կողմը:

1. ԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ գծեր էին հայտնի հայ ժողովրդի
կազմավորմանը:

2. Ի՞նչ ավանդություններ են պահպան-
վել հայ ժողովրդի կազմավորման մասին:

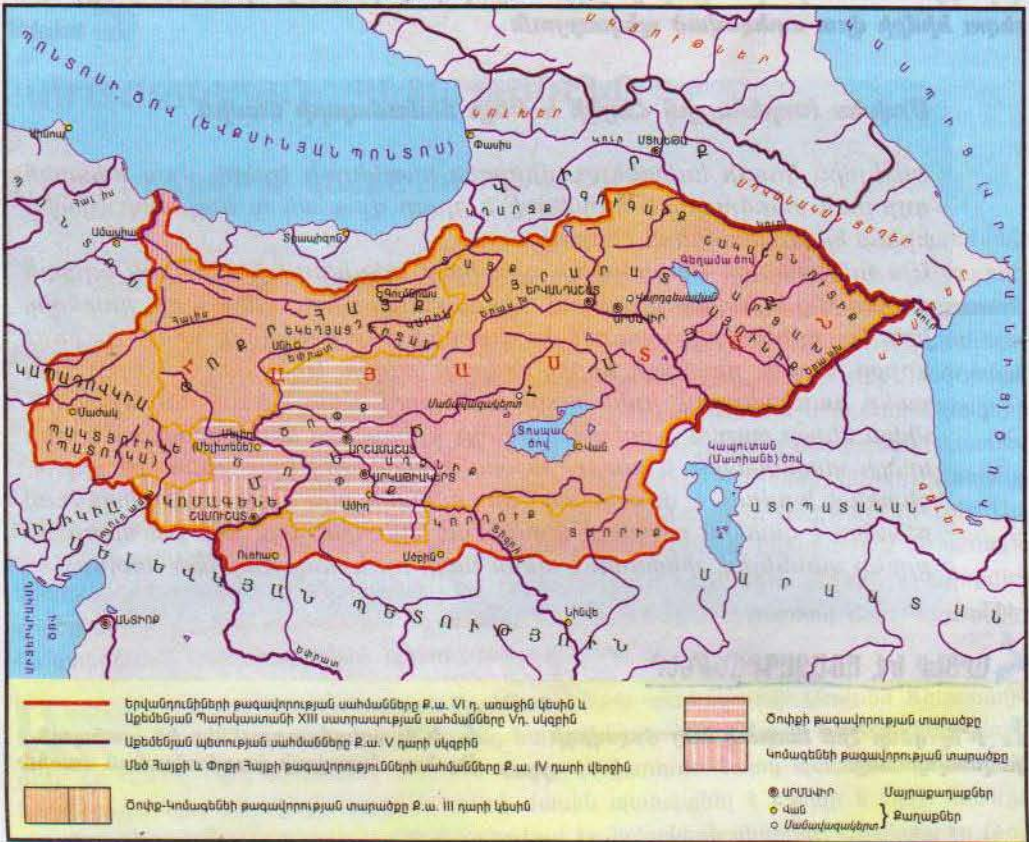
2. ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԵՈՒՄԸ

Պարույր թագավոր: Պատմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ
տեղեկություններ են պահպանվել հայոց առաջին թագավոր **Պարույրի** մասին: Սա,
ըստ ավանդության, Հայկ Նահապետի սերունդներից էր: Պա-
րույրը միավորում է լեռնաշխարհի ողջ արևմտյան մասը՝ Վանա
լճից մինչև Եփրատ: Այդ ժամանակ երկու հզոր պետություններ՝
Մեդիան (Մարասրանը) և Բաբելոնը, դաշինք էին կապել
ընդդեմ Ասորեստանի: Նրանց միանում է Պարույրը՝ հայկական
պորբերով: Բ.ա. 612 թ. դաշնակիցները միահամուռ ջանքերով
գրավում են և հրի մատնում Ասորեստանի մայրաքաղաք **Նին-
վեին**: Դրանից հետո **Պարույր Նահապետը** Մեդիայի թագավո-
րից թագ է ստանում և դառնում առաջին հայ թագավորը: Սիա
թե ինչպես է արչագանքել պատմահայր Մովսես Խորենացին
այս իրադարձությանը: «Այժմ ես ուրախանում եմ, որ հասա այն
տեղը, երբ մեր բնիկ նախնիի (Հայկ) սերունդները թագավո-
րության աստիճանի են հասնում: Ես շա՛տ կփափագեի, որ
նրանց ժամանակ աշխարհ եկած լինեի», - բացականչում է
պատմահայրը:

Նստած կնոջ ուշ
քրոնգեղարյան
կավե արշանիկ:
Մեծամոր

Երվանդական արքայատոհմը (դինաստիան): Ծուտով
Վանի թագավորության Տուշպա-Վան մայրաքաղաքում ամ-
րանում է մի նոր հայկական արքայատոհմ, որը հիմնադրում է

Պարույր արքայի ազգականների **Երվանդ Սահավակյացը** Սրա անունից էլ այդ արքայատոհմն ստանում է **Երվանդական** տոհմանունը: **Երվանդականները շարունակում են հայկական հողերի միավորումը: Նրանք իրենց իշխանությունը փայտածում են Հայկական լեռնաշխարհի վրա, որի բնակչությունն արդեն հայախոս էր: Նրանք սրեղծում են առաջին համահայկական պետությունը:**

Հայկական թագավորության սահմաններն այդ ժամանակ հարավ-արևելքում հասնում էին Մեդիային, իսկ հյուսիս-արևմուտքում՝ մերչսնծովյան շրջաններին: Այն փաստորեն գրավում էր Վանի նախկին մեծ թագավորության տարածքը: Նշանակալից էր հայոց պետության ռազմական ուժը: Հայկական թագավորությունն այդ ժամանակ ունեցել է 40 000 հետևակ և 8000 հեծյալ զորք ու մեծ հարստություն: Հայոց թագավոր Երվանդ Սակավակյացն ուներ երկու որդի՝ **Տիգրան և Շավարշ** խնուններով: Սրանցից Տիգրանին վիճակված էր մեծ դեր խաղալու հայոց պատմության մեջ:

Համահայկական թագավորությունն առաջանում է նախկին դաշնակից Մեդիայի (Մարաստան) դեմ պայքարում: Հայաստանը կարողանում է պահպանել իր անկախությունը և շուտով հզոր դաշնակից է չեղք բերում: Դա պարսից արքա **Կյուրոս Մեծն** էր, որն ապստամբել էր Մեդիայի դեմ:

Հայաստանը և Արեւմեյան Պարսկաստանը: Կյուրոսին հաջողվում է տապալել Մեդիայի իշխանությունը: Սրան այդ գործում օգնում էր հայոց նոր ու նշանավոր թագավորը՝ նրա անչնական բարեկամ **Տիգրան 1-ինը** Երվանդ Սակավակյացի որդին: Ք.ա. 550 թ. **Կյուրոսը** ստեղծում է պատմության մեջ մինչ այդ գոյություն չունեցած աշխար-

հակալ պետություններից ամենամեծը՝ **Աքեմենյան պարսկական տերությունը**։ Այն ձգվում էր Միջերկրական ծովից ու Եգիպտոսից մինչև Հնդկաստան։

Հայկական թագավորությունը, որպես Կյուրոսի դաշնակից, իր արտոնյալ տեղն ուներ այդ տերության մեջ։ Սակայն վիճակը փոխվեց Աքեմենյան **Դարեհ 1-ին** թագավորի օրոք։ Նրա դաժան իշխանությունը մեծ դժգոհություն էր առաջացնում։ Նրա դեմ ապստամբում են տերության գրեթե բոլոր երկրները, նաև Հայաստանը։ Թ.ա. 522-520 թթ. Դարեհը դաժանորեն ճնշում է ապստամբությունը։ Այդ գործողությունների փառաբանման է նվիրված նրա հայտնի **Քեհիսթունյան արձանագրությունը**։ Եռալեզու արձանագրության պարսկերեն և էլամերեն մասերում Հայաստանն անվանվում է **Արմինա**, հայերը՝ **արմենացի**։ Բաբելոնեան մասում այն շարունակում է հնացած չևով՝ «Ուրարտու» անվանվել, իսկ բնակիչները՝ «ուրարտացի»։ Թեպետև Վանի թագավորությունը, որին ասորեստանցիներն անվանում էին Ուրարտու, վաղուց գոյություն չուներ։

Ապստամբած Հայաստանի դեմ Դարեհը երկու մեծ բանակ է ուղարկում։ Թանակներից մեկը վարում էր հայազգի **Դադարշիշը**, մյուսը՝ պարսիկ մի կորավար։ Քեհիսթունյան արձանագրությունից պարզվում է, որ ապստամբած երկրներից ամենից ավելի համառ դիմադրություն է ցույց տվել Հայաստանը։ Պարսկական կորավարը չորս ճակատամարտերում հաջողության չի հասել։ Միայն հինգերորդ անգամ կարողացել է կոտրել հայերի դիմադրությունը և հաղթանակի հասնել։ Հայաստանը ժամանակավորապես կորցնում է իր անկախությունը և ընկնում պարսիկների տիրապետության տակ։

Մանհիպ դիցուհու Բա. 3-րդ դարի սկզբին արձանիկ։ Արտաշատ

Մովսես Խորենացին Տիգրան թագավորի մասին

Բայց անցնենք այսուհետև գրելու Տիգրանի և նրա գործերի մասին... Նա Կյուրոսին աջակից եղավ՝ մարտաց իշխանությունները տապալելու, հույներին էլ ոչ քիչ ժամանակ նվաճելով՝ իրեն հնազանդեցրեց, և մեր բնակության սահմաններն ընդարձակելով՝ հասցրեց մինչև հին բնակության սահմանների ծայրերը...

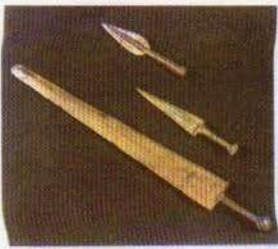
Այս և այսպիսի ուրիշ շատ բաներ բերեց մեր երկրին այս խառնուրդ և մագերի ծայրը գանգուր Երվանդյան Տիգրանը՝ գունեղ երեսով, քաղցր նայվածքով, ուժեղ սրունքներով, գեղեցիկ ուրներով, վայելչակազմ և թիկնավետ, կերակուրների և ըմպելիքների մեջ պարկեշտ, ուրախությունների մեջ օրհնավոր... մեծիմաստ և պերճախոս և լի բոլոր (հատկություններով), որ պիտանի են մարդուն։

ՄԵՏԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴԲԱՆՔՆԵՐ

1. Հայաստանի առաջին թագավորը՝ Կյուրոսն, Տիգրան, Պարույր (ընդրեկ հիշք պատասխանը)։

2. Ի՞նչ տեղ էր զբաղում հայկական թագավորությունը Աքեմենյան տերությունում։

3. Ի՞նչ է հաղորդում Քեհիսթունյան արձանագրությունը Հայաստանի և հայերի մասին։

**Ուշ բրոնզեդարյան
բրոնզե նիզակի
ծայր, դաշույն
և սուր**

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ

Հայաստանը՝ սատրապություն: Պարսից արքունիքը, գնահատելով երկրի ռազմական կոորդինությունը, ստիպված էր ճանաչել Երվանդականների իշխանությունը: Ճիշտ է, նրանք պարսից արքայից արքայի վասալներն էին, սակայն որոշակի իրավունքներ ունեին, քանի որ դարձան **սապրապներ**: Այսինքն, նրանք Պարսկաստանի կողմից նշանակված երկրի կառավարիչներ էին: Մոտ երկու դար Հայաստանը եղել է Աքեմենյան տերության **սապրապություններից** (նահանգներից) մեկը: Հայաստանը բավական մեծ հարկ է վճարել պարսից արքային՝ ոսկով, արծաթով և չիերով: Հարկի մեծ չափը խոսում է երկրի հարստության մասին: Հայերը մասնակցել են նաև պարսից թագավորների վարած պատերազմներին:

Հայաստանի կառավարիչ-սատրապները հայեր են եղել: Նրանք հայկական թագավորության մեջ իշխած Երվանդական տոհմից էին և պահպանում էին այդ դինաստիայի սովորույթները:

Տասը հազար (բյուր) հույները Հայաստանում: Բ.ա. 401թ. պարսից թագավորի դեմ ապստամբում է իր եղբայրը և պարտություն կրում: Նա վարձել էր հույն զինվորների 10 հազարանոց («բյուր») մի զորաջոկատ, որն ստիպված է լինում նահանջել: Ճանապարհը Միջագետքից դեպի Սև ծով անցնում էր Հայաստանի միջով: Այդ զորամասի հրամանատարն էր հայտնի հույն գրող ու պորավար **Քսենոփոնը**, որն իր այստեղ տեսածը նկարագրել է «**Անաբասիս**» աշխատության մեջ:

Հայաստանի այդ ժամանակվա սատրապ **Երվանդը** ամուսնացած էր Աքեմենյան արքայադստեր հետ և բարձր դիրք էր գրավում: Հույները Հայաստանով անցնելիս շրջանցել են քաղաքները, բերդերն ու տաճարները: Նրանք խուսափում էին ավելորդ ընդհարումներից և մտնում միայն առատ պաշար ունեցող ու անպաշտպան գյուղերը: Գյուղական տները, պատմում է Քսենոփոնը, գետնափոր էին, մարդկանց ու անասունների համար առանցին մուտքերով: Յուրաքանչյուր գյուղ ուներ իր ավագը:

Աքեմենյանների տիրապետության վերջին շրջանում Հայաստանը բաժանվում է երկու մասի՝ Մեծ Հայաստանի (Մեծ Հայք) և Փոքր Հայաստանի (Փոքր Հայք):

Քսենոփոնը հայկական գյուղի մասին

Տներն այսպեղ գեղընափոր էին, մուտքը՝ ինչպես ջրհորի բերան, իսկ ներքևի մասն ընդարձակ: Միևեդեռ անասունների համար մուտքը փորված էր (հողի մեջ), մարդիկ ցած էին իջնում աստիճաններով: Տներում կային այծեր, ոչխարներ, եզներ, հալեր և սրանց ձագերը: Բոլոր անասունները ներսում կերակրվում էին խոտով: Այնպեղ կար նաև ցորեն և գարի և ընդեղեն, և կրտսերների (կալանդոթների) մեջ կային նաև եղեգներ՝ մեծ ու փոքր, առանց ծնկի: Ծառավելու դեպքում մարդ պեղք է այդ եղեգի ծայրը բերանին դնել ու ծծել: Եվ այն շատ թունդ էր, եթե ջուր չխառնեին իսկ սովոր մարդու համար շատ ախորժեղի ընկելիք էր:

ՀԱՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ է սապրապությունը: Ովքե՞ր էին Հայաստանի սապրապները:

2. Ինչպիսի՞ն է Հայաստանը ըստ Քսենոփոնի «Անաբասիս» աշխատության:

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈՒ

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները և Հայաստանի անկախացումը: Արեւմենյան տերությունը քայքայվում էր: Բալկանյան թերակղզում գտնվող Մակեդոնիայի արքա **Ալեքսանդր Մեծը** Ք. ա. 334 թ. իր զորքով անցավ սեծովյան նեղույները և մեկ տարվա ընթացքում նվաճեց Արեւմենյան տերության արևմտյան մասը: Սկս երեք տարի անց, Ք.ա. 331 թ. Ասորեստանի **Գավգամելայ** վայրում Ալեքսանդրը ջախջախում է Արեւմենյան վերջին թագավոր **Դարեհ 3-րդի** զորքը: Դարեհը փախուստի է դիմում, ապա սպանվում իր մերձավորների չեղորով: Գավգամելայի ճակատամարտին պարսկական բանակի կապում մասնակցել են Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի ռազմաջոկատները: Մեծ Հայքի ջոկատի հրամանատարն էր **Երվանդ** սատրապը:

Ալեքսանդրը շարունակում է իր ռազմերթը դեպի Միջին Ասիա, ապա՝ Հնդկաստան: Նա նվաճում է Արեւմենյանների ողջ կայսրությունը: Ստեղծվում է մի նոր հսկա տերություն, որի մայրաքաղաքն է դառնում **Բաբելոնը**: **Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներով Առաջավոր Ասիայում սկսվում է մի նոր հելլենիզմի դարաշրջանը**, այսինքն՝ **հունականության** դարաշրջանը:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորքերը Հայաստան չեն մտնում: Հայաստանը վերականգնվում է որպես ինքնուրույն թագավորություն: Թագավոր է դառնում արեւմենյան վերջին սատրապ, Գավգամելայի ճակատամարտի մասնակից **Երվանդը**: Այսպես վերածնվում է **հեռու** Ք. ա. 6-րդ դ. սկիզբ առած համահայկական պետությունը և նրա **Երվանդական դինաստիան**: Փոքր Հայքը ևս ապատագրվում է և դառնում անկախ թագավորություն:

Սելևկյան տերությունը և Հայաստանը: Ալեքսանդրի հսկայածավալ տերությունը երկար կյանք չունեցավ: Տիրակալի մահվանից հետո (Ք.ա. 323 թ.) այն բաժանվեց մի քանի մասի: Գրանցից ամենախոշորն էր **Սելևկյան** տերությունը: Այն մեծ վտանգ էր ներկայացնում հարևան Հայաստանի համար: Ք.ա. 3-րդ դարում Սելևկյաններն անընդհատ փորձում էին տիրանալ Հայաստանին, սակայն հայերին հաջողվում էր պահպանել անկախությունը:

Երվանդականները պետության կենտրոնը տեղափոխում են Արարատյան դաշտ: Նրանք երկրի մայրաքաղաք են դարձնում ուրարտական Արգիշթիխինիլի քաղաքի հիմքի վրա առաջացած հայկական **Արմավիր** քաղաքը: Կառուցվում են մի շարք այլ քաղաքներ: Ախուրյանի և Արաքսի խառնարանի մոտ կառուցվում էր Երվանդաշատ քաղաքը: Այդ խոշոր քաղաքը ժամանակի ընթացքում դառնում է հայկական թագավորության մայրաքաղաք՝ փոխարինելով Արմավիրին: Ախուրյանի ափին ստեղծվում է խոշոր քաղաք-սրբավայր **Բագարանը**: Այստեղ քրմապետեր էին նշանակվում իշխող թագավորների եղբայրները: Հիմնադրվում են և ուրիշ քաղաքներ:

Ծոփք-Կոմմագենե թագավորությունը: Ծուռով Երվանդականները տարածում են իրենց իշխանությունը **Կոմմագենե** երկրի վրա: Այդ երկիրը Հայաստանի **Ծոփք** երկրամասից բաժանված էր Եփրատ գետով: Ծուռով Կոմմագենեն իր հարևան Ծոփքի հետ միասին անջատվում են հայկական թագավորությունից և դառնում ինքնուրույն միացյալ պետություն: Այստեղ իշխում է Երվանդական տոհմից ծագող **Շամ (Մամու)** թագավորը: Ծամին հաջորդում է նրա որդին՝ **Արշամը**: Այս արքաները մի քանի քաղաքներ են կառուցում: Ծամի օրոք ստեղծվում է **Մամուսայր** քաղաքը՝ Կոմմագենեում, իսկ Արշամը կառուցում է

Ալեքսանդր Մակեդոնացի

**Քա. 1-ին դարի
նախնի գաղազանա-
գլխիկներ: Միսիան**

Արշամաշարը՝ Օտիքում: Սակայն շուտով այդ թագավորությունները կրկին առանցնանում են:

Այսպիսով, Քա. 3-րդ դարի վերջին կար հայկական չորս թագավորություն՝ Մեծ Հայք, Փոքր Հայք, Մոփր և Կոմմագեն:

Տրոհված և թուլացած Հայաստանն այլևս ի վիճակի չէր դիմադրել Սելևկյան պետությանը, որը չգտնում էր այն ենթարկել իրեն:

ԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ նշանակություն ունեցան Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները Հայաստանի համար:

2. Երևարարական ի՞նչ գործունեություն էին ծավալել Երվանդականները:

3. Հայկական քանի՞ թագավորություն կար Քա. 3-րդ դարի վերջերին:

5-րդ ԹԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Քա. 6-րդ դարում ավարտվեց հայ ժողովրդի կազմավորումը: Առաջացավ համահայկական պետություն, որտեղ իշխանության գլուխ կանգնեց Երվանդական արքայատոհմը: Շուրջով Հայաստանը մտավ Արևմտեկյան Պարսկաստանի հսկայածավալ տերություն կազմի մեջ՝ որպես արտոնյալ միավոր:

2. Հայաստանը փորձեց թոթափել Արևմտեկյանների գերիշխանությունը: Սակայն Դարեհ 1-ինը ծանր պայքարի գնով կարողացավ իրեն ենթարկել Հայաստանը՝ այն դարձնելով իր պետության սատրապություններից մեկը: Այսպես սատրապներ էին նշանակվում Երվանդական դինաստիայի ներկայացուցիչները: Հայաստանի և հայերի մասին արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում Դարեհ 1-ինի Բեհիսթունյան արձանագրությունը և հույն զորավար Քսենոփոնն իր «Անաբասիս» աշխատությունում:

3. Ալեքսանդր Մակեդոնացին Քա. 334-331թթ. վերացրեց Արևմտեկյան տերությունը: Օգտվելով դրանից՝ Հայաստանը Երվանդականների իշխանության ներքո վերադարձնեց անկախություն ձեռք բերեց: Քա. 3-րդ դարի վերջերին ստեղծվել էր չորս հայկական պետություն:

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԵԼՔԸ

1. ԱՐՏԱՇԵՍ 1-ԻՆԻ ՄԻԱՎՈՐԻՉ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երվանդական դինաստիայի անկումը: (Ք.ա. 201թ. Սելևկյան թագավոր **Անտիոքոս 3-րդի** պորքերը հայազգի պորավարներ **Արտաշեսի և Չարեհի** ղեկավարությամբ ներխուժում են Մեծ Հայք և Օտիք: Ծակատամարտում Արտաշեսը պարտության է մատնում **Երվանդ 4-րդ Վերջինի** (Ք.ա. 220-201 թթ.) պորքերին, գրավում Երվանդաշատ մայրաքաղաքը: Երվանդը սպանվում է: Արտաշեսը թագավորական շուքով թաղում է նրան: Օտիքում իշխանությունից պրկվում է Երվանդականների վերջին ներկայացուցիչ **Քսեռքսես** արքան: Սելևկյանների ազդեցության տակ են ընկնում նաև Օտիքը և Կոմմագենեն: Այսպես, Արտաշեսը Մեծ Հայքում, իսկ Չարեհը՝ Օտիքում, իբրև սելևկյան նահանգապետեր՝ **սպարաբզոսներ**, կառավարում են երկիրը: Այս վիճակը տևում է ընդամենը տասը տարի: Ք.ա. 190 թ. Անտիոքոս 3-րդը **Մագնեսիա** քաղաքի մոտակայքում ծանր պարտություն է կրում հռոմեական պորքերից: Նրա պետությունն սկսում է քայքայվել: Արտաշեսն ու Չարեհը իրենց անկախ թագավորներ են հայտարարում, Արտաշեսը՝ Մեծ Հայքում, Չարեհը՝ Օտիքում: Թշնամի Սելևկյան պետությանը թուլացնելու նպատակով Հռոմն անմիջապես ճանաչում է ապստամբած երկրների անկախությունը: Փոքր Հայքը և Կոմմագենեն ևս վերականգնում են իրենց անկախությունը:

Արտաշես 1-ինը միավորում է հայաբնակ հողերը: (Արտաշես 1-ինը (Ք.ա. 189-մոտ 160 թթ.) հայ ժողովրդի պատմության մեջ նշանավոր թագավորներից մեկն է եղել: Նա մեծ համբավ է ունեցել Հին աշխարհում: Արտաշեսն իրեն ներկայացնում էր որպես Երվանդական արքայատոհմի սերունդ, որպեսզի օրինական համարվի իր գահակալությունը: Իրականում նա հիմնադրում է հայկական նոր թագավորական դինաստիա, որը կոչում ենք նրա անունով՝ **Արտաշեսյան**.)

Հայկական լեռնաշխարհի բոլոր ծայրամասերի բնակչությունն արդեն վաղուց հայկական էր: Սակայն նրանց մի մասը դեռևս Ք.ա. 3-րդ դարում գրավվել էր հարևան պետությունների կողմից: Արտաշեսի խնդիրն էր համախմբել նրանց մեկ՝ հայկական միասնական պետության սահմաններում: Երկրի նահանգների միջև ստեղծված տնտեսական կապերը ևս հիմք էին նախապատրաստում միասնական պետության ստեղծման համար:

Հույն աշխարհագրագետ **Ստրաբոնը** նկարագրում է Արտաշես 1-ինի՝ դեպի արևելք, հյուսիս, արևմուտք և հարավ կատարած արշավանքները և վերջում հաստատում, որ այդ բոլոր երկրամասերի բնակչությունը հայալեզու է: Արտաշես 1-ինի պորքերը հասնում են Կասպից ծով, Մեծ Հայքին վերադարձնում Փայտկարանը և Պարսպատունիքը: Հյուսիսում նրանք մտնում են **Գուգարք** և **Կդարք**, որոնք նախապես Երվանդական թագավորության մասերն են եղել և հետո նվաճվել Վրաստանի կողմից: Արևմուտքում Արտաշեսին հաջողվում է Մեծ Հայքին միացնել **Կարինը** և **Դերջանը**: Բայց այդ, նա դաշինք է կնքում Օտի-

Բուրզի վրա քառած արծվի՝ Ք.ա. 2-րդ դարի բրոնզե արձանիկ: Արտաշատ

քի թագավոր Չարեհի հետ, և նրանք միացյալ ուժերով գրավում են Եփրատի հովտում գտնվող **Եկեղիք** երկրամասը: Այս երկրամասը ևս հնում Հայաստյի մասն էր կազմում:

Պայքար Սելևկյանների դեմ: Մեծ Հայքի ամենավտանգավոր հարևանը մնում էր Սելևկյան տերությունը: Այն ջանում էր վերականգնել իր գերիշխանությունն արևելյան երկրներում: Կամենալով թուլացնել Սելևկյաններին՝ Արտաշեսը պաշտպանում էր Հռոմի կողմնակիցներին: Հայաստանն արդեն խոշոր և ուժեղ պետություն էր: Հայկական պետությունը չգտնում էր ծավալվել նաև դեպի Հայկական լեռնաշխարհի հարավային հայաբնակ երկրամասերը, որոնք գտնվում էին Սելևկյանների իշխանության տակ: Ծուռով նրա այդ երկրամասերից մեկը՝ **Տնորիքը**, միացվում է Մեծ Հայքի պետությանը: Սելևկյան թագավորը փորձում է վերականգնել իր ազդեցությունն այդ երկրամասի վրա: Ծակատամարտը խիստ արյունահեղ է լինում, բայց այն չի փոխում ստեղծված իրավիճակը: Տնորիքը մնում է Մեծ Հայքի կազմում:

Այսպիսով, Արտաշես 1-ինի միավորիչ գործունեության շնորհիվ Մեծ Հայքի պետության տարածքը հասավ Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններին, բացի Ծոփքից, որը տակավին անկախ էր մնում:

Միրո դիցուհու
Քա. 2-րդ դարի
մարմարյա արձան:
Արտաշատ

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ հեղուկներ ունեցավ Երվանդական դինաստիայի անկումը: Ովքե՞ր դարձան Հայաստանի սպրապետներ:

2. Ո՞ր ուղղություններով ընթացան Արտաշես 1-ինի արշավանքները: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ հայկական հողերի միավորումը:

2. ԵՐԱՐԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐ

Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրումը: Ք.ա. 2-րդ դ. առաջին կեսին Մեծ Հայքը ընդարձակ և ինքնուրույն պետություն էր և կարիք էր պզում ներքին բարեփոխումների: Այդ բարեփոխումների արդյունքը եղավ երկրի տնտեսական հզորացումը: Ծաղկեցին քաղաքները և նրանց հետ՝ արհեստներն ու առևտուրը, բարգավաճեց գյուղատնտեսությունը: Արտաշես 1-ինը հիմնադրեց **Արտաշատ** քաղաքը, որը շուտով դարձավ Հին աշխարհի կարևոր կենտրոններից մեկը: Այն կառուցվեց ներկայիս Սոր Կիրապի տեղում, Արարատյան դաշտում: Քաղաքի աշխարհագրական դիրքը շատ բարենպաստ էր: Արարատյան դաշտը դարձել էր Հայաստանի սիրտը: Այստեղ էին խաչաչանվում հարավից հյուսիս և արևմուտքից արևելք չգլող առևտրական ճանապարհները: Այդ է պատճառը, որ այստեղ են գտնվել Հայաստանի գրեթե բոլոր մայրաքաղաքները՝ **Արմավիրը, Երվանդաշատը, Արտաշատը, Վաղարշապատը, Գլինը**, մեր օրերում՝ **Երևանը**:

Հելլենիստական դարաշրջանում թագավորների հիմնադրած քաղաքները կոչվում էին նրանց անուններով: Այսպես՝ Արտաշատը կոչվել է Արտաշես 1-ինի անունով: Քաղաքի կառուցման տեղը ընտրելու և հատակագիծը կազմելու գործում հայոց արքային օգնել է կարթագենացի նշանավոր պորավար **Հաննիբալը**: Հույն աշխարհագրագետ Ստրաբոնը

հաղորդում է, որ Արտաշատը եղել է մեծ բնակչություն ունեցող քաղաք: Նրա պարիսպները երեք կողմից ողողվել են Արաքսի ջրերով, իսկ չորրորդ կողմից քաղաքը պաշտպանված է եղել պատվարով և խրամով: Արտաշատում կատարված պեղումները հաստատում են այս տվյալները: Արտաշատի հիմնադրման ժամանակ այնտեղ է տեղափոխվել նախկին մայրաքաղաք Նովանդաշատի բնակչության մի մասը: Հին աշխարհում քնդունված էր նորաստեղծ քաղաքները բնակեցնել ավելի հին քաղաքների բնակչության հաշվին: Հայաստանում դա կիրառվել է Արտաշեսի ժամանակներից սկսած:

Գյուղական կյանքի կարգավորումը: Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գտնվել են շուրջ մեկ տասնյակ Արտաշես 1-ինի թողած հողաբաժան սահմանաքարեր՝ արամեերեն արձանագրություններով: Այդ սահմանաքարերի նմուշները կարելի է տեսնել Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում: Մովսես Խորենացին դրանց մասին հաղորդում է. «Արտաշեսը հրամայում է որոշել գյուղերի և ագարակների սահմանները... Եվ հաստատեց սահմանների այսպիսի նշաններ, հրաման տվեց կոփել քառակուսի քարեր և, վրաները պնակաչև փոսեր անելով, տնկել հողի մեջ, իսկ դրանց վրա կանգնեցնել երկրի մակերևույթից փոքր բարձրություն ունեցող քառակուսի սյուներ»: Այս բարեփոխումը կարգավորել է հողի սեփականության խնդիրները՝ արգելելով ավագանուն (ագարակների սեփականատերերին) յուրացնել գյուղացի-համայնականների հողերը: Ուստի՝ Մովսես Խորենացին ավելացնում է. «Արտաշեսի ժամանակ մեր հայոց աշխարհում անմշակ հող չմնաց՝ ո՛չ լեռնային և ո՛չ դաշտային, այնքան էր շինացել երկիրը»:

Այլ բարեփոխումներ: Նորաստեղծ Արտաշատում տաճար է կառուցվում, որի մեջ դրվում է Հայոց աշխարհի հովանավոր աստվածուհի Անահիտի արձանը: Նրա կողքին դրվում են Արտաշեսի նախնիների՝ Նովանդական ու Արեմենյան թագավորների քանդակները: Սրանց ժողովուրդը պետք է աղոթեր որպես աստվածների: Թագավորի նախնիների աստվածացումը բարձրացնում էր նրա իշխանության հեղինակությունը ժողովրդի աչքում: Իր բարի գործերի համար Արտաշես 1-ինը վաստակել է «**Բարեպաշտ**» մականունը: Արտաշեսի օրոք վերակառուցվում են երկրի պինված ուժերը: Այսպես՝ չորս **գորավարություններ** են կարգվում՝ բաժանելով պորքը չորս մասի՝ հարավային, հյուսիսային, արևմտյան և արևելյան: Դրանք ունեին և՛ հարձակողական, և՛ պաշտպանական նպատակներ:

Պետության կառավարումը հեշտացնելու նպատակով նրա ամբողջ տարածքը բաժանվում է 120 գավառների, որոնք այն ժամանակ կոչվում էին **սարապրեզիաներ**: Արտաշեսի օրոք բարեփոխվել են նաև տոմարը, օրացույցը: Ծեղրտվել են ամիսները, շաբաթները, տարվա ժամանակները՝ գարնանամուտ, ամառնամուտ և այլն: Հայաստանի գետերի և լճերի վրա կապմակերպվել է նավագնացություն:

Արտաշես 1-ինը մահանում է Ք.ա. մոտ 160թ.: Նրա մահը ողբում էր ամբողջ հայ ժողովուրդը: Ահա թե ինչպես է նկարագրում Մովսես Խորենացին հուղարկավորումը: Նրա դագաղը «շրջապատում էին որդիներն ու ազգականների բազմությունը և սրանց մոտ՝ զինվորական պաշտոնյաները, նահապետները, նախարարական գեղերը և գորավարների վաշտերը, ամենքը զինված, որպես թե պարտադրվում էին պարտերազմի: Առջևից պղնձե փողեր էին հնչեցնում, իսկ ետևից՝ գնում սևազգեստ ձայնարկուկույսերը և լալկան կանաթ, բոլորից վերջը՝ ժողովրդի բազմությունը: Եվ այսպես տանելով թաղեցին»:

Արտաշես 1-ինի աշխարհաշեն գործունեությունը հող նախապարտապրեց նրա փառավոր բռնան՝ Տիգրան 2-րդ Մեծի գործունեության համար:

Արտաշես 1-ինի արամեերեն արձանագրությունը հողաբաժան սահմանաքարի վրա

**Քա. 1-ին դարի արծաթե ոսկեզրած մեղալ՝
Հաղթանակի դիցուհու պարկերով: Միսիան**

Մովսես Խորենացին Արտաշատ մայրաքաղաքի կառուցման մասին

Արտաշեսը գնում է այն տեղը, որտեղ Արաքսը և Մեծամորը խառնվում են, և այնտեղ, բլուրը հավանելով, քաղաք է շինում և իր անունով կոչում է Արտաշատ: ...Այնտեղ մեծյան է կանգնեցնում և Բագարանից այնտեղ է փոխադրում Արտեմիսի (Անահիտի) արձանը և բլուրը հայրենական կոտրերը:

ՀԱՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչո՞ւ էր պայմանավորված Հայաստանի նոր մայրաքաղաք Արտաշատի հիմնումը:

3. Ուրիշ ի՞նչ գիտեք Արտաշես 1-ինի բարեփոխումների մասին: Ո՞րն է դրանց նշանակությունը:

2. Ի՞նչ էին սահմանափակում: Ի՞նչ նպատակներով էին դրանք կանգնեցված:

4. Ինչպե՞ս է նկարագրում Մ.Խորենացին Արտաշատ մայրաքաղաքի կառուցումը:

6-րդ ԹԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Օգտագործելով Մելիկյանների թուվացումը, Ք.ա. 189 թ. Արտաշես 1-ինը Մեծ Հայքում իրեն թագավոր հռչակեց և հիմնադրեց Արտաշեսյան արքայատոհմը, որն իշխեց 190 տարի (Ք.ա. 189 - 1 թթ.): Արտաշես 1-ինը միավորեց ողջ Հայկական լեռնաշխարհը (բացի Ծոփքից) և հիմք դրեց հայկական միասնական թագավորությանը:

2. Արտաշես 1-ինի օրոք հիմնադրվեց Հայաստանի նոր մայրաքաղաք Արտաշատը: Արտաշես 1-ինը բազմաթիվ բարեփոխումներ (հիշենք, թե որոնք էին դրանք) իրականացրեց երկրի տնտեսական և քաղաքական կյանքում, որոնք մեծ նշանակություն ունեցան Հայաստանի հետագա բարգավաճման համար:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԶՈՐ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ: ՏԻԳՐԱՆ 2-ՐԴ ՄԵԾ

1. ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ՆՎԱՏՈՒՄՆԵՐԸ

Ծոփքի միացումը և հայ-պոնտական դաշինքը: Արտաշես 1-ինին փոխարինեց **Արտավազդ 1-ինը** (Ք.ա. 160-115 թթ.): Նրա օրոք Մեծ Հայքի թագավորությունը հարկադրված ընդունեց օրենյոր հյորացող հարևան Պարթևստանի գերիշխանությունը: Հայոց արքան, որն արու Կավակ չունեի, ստիպված էր իր եղբոր որդուն՝ Տիգրանին, իբրև պատանդ հանձնել պարթևներին: **Տիգրան 1-ինը** (Ք.ա. 115-95 թթ.) մահից հետո պարթևների արքան համաչայնեց «70 հովիտների» դիմաց թույլատրել Տիգրանին վերադառնալ հայրենիք: 95 թվականին Տիգրանը գահակալեց Տիգրան 2-րդ կամ Տիգրան Մեծ անունով: **Տիգրան Մեծի** (Ք.ա. 95-55 թթ.) ժամանակ Հայաստանը լայնածավալ հողեր նվաճեց և ստեղծեց մեծ ու հզոր տերություն: Հայկական պետության տարածքը եռապատկվեց: Հայաստանը դարձավ այդ ժամանակի աշխարհի հզորագույն պետություններից մեկը: Այդ դարաշրջանի Հայաստանի մասին պատմում են հունա-հռոմեական պատմիչները և Մովսես Խորենացին: Մեզ են հասել Տիգրան Մեծի հատած բազմաթիվ դրամներ: Նրա շուրջը հյուսվել են ժողովրդական ավանդություններ ու երգեր:

Տիգրան 2-րդը շարունակեց միավորել հայաբնակ երկրամասերը: Նրա թագավորության երկրորդ տարում հայկական Կործք մտավ **Ծոփք** և գրավեց այն: Տեղի արքան հրաժարվեց գահից՝ հօգուտ Տիգրանի: Այսպիսով, Ծոփքի միացումով Մեծ Հայքի բոլոր 15 նահանգները միավորվեցին մեկ թագավորության մեջ:

Պոնտոսի պետության թագավոր, Հին աշխարհի նշանավոր գործիչ Միհրդատ Պոնտացին Հռոմի երդվյալ թշնամին էր: Նա պայքարում էր Փոքր Ասիայից հռոմեացիներին դուրս քշելու համար: Միհրդատը, դաշինք կնքելու առաջարկով, դեսպան է ուղարկում Տիգրանի մոտ:

Բանի որ Պոնտոսն այդ շրջանում նույնպես հզորացել էր, ապա նրա հետ բարեկամությունը ցանկալի էր նաև Տիգրանին: Դաշինքը կնքվում է, և Տիգրանը ամուսնանում է Միհրդատի դստեր՝

Կլեոպատրայի հետ: Կողմերը Ք.ա. 93 թ. պայմանավորվում են և նվաճում իրենց երկրների մեջտեղում գտնվող **Կապադովկիա** թագավորությունը: Մաեկայն չկամենալով հայտնվել լուրջ ռազմական բախման մեջ Հռոմի Հանրապետության հետ՝ շուտով դուրս եկան այնտեղից:

Տիգրան 2-րդ Մեծ

Տիգրանը և պարթևները: Տիգրանի հետագա նվաճումներին խանգարում էր առաջին հերթին Հայաստանի արևելյան հարևան **Պարթևստանը**: Պարթևստանը խլել էր Սելևկյաններից Ստրպատական-Մեդիան և Հյուսիսային Միջագետքը: Սակայն Տիգրանի դուստրը ամուսնացած էր Պարթևստանի թագավորի հետ: Բանի դեռ կենդանի էր փեսան, Տիգրանը խուսափում էր պարթևների հետ բախվելուց: Վիճակը փոխվեց, երբ այդ թագավորը

ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

**Վանի
բազալտյան
արծաթե ոսկեջրած
դուլիկ՝ կենաց
ծառի և գերբնական
էակների
պարհերներով**

մահացավ: Զ.ա. 87 թվին հայոց պորքերը ներխուժեցին **Ալդր-պապուական-Մեդիա**, ապա՝ **Պարթևստան**: Նրանք հասան մինչև պարթևական արքունի ամառանոցը՝ **Էքրապան** քաղաքը: Ահաբեկված պարթևական նոր թագավորը շտապեց հաշտություն կնքել ու հօգուտ Տիգրանի հրաժարվեց **Ատրպատականի** և **Հյուսիսային Միջագետքի** իշխանությունից: Տիգրանն էլ հաղթողի իրավունքով յուրացրեց մինչ այդ պարթևական թագավորներին պատկանող **«արքայից արքա»** (այսինքն՝ «թագավորների թագավոր») տիտղոսը: Այս տիտղոսը սկսեց գրվել իր դիմանկարը կրող դրամների վրա:

Տիգրանի հաջորդ արշավանքն ուղղված էր դեպի հարավ: Այստեղ մեկ դար առաջ Արտաշես 1-ինը Հայաստանին էր միացրել Տմորիք երկրամասը: Այժմ հայկական բանակը նվաճեց Տմորիքին կից **Կորդուրը, Ադիարենան և Օսրոյենը**: Այնուհետև, Տիգրիս գետն անցնելով, հայկական պորքերը գրավեցին Միջագետքի (**Մծքին** և **Եդեսիա** քաղաքները): Այսպիսով՝ Տիգրանն ընդհուպ մոտեցավ Սելևկյանների տերության սահմաններին:

Տիգրանը և Սելևկյանները: Տիգրան Մեծի նվաճումների հաջորդ փուլն անցավ անարյուն: Նրա պորքերը շարժվեցին դեպի արևմուտք և գրավեցին **Կումմազենեն**: Ատորիքը կամովին հանձնվեց: Ատորիքի նվաճումով Տիգրանը վերացրեց Սելևկյան թագավորությունը: Այդ կատարվեց հետևյալ պայմաններում: Սելևկյանները կորցրել էին իրենց հպորությունը և այլևս ուժ չունեին ապահովելու երկրի կառավարումը: Ժողովուրդը դժգոհ էր նրանցից և նոր տիրակալ էր փնտրում: *«Ոմանք կարծում էին, - ասված է աղբյուրներից մեկում, - որ պետք է հրավիրել Միհրդատ Դոնուացուն, մյուսները՝ Եգիպտոսի Պտղոմեոսին... Բոլորը համաձայնության եկան Հայաստանի թագավոր Տիգրանի շուրջը, որը սեփական ուզմական ուժ ուներ և պարթևների թագավորության դաշնակիցն էր: Եվ այսպես, հրավիրված լինելով գահին բազմելու, նա 17 տարվա ընթացքում կառավարում էր երկիրը հանգստությամբ»:*

Այսպիսով, Տիգրանը Զ.ա. **83 թ.** Սելևկյանների մայրաքաղաք **Անտիոքում** բազմեց նրանց գահին: Տիգրանը նվաճեց նաև **Կիլիկիան**, որով հայկական տերությունը դարձավ Հռոմեական Հանրապետության գրաված երկրների ամփոջական հարևան:

Հայկական բանակը շարունակեց առաջխաղացումը դեպի հարավ, գրավեց **Լիբանանը** և հասավ **Պաղեստինի** սահմաններին: Հռոմեացի պատմիչն այդ մասին գրում է. «Այդ ժամանակ էլ լուր է հասնում, թե Հայոց թագավոր Տիգրանը երեսուն բյուր պորքով (300 հազ.) ներխուժել է Սիրիա և գալիս է Հրեաստանի դեմ: Այս, բնականաբար, ահաբեկեց (Սելենե) թագուհուն և ժողովրդին: Ուստի նրանք բազում և արժանավայել ընձաներ ուղարկեցին նրան և դեսպաններ, երբ նա դեռևս պաշարում էր Պաղոմալիս քաղաքը: Այսպես՝ Սիրիան և Պաղեստինը ևս ընդունեցին իրենց ենթակայությունը Տիգրանից»:

ՄՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՔՆԵՐ

1. Ու՞մ հենք է դաշնակցել Տիգրան Մեծը և ի՞նչ նպատակով:

2. Ի՞նչ նվաճումներ կատարեց Տիգրան Մեծը:

3. Չե՞ր կարծիքով ինչո՞ւ Սելևկիայի ժողովուրդը նախընտրեց Տիգրան 2-րդին դարչնել իր երկրի տիրակալ:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տիգրան 2-րդի տերության տարածքը և բնույթը: Տիգրան 2-րդի ստեղծած տերությունը հսկայական էր: **Այն տարածված էր Միջերկրական ծովից ու Եգիպտոսից մինչև Կասպից ծով և Կուր գետից մինչև Միջագետք:** Նրա գերիշխանության տակ էին նաև հարևան ավելի թույլ երկրները: Դրանցից էին **Վրաստանը և Աղվանքը՝** հյուսիսում, **սրաբական ցեղերը՝** հարավում: Տերության մեջ խոսում էին 15-ից ավելի լեզուներով:

Տիգրանի նվաճած երկրներից ամենից պարզապեսը **Ասորիքն էր (Միդիան):** Այստեղ էին գտնվում Սելևկյանների գլխավոր ռազմական ճամբարը, կարևորագույն նավահանգիստները և հռչակավոր մայրաքաղաք **Անտիոքը:** Վերջինս այն ժամանակվա աշխարհի խոշորագույն քաղաքներից մեկն էր և դարձավ նորաստեղծ հայկական տերության հարավային կենտրոն: Միջերկրական ծովի արևելյան ափին չգլում էին **Փյունիկիան** (Լիբանանը) և նրա քաղաքները, այդ թվում՝ **Բեյրութը:** Նրանք մեծ դեր էին խաղում Արևելքի և Արևմուտքի միջև կատարվող առևտրի մեջ: Սելևկյաններից նվաճած երկրների վրա նահանգապետ նշանակվեց Տիգրանի մերձավորներից **Քազադարը,** որի նստավայրը դարձավ **Անտիոքը:**

Հայաստանին սահմանակից Հյուսիսային Միջագետքը հայտնի էր բարեբեր տարածքներով: Այնտեղ ծաղկում էին ապրում Եդեսիա և Մծքին քաղաքները: Այդ երկրամասում նահանգապետ է կարգվում թագավորի **Գուրաս** եղբայրը: Նրա նստավայրը **Մծքին** քաղաքն էր:

Տիգրիսի չախ ափին ընկած **Կորդուքում** իշխանության գլուխ էր թողնվել նրա նախկին թագավորը: Վերջապես, այդ երկրներից արևելք ու մինչև Կասպից ծով տարածվում էր **Արդապատական-Մեդիան** (ներկայիս Իրանական Ադրբեջանը): Այստեղ ևս նախկին թագավորը թողնվել էր իշխանության գլուխ:

Ք.ա. (74) թ. Հռոմում սկսվեց ստրուկների ապստամբություն՝ Սպարտակի գլխավորությամբ: Օգտվելով առիթից, որ հռոմեական բանակը պրաղված է ստրուկների դեմ պայքարով, Միհրդատ Պոնտային իր նվաճումները շարունակեց արևմուտքում, իսկ Տիգրանը՝ Պաղեստինի հարավում: Վերջինս 71 թ. հասավ Եգիպտոսի սահմանագլխին ընկած Պաղեստին քաղաքը:

Նվաճված երկրներից գանչվում էին բավական մեծ հարկեր և տուրքեր: Դրանց մի պզուխ մասն էլ գանչվում էր Հայաստանի բնակչությունից: Նվաճված երկրները պարտավոր էին վորք տրամադրել Հայաստանին: Նրա վորքի թիվը այդ ժամանակ հասնում էր 300 հազարի:

Այսպիսով՝ Տիգրանի նորաստեղծ տերությունը նման էր Սելևկյանների, Ալեքսանդր Մակեդոնացու, Արեմենյանների նախկին պետություններին: Նրանք բոլորը կազմված էին պարզապես տարբեր մակարդակի վրա գտնվող երկրներից ու ժողովուրդներից: Հետևաբար, Տիգրանի տերությունը ևս երկար կյանք ունենալ չէր կարող:

Տիգրանակերտի հիմնադրումը: Հայաստանի հին մայրաքաղաքը՝ Արտաշատը, մնացել էր տերության հյուսիսային ծայրամասում, երկրորդը՝ Անտիոքը, բուն Հայաստանից դուրս էր գտնվում: Անհրաժեշտ էր ստեղծել նոր մայրաքաղաք, որ գտնվեր ամբողջ տերության կենտրոնում և, միաժամանակ, լիներ Հայաստանի մեջ:

Նվ ահա սկիզբ դրվեց այդպիսի մի քաղաքի շինարարության: Տիգրիսի վերին հոսանքում՝ Աղձնիք նահանգում, կառուցվեց **Տիգրանակերտ** քաղաքը: Հույն պատմիչ Մապիանոսի խոսքերով Տիգրանը քաղաքը կառուցում է ճիշտ նույն տեղում, որտեղ 95 թ. թագադրվել էր: Նշանակում է, այդ վայրը նպաստավոր դիրք է ունեցել կամ նախապես եղել է բնակավայր: Բացի տեղի բնակիչներից ու նրա շրջակայքում ապրողներից, Տիգ-

Միջին բրոնզեդարյան ոսկե գավաթ

Տիգրան Մեծի դրամը

րանը ստիպեց նորակերտ քաղաք տեղափոխվել նաև շատ հայ իշխանների: Սակայն այդ բավական չէր: Նա մի շարք վերաբնակեցումներ կատարեց նվաճված երկրներից: Այսպես՝ Կապադովկիայից Հայաստան բերեց նրա մայրաքաղաքի ամբողջ բնակչությանը, Կիլիկիայից՝ տասներկու քաղաքների բնակիչներին: Հայաստան բերվեցին նաև մեծ թվով հրեաներ: Այդ կես միլիոնի հասնող ամբողջ տեղավորվում է ոչ միայն Տիգրանակերտում, այլև Արտաշատում, Արմավիրում, Երվանդաշատում և այլ հին հայկական քաղաքներում: Տիգրանակերտը շրջապատվեց քնդարչակ պարիսպներով, որոնց բարձրությունը հասնում էր 25 մետրի: Պարիսպներն այնքան լայն էին, որ նրանց մեջ ներսից չիերի այսոռներ ու պահեստներ էին կառուցվել: Քաղաքը, գտնվելով միջազգային ճանապարհների հանգույցում, դարձել էր առևտրաարհեստագործական նշանավոր կենտրոն: Ժամանակակիցները Տիգրանակերտը նկարագրում են որպես շքեղ կառուցված հարուստ քաղաք՝ իր թատրոնով, պալատներով, արքայական դղյակներով ու պարտեպներով: Տիգրանի օրոք, բայցի մայրաքաղաք Տիգրանակերտից, Տիգրանակերտ անունով քաղաքներ հիմնադրվեցին նաև Հայաստանի այլ մասերում:

Այսպիսով, հայկական քաղաքներում այդ ժամանակ ապրում էին շատ օտարերկրացիներ՝ հույներ, հրեաներ, որոնք հմուտ առևտրականներ ու արհեստավորներ էին: Այդ նորեկ բնակչությունը հեղափոխեց մոտավորապես է իր լեզուն և միաշուկվում հայերի հեղ:

ԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ տարածքներ էր ընդգրկում Հայաստանը Տիգրան Մեծի օրոք:

2. Ի՞նչու՞ կառուցվեց Հայաստանի նոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտը: Թվե՞ր չեզ հայրնի՝ մինչ այդ եղած մայրաքաղաքները:

3. ՀԱՅ-ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱՋՍԵ

Հռոմի առաջխաղացումը: Հայաստանի համար իր հարևաններից հատկապես վտանգավոր էր Հռոմեական Հանրապետությունը: Հռոմը չէր կարող հաշտվել արևելքում մի նոր, հզոր այսոյանի հանդեպ գալու հետ: Մոտենում էր պատերազմի պահը: Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ Պոնտապին պատերազմի ելավ Հռոմի դեմ: Հայաստանի հարևան Պոնտոսը արդեն երեք պատերազմ էր մղել Հռոմի դեմ: Սկզբում Պոնտոսի թագավոր Միհրդատը պարտության է մատնում հռոմեացիներին: Նա տիրում է գրեթե ողջ Փոքր Ասիային: Սակայն, վերջիվերջո, հռոմեական զորավար (Լուկոլլոսին) հաջողվում է ծանր պարտության մատնել Պոնտոսին: Միհրդատը փախչում է Հայաստան իր դաշնակից Տիգրան Մեծի մոտ: Հռոմեական զորավար Լուկոլլոսը դեսպան է ուղարկում Հայաստան՝ պահանջելով Միհրդատին հանձնել իրեն: Տիգրանը, սակայն, կտրականապես մերժում է: Պատերազմի առիթը պատրաստ էր:

Հռոմեական դեսպանը, նախքան Տիգրանի հետ հանդիպելը, լրտեսական շրջագայու-

թյուն էր կատարել Հայաստանում: Նրան հաջողվել էր կաշա-
ռելով Հոռմի կողմը գրավել Տիգրանին հպատակ որոշ նահան-
գապետերի: Անկախ դեսպանի բերած պատասխանից՝ հոռմեա-
յիները փաստորեն պատրաստվում էին պատերազմի:

Հայ-հռոմեական պատերազմի սկիզբը: Բ.ա. 69 թ. գար-
նանը Տիգրան Մեծը գտնվում էր իր լայնածավալ տերու-
թյան հարավային ծայրամասում: Այստեղ նա անապատելիորեն
իմացավ, որ Լուկոլլոսի զորքերն անցել են հայ-հռոմեական
սահմանը և արագորեն շարժվում են դեպի Հայաստանի խոր-
քերը: Տիգրանը, թշնամու առաջխաղացումը կասեցնելու նպա-
տակով, Լուկոլլոսի դեմ ուղարկեց **3000-անոց** հեծելազոր՝ **Մե-
րութան** պորավարի գլխավորությամբ: Երկար ճանապարհ ան-
ցած հայոց այրուշին, առանց հանգստանալու, անհավասար մար-
տի մեջ մտավ հռոմեացիների հետ և ծանր կորուստներ կրեց: Չոհվեց նաև նրա խիպախ
հրամանատար Մերութանը: Տիգրանը 6000-անոց թիկնապահ զնդի հետ շտապ վերադար-
չավ Հայաստան՝ հրամայելով մնացած զորքերին շարժվել իր ետևից: Գալով Հայաստան՝
նա արդեն պաշարված տեսավ մայրաքաղաք Տիգրանակերտը: Մի մութ գիշեր թիկնապահ
գունդը սրընթաց ճեղքեց հռոմեական զորքերի ամրությունները, մտավ քաղաք և դուրս բե-
րեց արքայի ընտանիքն ու գանձերը: **Հոկտեմբերի 6-ին** տեղի ունեցավ մեծ ճակատա-
մարտ: Հռոմեացիներին հաջողվեց խախտել հայկական զորքի մարտական կարգը և ստի-
պել նրան նահանջել:

Պոմպեոս

Հռոմեացիների նպատակն էր գրավել Տիգրանակերտը, որը նրանք մի քանի ամիս
շարունակ ապարդյուն պաշարել էին: Տիգրանին ծառայող հույն վարչականները, որոնք պի-
տի պաշտպանեին մայրաքաղաքը, դավաճանեցին և, քաղաքի օտարերկրացի բնակիչների
հետ դարպասը բացելով, ներս թողեցին հռոմեացիներին: Հռոմեական բանակը կողոպտեց
և քարուքանդ արեց Տիգրանակերտը: Լուկոլլոսը, ոգևորված իր հաջողությամբ, որոշեց
գրավել նաև Հայաստանի մյուս մայրաքաղաք Արտաշատը: Նա շարժվեց դեպի հյուսիս՝
Արտաշատ տանող ճանապարհով:

Մինչ այդ Տիգրանը և Միհրդատը նոր զորքեր էին հավաքագրում և մարպում: Հայկա-
կան զորքն ընտրել էր նոր գործելակերպ: Նա խուսափում էր մեծ ճակատամարտից, բայց
մեծապես վնասում էր թշնամուն: Մանր հարցակումներով առանչին խմբեր ոչնչացնելով,
պարենավորումն արգելակելով՝ հայերը ջլատում էին թշնամու ուժերը: Նույն ժամանակ
Լուկոլլոսն իր հոգնած լեգեոններին ոգևորում էր «Հայկական Կարթագենի» (Արտաշատ)
հարստություններին տիրանալու հույսով:

Հռոմեական զորքի վտարումը Հայաստանից: Արտաշատին սպառնացող վտանգը
ստիպեց Տիգրանին նոր ճակատամարտ տալ: Այն տեղի ունեցավ Բ.ա. 68 թ. սեպտեմ-
բերին **Արածանի** գետի ափին:

Այս անգամ հռոմեացիների դեմ կանգնած էր նոր բանակ: Հայկական զորքը առավել
կազմակերպված ու մարպված էր: Ծակատամարտում հռոմեացիները մեծ կորուստներ կրե-
ցին: Նրանք ստիպված եղան նահանջել՝ թողնելով Հայաստանի սահմանները: Արածանիի
ճակատամարտում պարտություն կրելն ընդունում են նաև հռոմեական պատմիչները: «Եվ
այս ընդհարման ժամանակ՝ գրում է Դիոն Կասսիոսը, - հռոմեացի հեծյալներին թշնամու
հեծելազորը դժվար դրության մատնեց...

Այնժամ Լուկոլլոսը, քանի որ շարերը վիրավորվում էին, և մի մասն էլ մահանում էր,
խսկ հաշմվածները հեծեծում էին, և միաժամանակ պարենամթերքը պակասում էր, և սահա-
նեց այդպետից...»: Հայերը հռոմեացիներից մարքեցին նաև տերության հարավային սահման-
ները՝ Սիջագետքը:

Միհրդատ

խանգարեցին Հայաստանում ծագած ներքին պառակտումները: Տիգրան Մեծի որդի **Տիգրան Կրտսերը** գահին տիրանալու համար ապստամբեց հոր դեմ: Պարտություն կրելով՝ նա փախավ ու պատսպարվեց պարթևների մոտ:

Հռոմեական հպոր հանրապետությունը չէր կարող հաշտվել Պոնտոսում և Հայաստանում կրած պարտության հետ: Եվ այդ նույն ժամանակ՝ Ք.ա. 66 թ., Հռոմը Արևելք ուղարկեց նշանավոր զորավար Պոմպեոսին: Վերջինիս հաջողվեց պարտության մատնել Պոնտոսին: Միհրդատ Պոնտացին փախավ իր որդու մոտ՝ Քոսպորի թագավորություն (Ղրիմ): Հռոմի երդվյալ այդ թշնամին այնտեղ ինքնասպանությամբ վերջ տվեց իր փոթորկալից կյանքին:

Պոմպեոսի համար Հայաստանում ծագած ապստամբությունը շատ նպաստավոր էր: Նա Տիգրան Կրտսերի ուղեկցությամբ ներխուժեց Հայաստան և շարժվեց դեպի Արտաշատ: Հայաստանը կանգնած էր նոր ու առավել ծանր փորձության առջև: Նրան սպառնում էր անկախության կորուստը:

Արտաշատի պայմանագիրը: Տիգրան Մեծն այդ ժամանակ արդեն 75-ամյա ծերունի էր: Նա որոշում է մենակ ու անվեն ներկայանալ Պոմպեոսի ճամբար: Այս արարքը մտածված դիվանագիտական քայլ էր և պսակվեց հաջողությամբ: **Քա. 66թ. Արտաշատում** Պոմպեոսի և Տիգրան Մեծի միջև պայմանագիր կնքվեց: Դա ստեղծված ծանր պայմաններում Հայաստանի համար հաջողություն էր: Ծիշտ է, Մեծ Հայքը, ըստ այդ պայմանագրի, զրկվեց իր արտաքին նվաճումներից, բայց լիովին պահպանեց սեփական տարածքը և մնաց ամբողջական: Տիգրանը Արտաշատի հաշտությամբ վերականգնում էր «արքայից արքայի» տիտղոսը: Այն հայոց թագավորի պարտությունից հետո պարթևները հետ էին առել: Օտփքի թագավոր պետք է դառնար Տիգրան Կրտսերը: Տիգրան 2-րդը վճարեց նաև բավական մեծ ռազմատուգանք, որի մեծ մասը պետք է տրվեր Օտփքի գանչարանից: Այդ հանգամանքը դժգոհություն առաջացրեց Տիգրան Կրտսերի մոտ, նա ըմբոստացավ Պոմպեոսի դեմ: Սակայն վերջինս նրան չեղբակալեց և արքայից Հռոմ: Եվ դա հասկանալի է: Չէ՞ որ Տիգրան Մեծը Հռոմի ախոյան պարթևների թշնամին էր, իսկ որդին՝ նրանց բարեկամը: **Հայաստանը հայտարարվեց «հռոմեական ժողովրդի բարեկամ և դաշնակից»:**

Այդ դաշնագիրն անմիջապես սկսեց գործել: Այսպես, երբ պարթևները ներխուժեցին Կորդուք, հռոմեական զորքը դուրս մղեց նրանց, և երկիրը վերադարձվեց Հայաստանին: Նույն չնով պարթևները զավթեցին Միջագետքի որոշ տարածքներ: Պոմպեոսի ուղարկած դատավորները վճիռ կայացրին հոգուտ Հայաստանի: Ինչպես տեսնում ենք, Հռոմը փոխել էր իր վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ: Նա սիրաշահում էր Հայաստանին՝ ընդդեմ իր հիմնական թշնամի պարթևների:

Արտաշատի պայմանագրից հետո, շուրջ մեկ տասնամյակ, Հայոց աշխարհը խաղաղության մեջ էր:

Տիգրան Մեծը ժողովրդի հիշողության մեջ: Տիգրան Մեծի կերպարը մնացել է մեր ժողովրդի հիշողության մեջ: Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված ավանդության մեջ ասվում է.

«Տիգրանը մեր թագավորներից ամենահզորն ու ամենախոհեմն էր և նրանցից բոլորից քաջ: Նա, հույներին նվաճելով, իրեն հնազանդեցրեց և մեր բնակության սահմաններն ընդարձակելով՝ հասցրեց մինչև հին բնակության սահմանների ծայրերը... Նա տղամարդկանց գլուխ կանգնեց և մեզ, որ օտարների լծի տակ էինք, դարձրեց շարերին լուծ դնողներ և հարկապահանջներ, ոսկին և արծաթը, և՛ պարվական քարերը, և՛ զգեստները, և՛ զանազան գովելի գործվածքները՝ տղամարդկանց և կանանց համար առաքացրեց... Վերևակ կովողները ձիավոր դարձան, պարսերով կովողները՝ հաջող աղեղնավորներ, մահակներով կովողները զինվեցին սրերով ու նիզակներով, մերկերը պարսպարվեցին վահաններով և երկաթե զգեստներով... Նա խաղաղություն ու շենություն բերեց, բոլորին լիացրեց յուղով ու մեղրով»:

Ժողովուրդն իր պատմական հուշերն ու դարավոր երպանքները մարմնավորել է Տիգրան Մեծի հպոր կերպարի մեջ: Ծեշտվել է մի կողմից նրա քաջությունը, կամքը, մյուս կողմից՝ իմաստությունն ու արդարամտությունը:

ԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՐԸՆԲՆԵՐ

1. Արդյո՞ք անխուսափելի էր ռազմական բախումը Հայաստանի և Հռոմի Հանրապետության միջև: Հնարավո՞ր էր խուսափել պայքերազմից, եթե Տիգրան Մեծը Հռոմին հանձներ Միհրդատ Դոնդաացուն:

3. Չե՞ր կարծիքով ինչո՞ւ Տիգրան Մեծի աշխարհակալ փերությունը չէր կարող երկար գոյարևել:

2. Ինչպե՞ս ընթացավ հայ-հռոմեական պայքերազմը:

4. Ինչպե՞ս եք դուք գնահատում Արտաշատի պայմանագիրը:

5. Ինչո՞ւ է պարմահայր Մովսես Խորենացին գովեստով խոսում Տիգրան Մեծի մասին:

7-րդ ԹԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Զ.ա. 95-55 թթ. Նայասարանում իշխում էր Տիգրան Մեծը: Նրա թագավորության տարիներին երկիրը հասավ իր հզորության գագաթնակետին: Տիգրանը շարունակեց իր պապի կիսատ թողած գործը և Ծոփքի գրավումով ավարտեց երկրի միավորումը մեկ պետության սահմաններում:

2. Տիգրան Մեծի ակտիվ արտաքին քաղաքականության շնորհիվ հայկական թագավորության սահմանները Կասպից ծովից ձգվում են մինչև Միջերկրական ծով: Իր աշխարհակալ փերությունը նա դեկավարում էր կառավարիչների և տեղական թագավորների միջոցով:

3. Դեպի արևելք ձգվող հոռնը անխուսափելիորեն պետք է բախվեր այնպեղ գոյացած նոր, հզոր տերության հեղ: Զ.ա. 69 թ. Լուկոլլոս զորավարը ներխուժեց Նայասարան և, չնայած սկզբնական ջրջանի որոշ հաջողություններին, նորակառույց Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի գրավմանը, ջախջախվեց և վտարվեց երկրից:

4. Չհանդուրժելով իր պարտությունը՝ հոռնը Նայասարան ուղարկեց Դոմպետոս զորավարին: Քաղաքական ու ռազմական դժվարին պայմաններում գլուխդ Տիգրանը որոշեց դաշինք կնքել հռոմեացի զորավարի հեղ: Արտաշատում կնքված պայմանագրով Տիգրանը հրաժարվեց իր նվաճումներից, բայց լիովին պահպանեց Մեծ հայքի բուն տարածքը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՌՈՄԻ ԵՎ ՊԱՐԹԵՎՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ

1. ԱՐՏԱՎԱԶԴ 2-ՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՍԽՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

Հայաստանը երկու հզոր տերությունների միջև: Տիգրան Մեծից հետո Հայաստանն իր անկախությունը և տարածքը պահպանելու համար հարկադրված էր պայքար մղել երկու հզոր հարևանների՝ հռոմեացիների և պարթևների դեմ: Հռոմն արդեն գրավել էր Փոքր Ասիայի սկզբի մասը և Միջերկրական ծովի արևելյան ափը: Պարթևների հետ բախումը դարձել էր անխուսափելի: Պարթևական տերությունը դուրս էր եկել այն ճնշված վիճակից, որի մեջ նրան դրել էր Տիգրան Մեծը: Նա ևս ուներ իր նվաճողական ծրագրերը: Հայաստանը երկուսի համար էլ կարևորություն ուներ թե՛ ռազմական և թե՛ տնտեսական առումներով: Հայկական լեռնաշխարհն ուներ առաջնակարգ ռազմավարական դիրք: Այն իր բարձրադիր լեռներով ու խոր կիրճերով իսկական բնական ամրոց էր: Հետևաբար, Հայաստանին տիրել՝ կնշանակեր իշխող դիրք ունենալ հարևան երկրների նկատմամբ: Տնտեսական առումով Հայաստանը Արևելքը Արևմուտքի հետ կապող միջազգային առևտրի կենտրոն էր: Այն ընկած էր երկու հզոր ուժերի՝ Հռոմի և Պարթևստանի արանքում: Հայաստանի համար ճիշտ դիրքորոշումը չեզոքությունն էր: Սակայն երկու տերություններն էլ Հայաստանից պահանջում էին մասնակցել իրենց արշավանքներին: Այս բարդ ու ծանր դրությունը սկսվեց Տիգրան Մեծից հետո: Մինչ այդ Հայաստանը պաշտպանվում էր միայն մեկ հզոր հարևանից՝ լիներ դա Ասորեստանը, Աքեմենյան Պարսկաստանը, Սելևկյանները կամ Հռոմը: Այս վիճակը տևեց երկար-երկար դարեր: Հզոր հարևանները փոխվում էին, բայց նրանց միջև գտնվող Հայաստանի դժվարին վիճակը մնում էր անփոփոխ:

Տիգրան Մեծին հաջորդեց իր որդիներից **Արտավազդը**: Նա հելլենիստական կրթություն ստացած խելացի քաղաքական ու ռազմական գործիչներից էր: Հույն պատմիչների վկայությամբ Արտավազդը հունարեն գրել է պատմություններ, ճառեր, թատերախաղեր, որոնք մեզ չեն հասել: Արտավազդ 2-րդի թագավորության տարիները (Ձ.ա. 55-34 թթ.), համընկան Հռոմեական հզոր հանրապետության՝ դեպի Արևելք ծավալվելու ժամանակաշրջանի հետ:

Ուրարտական բրոնզե պատկերազարդ վահան՝ չոնված Խալդի ասպետին Ռուսա 1-ին թագավորի կողմից: Կարմիր բլուր

Կրասսոսը Արևելքում: Հռոմեական զորավար **Մարկոս Կրասսոսը**՝ մի ազառ ու դաժան մարդ, որ արյան մեջ ճնշել էր Սպարտակի ապստամբությունը, փորձ արեց տիրանալ ողջ Արևելքին՝ սկսելով պարթևների երկրից: Նա երազում էր հարստանալ Լուկուլլոսի նման և փառքի տիրանալ Պոմպեոսի պես: Նա ժամանեց Ասորիք: Արտավազդ 2-րդը, որպես «հռոմեական ժողովրդի բարեկամ և դաշնակից» երկրի տեր, եկավ նրա մոտ: Նա առաջարկեց Կրասսոսին 10 000 հեծյալ զորք և 30 000 հետևակ, սակայն մի պայմանով, որ Կրասսոսը պարթևների վրա արշավի Հայաստանի հարավային լեռնոտ շրջաններով: Այստեղ պարթևների հեծելազորը, որ նրանց զորքի գլխավոր ուժն էր, չէր կարող այնպիսի հաջողությամբ գործել,

ինչպես տափաստաններում: Արտավազդը, այսպիսով, հույս ուներ հռոմեացիների օգնությամբ նաև փրկել իր երկիրը պարթևների ներխուժումից: Սակայն Կրասսոսը մտադրվել էր արշավել կարճ ճանապարհով՝ տափաստանով, և չլսեց նրան: Ուստի Արտավազդը վերադարձավ Հայաստան: Պարթևները ներխուժեցին Մեծ Հայքի տարածք: Արտավազդը օգնության խնդրանքով դիմեց հռոմեացիներին: Բայց Կրասսոսն անպատասխան թողեց հայոց թագավորի խնդրանքը: Երկիրը ավերվելուց փրկելու համար հայերին մնում էր մի ելք՝ հաշտություն կնքել պարթևների հետ: Հաշտության դաշինքը կնքվեց Արտաշատում և ամրապնդվեց Արտավազդ արքայի քրոջ հետ պարթևաց թագաժառանգ **Քակոսի** ամուսնությամբ:

Արտավազդ 2-րդ

Հռոմեացիների պարտությունը: Կրասսոսն իր զորքերով անցավ Եփրատը և խորացավ տափաստաններում՝ առանց որևէ տեղեկություն իմանալու թշնամու պինական ուժի մասին: Նա հասավ **Խատան** քաղաքի շրջակայքը: **Քա. 53 թ.** այստեղ տեղի ունեցավ մի ճակատամարտ, որի մասին սարսափով էին հիշում հռոմեացիների մի քանի սերունդներ: Պարթևները, իրենց հին սովորությամբ, չկացրին, թե փախչում են, և ծուղակի մեջ գցելով թշնամուն՝ ջախջախեցին: Հռոմեացիների բանակը 20 հազար սպանված տվեց, որոնց թվում էին Կրասսոսն ու իր որդին:

Ի նշան տարած հաղթության, պարթևների զորավար **Սուրենը** Կրասսոսի գլուխն ուղարկեց պարթևների թագավորին, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Հայաստանում՝ Արտավազդի մոտ: Սուրհանդակը Արտաշատ հասավ այն պահին, երբ երկու թագավորները և նրանց շրջապատը դիտում էին հունական ողբերգություններից մեկը, և Կրասսոսի գլուխը նետեց թագավորների ոտքերի տակ:

Ք.ա. 40 թ. պարթևական զորքերը, հայկական մի զորամասի մասնակցությամբ, ներխուժեցին Սսորիք: Սսորիքի և Փյունիկիայի քաղաքները, դժգոհ լինելով հռոմեացիների դաժան տիրապետությունից, սիրով էին ընդունում նրանց: Այնուհետև հայ-պարթևական զորքերը մտան Պաղեստին, որտեղ գերեցին մեծ թվով հրեաների: Նրանց մի մասը բերվեց ու բնակեցվեց Հայաստանի քաղաքներում:

Անտոնիոսի արշավանքը պարթևների դեմ և Հայաստանը: Սակայն Հռոմը չհրաժարվեց Արևելքը գրավելու իր մտադրությունից: Այս անգամ **Մարկոս Անտոնիոս** զորավարն էր, որ որոշեց արշավել պարթևների երկրի վրա: Նա դեսպան է ուղարկում Արտավազդի մոտ և սպառնալիքներով ստիպում է հայոց արքային օգնական զորք տալ իրեն: Բանի որ Անտոնիոսի արշավանքն անցնելու էր Հայաստանի տարածքով, ապա Արտավազդը չէր կարող խուսափել մասնակցությունից: Սակայն նրա տրամադրած զորքը շատ փոքրաքանակ էր:

Երվանդականների վաղ շրջանի բրոնզե մարդակառքի մոդել (Քա. 6-րդ դար): Պառավաքար

Արշավանքը սկսվեց **Քա. 36 թվականին**: Հռոմեական 100 հազարանոց զորքին ուղեկցում էին նաև քաղաքներ գրավելու համար նախատեսված պաշարորդական մեքենաներ, որոնց տեղաշարժն

առաջացնում էր դժվարություններ: Սակայն Անտոնինոսը շտապում էր, ուստի փոքրաթիվ ուժեր թողնելով պաշարողական մեքենաների հսկողության համար՝ ինքն առաջ անցավ: Պարթևներն, օգտվելով հանգամանքից, հարձակվեցին և ոչնչացրին պաշարողական տեխնիկան: Արտավազը, տեսնելով, որ հռոմեացիների արշավանքն անհաջողության է մատնված, ետ քաշեց իր տրամադրած զորքը:

Եվ, իսկապես, շուտով Անտոնինոսի բանակը պարտություն կրեց պարթևներից: Այս անգամ հռոմեացիները կորցրին մոտ 35 հազար զինվոր: Հռոմեացիների մնացած մասը փրկվեց՝ անցնելով Արաքս գետը և մտնելով Հայաստանի հողը: Հայոց արքան ապահովեց նրանց ուտելիքով և փրկեց վերջնական ջախջախումից: Անտոնինոսը, Արտավազի նկատմամբ իր ատելությունը թաքցնելով, շտապեց իր կնոջ՝ Եգիպտոսի Կլեոպատրա թագուհու մոտ: Հռոմի սենատի առաջ արդարանալու համար Անտոնինոսն այդ պարտության մեղքը բարդեց հայերի վրա: Միաժամանակ նեճգութամբ փորձ արեց տիրանալ Հայաստանին: Ծուտով հայոց թագավորն Անտոնինոսի Եգիպտոս գնալու հրավեր ստացավ՝ իբր պարթևների դեմ նոր արշավանքի մասին խորհրդակցելու: Սակայն նա չգնաց, հասկանալով, որ դա թակարդ է իրեն բռնելու համար: Որոշ ժամանակ անց եկավ մի նոր առաջարկ՝ ամուսնացնել Արտավազի դստերը Անտոնինոսի և Կլեոպատրայի որդի Ալեքսանդրի հետ: Սա էլ մերժվեց Արտավազի կողմից: Ապա Անտոնինոսը պատրաստվեց պատերազմի և, մի նոր զորքի գլուխ անցած, արշավեց Հայաստան, մոտեցավ մայրաքաղաք Արտաշատին:

Արտավազ 2-րդի դրամը

Արտավազ 2-րդի գերեվարությունը և մահը: Այս անգամ արդեն Արտավազը, Արտաշատն ավերումից փրկելու համար, ստիպված գնաց Անտոնինոսի մոտ: Անտոնինոսը չերբակալեց նրան, կողոպտեց Հայաստանի արքաների գանձերը և, զորքը թողնելով Հայաստանի բերդերում, վերադարձավ Եգիպտոս՝ իր հետ տանելով Արտավազին ու նրա ընտանիքը:

Վրդովված հայերը ոտքի ելան Անտոնինոսի դավադիր արարքների դեմ: Տեղի ունեցավ ճակատամարտ, որտեղ հայերը պարտություն կրեցին: Արտավազի որդի Արտաշեսը փախավ պարթևների մոտ:

Անտոնինոսն իր, այսպես կոչված, «Հաղթանակի» առիթով, ըստ հռոմեական սովորության, հաղթահանդես կազմակերպեց Ալեքսանդրիայում: Նա հանդիսավոր կերպով Կլեոպատրա թագուհուն հանձնեց ոսկե շղթաներով շղթայված Արտավազին և նրա ընտանիքը: Գերիներին ապատություն էին խոստանում՝ թագուհուն մեծարանքի խոսքեր ասելու պայմանով, քայց նրանք լռեցին: Արտավազն անցավ գլուխը բարձր, թագավորին վայել հպարտությամբ: Այդ ուժեղ տպավորություն գործեց հանդիսատեսների վրա: Հույն ժամանակակից պատմիչը գրում է. «Հայերը ցույց տվեցին իրենց ոգու արիությունը և դրանով փառավորանում վաստակեցին»: Սակայն Կլեոպատրան չներեց այդ բանը. Արտավազը նետվեց բանտ և մի քանի տարի անց՝ մահապատժի ենթարկվեց: Հայ ժողովրդի համար դա մեծ կորուստ էր:

Անտոնինոսն ու Կլեոպատրային ևս անփառունակ վախճան էր սպասվում: Ծուտով՝ **Ալեքիոսի** ծովային ճակատամարտում (Ք.ա. 31 թ.) Օկտավիանոս զորավարից ջախջախիչ պարտություն կրելուց հետո, նրանք ինքնասպանությամբ վերջ տվեցին իրենց կյանքին:

Հոունական պարմիչի նկարագրությունը Արտաշատում պարսից և հայոց թագավորների ներկայացում դիպելու պահին

«Նրանք միմյանց համար խնջույքներ ու զինարքուքներ էին կազմակերպում, որոնց ընթացքում հաճախ բեմադրվում էին հունական ներկայացումներ, քանզի Օրոդեսին անձանոթ չէին հունական լեզուն և գրականությունը, իսկ Արտավազդը հորինում էր նույնիսկ ողբերգություններ և գրում ճառեր ու պարմական երկասիրություններ, որոնցից մի քանիսը մինչ այժմ պահպանվել են: Այն պահին, երբ արքունիք բերեցին Կրասսոսի գլուխը, ճաշասեղաններն արդեն հավաքված էին, և ողբերգակ դերասան Յասոն Տրալլացին արտասանում էր Եվրիպիդեսի «Բաբոսոիկներից» հատվածներ... Այն ժամանակ, երբ նրան ծափահարում էին, դահլիճ մտավ Միլլակեսը և երեսն ի վայր ընկավ արքայի առաջ, և ապա նա սրահի մեջտեղը նեղեց Կրասսոսի գլուխը»:

ԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչպիսի՞ն էր Հայաստանի դրությունը Բա. 1-ին դարի կեսերին:

2. Չե՞ր կարծիքով՝ ճի՞շտ էր դաշինքի կնքումը պարթևների հեղ:

3. Ի՞նչ հեղևանքներ ունեցան Անդոնիոսի արշավանքները Հայաստանի համար:

2. ԱՐՏԱՇԵՍ 2-ՐԴԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԴԻՆԱՍՏԻԱՅԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Արտաշես 2-րդը և Հայաստանի անկախության վերականգնումը: Արտավազդ 2-րդի որդի **Արտաշեսը** ապաստանել էր Պարթևստանում: Պարթևների օգնությամբ էլ նա հարձակվում և ջախջախում է Հայաստան մտած Ատրպատականի բորքերին և գերի վերցնում նրանց թագավորին: Արտաշես 2-րդը հաստատվեց հայոց գահին: Անտոնիոսի նենգությունները և հայոց թագավորի սպանությունը մեծ վայրույթ էին առաջացրել երկրում: Արտաշեսի Հայաստան գալով՝ պայքարը հռոմեացիների դեմ համաժողովրդական բնույթ ստացավ: Նա, հոր վրեժն առնելու համար, հրամայեց ոչնչացնել երկրում գտնվող հռոմեական բոլոր կայապորները: Դրանով Հայաստանը վճռականորեն հայտարարեց իր անկախության մասին:

Արտաշես 2-րդի իշխանության տարիներին (Բա. 30-20 թթ.) Հայաստանը պատերազմներից հեռու մնաց: Արտաշես 2-րդի դրամի վրա դրոշմված է «արքայից արքա» տիտղոսը: Նրա իշխանության տակ է եղել նաև հարևան **Արտաշատի թագավորը:**

Հռոմեացիները չէին կարող երկար հանդուրժել այդ վիճակը: Արտաշեսն իսկուր էր ջանում Հայաստան վերադարձնել Եգիպտոսից Հոմ տարված իր եղբայրներին: Նրանք պետք էին Հոմին:

Շատ շուտով Օկտավիանոսը, որն արդեն հռչակվել էր հռոմեական կայսր՝ Օգոստոս անունով, մտադրվեց Հայաստանում իշխանության գլուխ կանգնեցնել Հոմին ցանկալի մեկին: Նրա հրամանով մի մեծ բորքաճակ շարժվեց դեպի Հայաստան՝ իր հետ բերելով Արտաշես 2-րդի եղբորը՝ Հոմուն դաստիարակված **Տիգրանին**, որը և պետք է բազմեր Հայաստանի գահին: Մինչ այդ՝ նա Հայաստանում դավադրություն կազմակերպեց Արտա-

**Անահիտի դիցուհու
բրոնզե արքանի
գլուխը**

շես 2-րդի դեմ և սպանել տվեց նրան: Հայաստանը գրկվեց իր գործունյա և ուժեղ ղեկավարից:

Հռոմեական նենգության գոհ դարչած հայոց թագավորը Արտաշեսյան դինաստիայի վերջին ուժեղ ներկայացուցիչն էր: Նրա մեջ վառ էին երկրի հպորության ու անկախության ավանդները:

Արտաշեսյան դինաստիայի անկումը: Հաջորդ երկու տասնամյակները Արտաշեսյան դինաստիայի աստիճանական անկման ժամանակաշրջան էին: Արտաշես 2-րդի սպանությունը և **Տիգրան 3-րդի** գահակալումը (Ք.ա. 20-9 թթ.) մեծ խանդավառություն առաջացրին Հռոմում: Սակայն Տիգրան 3-րդը մի քանի տարի անց, Հայաստանում իշխող մթնոլորտի ազդեցությամբ, փոխեց իր կողմնորոշումը: Իր մահվան պահին, Հռոմի ցանկությանը հակառակ, նա հայոց գահը կտակեց իր որդի **Տիգրան 4-րդին**, որը գահակալել էր իր քույր Էրատոյի հետ միասին: Տիգրան 4-րդը կրում էր «արքայից արքա» տիտղոսը, այսինքն՝ իրեն Հռոմից անկախ էր հայտարարել: Սակայն հայոց թագավորը շուտով սպանվում է հյուսիսից Հայաստան ներխուժած ցեղերի դեմ մղված պատերազմում: Այսպիսով՝ **1 թվականին ընդհատվեց Արտաշեսյան դինաստիան:**

Հռոմի դրածոները Հայաստանի գահին: 1-ին դարի առաջին կեսին Հայաստանում հաջորդաբար իշխում են մի քանի թագավորներ, որոնց Հռոմն ընտրում էր հարևան երկրների թագավորական տոհմերից: Հայկական պետության այս ճգնաժամը ժամանակավոր էր: Դրա պատճառները գուտ արտաքին էին: Երկու հարևան հզոր տերությունների՝ Հռոմի և Պարթևստանի ճնշման հետևանքով Հայաստանում ժամանակավորապես թուլացել էր կենտրոնական իշխանությունը: Սակայն Հայաստանը պահպանում էր իր ռազմական և տնտեսական հպորությունը: Հռոմեական պատմիչի խոսքերով՝ **Հայաստանը մնում էր երրորդը Հին աշխարհի պետությունների շարքում՝ Հռոմից և Պարթևստանից հետ:**

ԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչպիսի՞ն էր իրավիճակը Հայաստանում Արտավազդ 2-րդի օրոք:

2. Ի՞նչ նպատակով էր Հռոմը Հայաստանի գահին նստեցնում իր դրածոներին:

3. Ինչո՞վ եք բացատրում Արտաշեսյան դինաստիայի անկումը:

8-րդ ԹԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Արտավազդ 2-րդի ժամանակից սկսած Հայաստանը կոմախենա՞ր է դառնում երկու հզոր պետությունների՝ Հռոմի և Պարթևստանի միջև: Արտավազդ 2-րդը զոհ է գնում այդ իրավիճակին: Արտաշես 2-րդից հետո թագավորական իշխանությունը Հայաստանում գնալով թուլանում է: 1թ. Արտաշեսյան արքայատոհմը դադարում է գոյություն ունենալուց:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1-3-ԸՂ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ԱՐԵՎԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅՈՑ ԳԱՀԻՆ: 9
ՏՐՂԱՏ 1-ԻՆ

Տրդատ Արշակունին հայոց թագավոր: Արտաշեսյան արքայատոհմի անկումից հետո, 1 թվականից մինչև 52 թ., հայկական գահի շուրջ պայքար էին մղում Ատրպատականի և Վրաստանի թագավորները, որոնց այդ պայքարում աջակցում էին Հռոմն ու Պարթևստանը: Հայ բնակչությունը համառ պայքար էր մղում դրածո արքաների դեմ և չգտնում էր վերականգնել հայոց պետականությունը: Պատահական չէ, որ օտար դրածո բոլոր գահակալները, բացի **Ջենոն-Արքաշեսից** (18-34 թթ.), հայ վրիժառուների դավադրության զոհը դարձան: Պարթևստանի թագավոր **Վաղարշ 1-ին Արշակունու** օրոք նրա և Հայաստանի միջև կրկին սերտ բարեկամություն է սկսվում: Հայաստանի գահի թեկնածու է առաջադրվում Վաղարշի եղբայր **Տրդատը**:

Վաղարշը և Տրդատը պորթով մտնում են Հայաստան, գրավում Արտաշատն ու Տիգրանակերտը: Տրդատը երկու տարի անց, հայերի օժանդակությամբ, գրավում է Հայաստանի գահը: Հայոց թագը զավթած վրաց արքայորդի **Հուդամիսպը** դիմում է փախուստի: Սպա տանամյա պատերազմ է սկսվում հռոմեացիների և պարթևա-հայկական պորթերի միջև:

Սակայն պատերազմը շատ դանդաղ էր ընթանում: Միայն 5 տարի անց հռոմեական պորավար **Կորբուլոնը** գրավում է Արտաշատը: Կորբուլոնը հրամայում է քանդել մայրաքաղաքը: Վաղարշն իր բոլոր պորթերով շտապում է Հայաստան: Սկսվում են բանակչությունները: Որոշվում է Հայաստանից դուրս բերել թե՛ պարթևական և թե՛ հռոմեական պորթերը: Վաղարշը դեսպանություն է ուղարկում Հռոմ՝ **Ներոն** կայսրից իր եղբայր Տրդատի համար Հայաստանի թագը խնդրելու: Ներոնը մերժում է Տրդատին հեռակա թագադրելու առաջարկը և Հայաստանի դեմ Պետոս պորավարի գլխավորությամբ մի նոր բանակ է ուղարկում: Վերջինս պարծենկոտ և գոռոպ մի անչնավորություն էր և կարծում էր, որ հեշտությամբ կարող է հաջողության հասնել պարթևների ու հայերի նկատմամբ: Սրա

Արքաշես արքան
առևանգում է
այսանների
արքայադուստր
Մաթենիկին:
(Ժամանակակից
նկար)

**Քա. 3-րդ դարի
դրամարդու քուֆե
գլուխ**

վստահությունն այնքան մեծ էր, որ հարկ չէր համարում բանակի շուրջ պահակներ կարգել: Ուստի, երբ **62 թ** այդ բանակը Հայաստանում, **Հռոմեացի** կոչված վայրում էր, դեռ ճակատամարտի մեջ չմտած, շրջապատվում է պարթևա-հայկական զորքերի կողմից և անչնատուր լինում: Հռոմեացի գոռոպ պինվորներն ստիպված են լինում անցնել երեք նիպակից կապված անարգանքի «լծի» տակով և հանչնել իրենց պենքերը:

Կայսր Ներոնը, սակայն, պահանջում էր, որ Տրդատն անչամբ գա Հռոմ՝ հայոց թագն իր չեռքից ստանալու: Այդ քայլով Հռոմն ուզում էր ցույց տալ, որ ոչ թե իր կրած վարսության պատճառով, այլ հանդես բերած մեծահոգության շնորհիվ է Տրդատը դառնում հայոց թագավոր: 65 թ. 3000 հոգանոց շքախմբի ուղեկցությամբ Տրդատը ճանապարհ է ընկնում դեպի Հռոմ և վերադառնում 66 թ.՝ որպես Հայաստանի օրինավոր թագավոր: Ներոնը նրան թագադրում է, փառահեղ ընդունելու-

թյուն ցույց տալիս, նրա գալուստը նշում կրկեսային ներկայացումներով ու հանդեսներով: Արտաշատը վերականգնելու համար նա մեծ գումար է նվիրում և արհեստավորներ տրամադրում: **Տրդատ 1-ինը (66-88) սկիզբ է առնում Արշակունիների դինաստիան Հայաստանում:**

Տրդատ 1-ինի գործունեությունը: Տրդատի ժամանակի և գործունեության մասին մեր ունեցած տեղեկությունները քիչ են: Նրա օրոք զգալի շինարարություն է կատարվել, որն ընդգրկել է, բայց Արտաշատի վերականգնումից, նաև երկրի այլ շրջանները: Այդ մասին է վկայում Գառնիում Տրդատի թողած հունարեն արձանագրությունը՝ տեղի ամրոցի կառուցման վերաբերյալ. «Նեխոս (Արև) Տիրիդատես (Տրդատ) թագավոր, - կարդում ենք այդ արձանագրությունում, - Մեծ Տայքի, թագավորելով իբրև դեսպոտ (վեհապետ), կառուցեց պայծառափայլ թագուհու համար 11-րդ տարում (76 թ.) իր թագավորության»: Քարչրապան ամրոցի հզոր պարիսպներն ու մյուս կառույցները: Այդ ժամանակ է կառուցվել նաև **Գառնիի** հեթանոսական հրաշալի տաճարը: Տրդատ 1-ինը մի շարք պատերազմներ է վարել: Հատկապես հայտնի է նրա արշավանքը հյուսիսից ներխուժած **ալան** ցեղերի (օսերի) դեմ: Ճակատամարտի պահին Տրդատը մահացու վտանգ է ենթարկվում, երբ թշնամիներից մեկի նետած օղապարանը փաթաթվում է նրա վզին: Բայց նա իրեն չի կորցնում և, սրով կտրելով պարանը, հաղթական ավարտի է հասցնում ճակատամարտը:

Տրդատը, Պարթև Արշակունի արքայական տոհմի ծնունդ լինելով, բնականաբար պետք է հետներ Պարթևստանի թագավորների բարքերին: Սակայն Հայաստանում Արտաշեսյանների օրոք պետական ավանդներն այնքան արմատացած էին, որ պարթևագի իշխողները, սկսած հենց Տրդատ 1-ինից, շուտով հայանում են, ընդունում հայկական կյանքի բարքերը:

Հայ ժողովուրդն ընդունել է Տրդատ 1-ինին, որպես իրեն հարապատ թագավորի, և դարձրել իր երգերի սիրելի հերոսներից մեկը:

ԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՔՆԵՐ

1. Ինչու՞ էին հայերը և պարթևները շահագրգռված միմյանց հեղ ղաշնակցելու:

2. Որո՞նք էին 10-ամյա պարերազմի առավել կարևոր իրադարձությունները:

3. Եինարարական ի՞նչ գործունեություն է ծավալել Տրդատ 1-ինը:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 2-3-ԲԳ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Սանատրուկ Արշակունիին և նրա հաջորդները: Տրդատ 1-ինին հայոց գահի վրա հաջորդել է **Սանատրուկ** թագավորը (88-110 թթ.): Մի հույն պատմիչի խոսքերով՝ նա եղել է «արդարադատ և ուղղամիտ, ինչպես լավագույնները հույների և հռոմեացիների մեջ»: Նշվում է նաև, որ Սանատրուկը ռազմիկ մարդ էր: Նա իշխել է նաև Հայաստանի հարավային հարևան Ասորիքի մի մասի վրա: Հայաստանում Սանատրուկի օրոք հիմնադրվել է **Մծուք** քաղաքը, որը հետագայում քանդվել է երկրաշարժից ու լքվել: Սանատրուկը թաղվել է Արշակունիների տոհմական գերեզմանոցում: Այն գտնվում էր Եփրատի ափին կառուցված Անի ամրոցում: Նրա դամբարանն այնքան ամուր էր կառուցված, որ երբ պարսկական զորքերը քանդել-թալանել են այնտեղ թաղված արքաների գերեզմանները, այդ մեկն ի վիճակի չեն եղել բացել:

Հայաստանը 114 թ. ենթարկվում է Տրայանոս կայսրի հարձակմանը և հայտարարվում հռոմեական պրովինցիա: Հաջորդ կայսրը, գիտակցելով այդ քայլի արկածախնդրական բնույթը, հրաժարվում է դրանից:

Հայաստանում թագավորում է **Վաղարշ 1-ինը** (117-140 թթ.): Սանատրուկ թագավորի որդին: Նրա օրոք հիմնադրվում է Հայաստանի ապագա մայրաքաղաք **Վաղարշապատը** կամ «**Նոր քաղաքը**», որն այժմ այնտեղի վանքի անունով Էջմիածին է կոչվում: Քաղաքի շուրջն ամուր պարիսպներ են կառուցվում: Վաղարշ 1-ինից հետո գահին, հռոմեացիների պահանջով, նստում է օտարերկրացի **Սոհեմոսը**: Հայերը **161 թ.** ապստամբում են Տրդատ իշխանի ղեկավարությամբ, ժամանակավորապես վտարում են Սոհեմոսին և պարտության մատնում հռոմեական զորքին: Սակայն մի քանի տարի անց հռոմեացիներին հաջողվում է Սոհեմոսին վերականգնել գահին: Նա գահ է բարձրանում «Նոր քաղաքում»՝ Վաղարշապատում, որն այնուհետև գառնում է Հայաստանի մայրաքաղաք: Տրդատն արքունիվում է հեռավոր Բրիտանիա: Կրկին ավերվում է Արտաշատը: Հայաստանում թողնվում է հռոմեական ռազմաջոկատ:

Հայ Արշակունիները ժառանգական դինաստիա: Սոհեմոսից հետո Հայաստանի գահին է բարձրանում **Վաղարշ 2-րդը** (185-198 թթ.): Նա Հռոմի հետ բարյապակամ հարաբերություններ է հաստատում: Հայաստանը ապառվում է Վաղարշապատում գտնվող հռոմեական կայսրության և դրան է ստանում Հռոմից՝ իր սեփական զորքը հզորացնելու համար: Հռոմեացիները հայոց թագավորին նույնիսկ հարևան Կապադովկիայում հողեր են նվիրում: Այս վերաբերմունքի պատճառը հյուսիսային լեռնային ցեղերի ներխուժումների վտանգն էր: Հռոմը ցանկանում էր նրանց հարվածներից հայերի չեղքով ապահովել իրեն: Եվ ահա Վաղարշ 2-րդը զոհվում է այդ ցեղերի հետ ընդհարման ժամանակ: Նրան փոխարինում է իր որդի **Խոսրով 1-ինը**:

Վաղարշ 2-րդից ու Խոսրով 1-ինից սկիզբ է առել հայ Արշակունիների ժառանգական դինաստիան (արքայադինա): Մինչ այդ հայոց թագավորները նշանակվում էին մեծ մասամբ պարթև Արշակունի տոհմի ներկայացուցիչներից և հաստատվում Հռոմի կողմից: Այժմ թագավորական իշխանությունն սկսում է անցնել հորից որդուն: Դինաստիայի կայունացումը դրական մեծ նշանակություն ունեցավ Հայաստանի համար:

Հռոմեացիները դեմ էին այդ նոր կարգին և Խոսրով արքային բանտ են նետում, որտեղ և նա մահանում է: Սակայն հայոց զորքերը հռոմեացիներին ծանր պարտության են մատնում, և դրանից հետո թագավոր է կարգվում Խոսրովի որդի

Ուրարտական բրոնզե պարկերազարդ կապարճ՝ չունված Խալդիսապոն, Մարդուրի 2-րդ քաղաքի կողմից: Կարմիր բլուր

էր շահագրգռված, որ պահպանվի ուժեղ հայկական պետությունը, որպեսզի հակադրվի Սասանյաններին: Այդ պատճառով հայերը հակասասանյան պայքարում արդեն դաշնակցում էին Հռոմի հետ:

Արտաշիրը պատերազմի է ելնում Հռոմի և Հայաստանի դեմ, սակայն պարտվում է Տրդատ 2-րդի գլխավորած ուժերից: Սրանից հետո Սասանյանները երկու տասնամյակ շարունակ չեն դիպչում Հայաստանին: Սակայն **252 թ.** Պարսկաստանի ռազմատենչ արքա **Շապուհ 1-ինը** նվաճում է Հայաստանի մեծ մասը: Տրդատ 2-րդը հեռանում է Հռոմ: Հայաստանի գրաված մասում թագավոր է կարգվում Շապուհի որդի **Որմիզդ-Արտաշիրը**՝ որպես «Հայաստանի մեծ թագավոր»: Հայաստանի արևմտյան մասում հռոմեացիների օգնությամբ գահ է բարձրանում Տրդատ 2-րդի որդի **Խոսրով 2-րդը** (252-287 թթ.) Շուտով նա դավադրաբար սպանվում է պարսից թագավորի ուղարկած պարթև իշխան **Անանի** չեղքով: Նրա որդի Տրդատին փրկում-փախցնում են Հռոմ:

Երվանդականների վաղ շրջանի արծաթե պսակ՝ Արիմեդեոսից

Շուտով պարսից թագավորը պատերազմ է սկսում Հռոմի դեմ, բայց ծանր պարտություն կրելով՝ թողնում է Հայաստանը: Միավորված Հայաստանում թագավորում է Խոսրով 2-րդի որդի Տրդատը՝ **Տրդատ 3-րդ Մեծը. Միջագետքի Մծբին** քաղաքում **298 թ.** կնքված հաշտությամբ Հայաստանը դուրս է գալիս Սասանյանների իշխանությունից և անցնում Հռոմի հովանավորության տակ: Սրան հաջորդում է 40-ամյա խաղաղության շրջան: Արևելքի ժողովուրդները պատերազմներից հետո ապատ շունչ են քաշում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐՄԵՆՏԵՐ

1. Ու՛մ օրոք կառուցվեց Հայաստանի նոր մայրաքաղաք Վաղարշապատը:
2. Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ հայ Արշակունիների ժառանգական իշխանության հաստատումը:
3. Ինչու՞ Սասանյանների իշխանության գլուխ անցնելուց հետո վաղթարացյան Հայաստանի և Պարսկաստանի հարաբերությունները: Ո՞րն էր Մծբինի հաշտության պայմանագրի նշանակությունը:

9-րդ ԹԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Զ.ա. 1-ին դարի կեսին Հայաստանում իշխում էին հռոմի դրածոները: հռոմի դեմ պայքարում Հայաստանը դաշնակցեց պարթևների հետ: Պարթև Վաղարշ Արշակունի թագավորի եղբայր Տրդատը հայերի համաձայնությամբ բազմեց Հայաստանի գահին: Դա 10-ամյա պարտության հանգեցրեց, մի կողմից՝ հռոմի, մյուս կողմից՝ Հայաստանի և Պարթևստանի միջև: Պարտված հռոմեական կայսրությունը ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը: Տրդատ 1-ինը հռոմում թագավոր օժիկեց Ներոն կայսեր կողմից: Հայաստանում 66 թ. հաստատվեց Արշակունիների արքայադինիա:
2. 2-րդ դարի սկզբին հիմնադրվեց Հայաստանի նոր մայրաքաղաք Վաղարշապատը: Երկրի հեղուգա զարգացման համար մեծ նշանակություն ունեցավ հայ Արշակունիների ժառանգական իշխանության հաստատումը: 3-րդ դարում՝ Պարսկաստանում տեղի ունեցած հեղաշրջումից հետո, Հայաստանը բարեկամություն հաստատեց հռոմի հետ:

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

1. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Գլխադատնություն, արհեստագործություն, առևտուր: Տնտեսության վարձպան համար Հայաստանի տարածքը լայն հնարավորություններ էր տալիս: Ծիրակի, Մշո, Բագրևանդի դաշտերում, Վանի շրջակայքում և այլ հովիտներում վարձանում էր հացարույների մշակումը, այգեգործությունը: Երկրի ընդարձակ ալպյան արոտավայրերն ու մարգագետիններն անասնապահության համար լավագույն պայմաններ էին ստեղծում: Բնականաբար վարձանում էր գլխադատնությունն իր տարբեր ճյուղերով: 2400 տարի մեզանից առաջ Հայաստան այցելած հույն պատմիչ Քսենոփոնը պատմում է, որ հայերի տները լի էին տարբեր տեսակի մթերքներով:

«Չկար մի փուն, - գրում է նա, - որքեղ սեղանին չդնեին գառան, ուլի, խոզի, հորթի և հավի միս՝ ցորենի ու գարու հացի հետ»:

Պատմում է նաև ընտիր գինիների ու գարեջրի մասին, որոնք խմում էին գետնի մեջ թաղված կարասներից՝ եղեգնի փողի օգնությամբ:

Հայաստանը հայտնի էր նաև երկաթի, պղնձի, ոսկու հանածոներով, շինարարական քարհանքերով: Դրանք նպաստում էին զանազան արհեստների վարձպանը: Բանակի զենքն ու զրաիր պատրաստում էին արհեստավորները: Գլխադատնական գործիքները, ընտանիքի կենցաղային իրերը (պղնձաման, անոթ, կարաս և այլն) նույնպես արհեստավորների շեռքի աշխատանքի արդյունք էին: Հայ վարպետները հմտացել էին հատկապես կանաչի նուրբ վարդեր պատրաստելու մեջ: Տարածված էր նաև կաշեգործությունն ու մանածագործությունը:

Հին Հայաստանի տնտեսության մեջ կարևոր էր առևտրի դերը: Հայաստանի վրայով էին անցնում առևտրական միջազգային ճանապարհները:

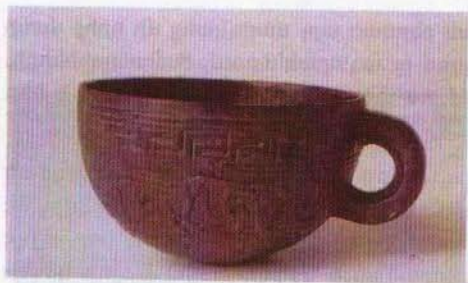
Տիգրան Մեծի և Արտավազ 2-րդի կողմից Հայաստան գաղթեցրած բնակչության մեջ մեծ թիվ էին կապում առևտրականներն ու արհեստավորները: Հայոց թագավորները հոգ

էին տանում առևտրական ճանապարհները քարեկարգ և ապահով վիճակում պահելու համար: Ընդարձակ առևտուրը պահանջում էր դրամ ունենալ: Տիգրան Մեծի և Արտավազ 2-րդի օրոք դրամ կտրվեց: Օգտագործվում էին պարթևական և հռոմեական դրամները:

Առևտուրը Հայաստանի և Միջագետքի միջև, ըստ հայտնի հույն պատմիչ Հերոդոտոսի, այսպես էր կատարվում. կաշվե ծաված նավերով բեռնավորված էջերի քարավանները գնում էին Հայաստան: Այստեղ կաշիները չգում էին ուռենու ճյուղերի վրա, լողացող նավեր դարչնում, բեռնավորում գինու տակառներով ու էջերով և Եփրատի հոսանքով իջնում մինչև Բաբելոն: Ուրիշ երկրներից Հայաստան էին բերում մետաքս, քամբակ, համեմունքներ, թանկարժեք քարեր, ապակյա անոթներ և այլն: Հայաստանից արտահանվում էին գինիներ, ներկեր, կաշի, բուրդ, ջորիներ, չիեր: 1875 թ. այսպես էր:

Երվանդակյանների վաղ շրջանի արծաթե պսակ՝ Արհմերկուհի

**Քարե քառ միջին երկաթի
ժամանակաշրջանից:
Մյունխանական**

**Բրոնզե կանքերով
ուրարտական քառ:
Մյունխանական**

Գյուղեր, դաստակերտներ, ագարակներ: Գյուղի բնակիչները՝ գյուղացիները, կապվում էին **համայնք** (կոլեկտիվ): Գյուղական համայնքի անդամները սկզբում հավասար իրավունքներ են ունեցել: Համայնքը ղեկավարելու համար ընտրվում էր գյուղի **ավագ**: Հոգը բաժանվում էր բոլորին հավասար: Հարկերը գանչվում էին նույնպես հավասար: Բոլոր կարևոր խնդիրները լուծում էր համայնքի անդամների **ընդհանուր ժողովը**: Տվյալ գյուղին կամ համայնքին պատկանող արոտավայրերից և անտառներից հավասար կերպով օգտվում էին բոլոր գյուղացիները: Հետագայում համայնքը շերտավորվում է: Ավելի ուժեղ ընտանիքները յուրացնում են լավագույն հողերը: Թույլերին մնում էր բավարարվել մնացած անտրակ հողերով: Նրանք հաճախ ստիպված են լինում պարտք վերցնել հարուստներից՝ իրենց գոյությունը պահպանելու համար:

Սակայն համայնքը չէր քայքայվում, շարունակում էր գոյատևել: Բանն այն է, որ այն ժամանակվա տեխնիկայի պայմաններում հողի մշակումը, ոռոգումը ապահովելու համար անհրաժեշտ էր ամբողջ գյուղի միասնական աշխատանքը: Անհատ գյուղացին այն չէր կարող կատարել: Իսկուր չեն ասում՝ «գյուղը կանգնի՝ գերան կկոտրի»: Բացի այդ, գյուղական համայնքը համալրում էր նաև զորքի մեծ մասը: Այդ պատճառով պետությունն աշխատում էր ամրապնդել համայնքը, թույլ չէր տալիս նրա անդամներին ուրիշ տեղ տեղափոխվել:

Գյուղական համայնքների կողքին կային և **մասնավոր փոքրեկայաններ**: Այստեղ մեծ մասամբ աշխատում էին ստրուկներ: Այսպիսի տնտեսությունները կոչվում էին **դասարակերտ** կամ **ագարակ**: Մեծ դաստակերտները պատկանում էին թագավորներին, նրա հարապատենին, արքունիքի անդամներին, տաճարներին, զորահրամանատարներին: Փոքր ագարակների տերերն էին ծառայողներն ու զինվորները: Հողամասն ստանում էին որպես իրենց ծառայության վարձ: Դաստակերտներում և ագարակներում արտադրվում էին հացահատիկ, պտուղներ, բանջարեղեն և այլն: Կային և **ամասնապահական փոքրեկայաններ**:

Հարուստ և ուժեղ հողատերերն աշխատում էին յուրացնել համայնքների հողերի մի մասը: Թագավորների համար դա վնասակար էր՝ համայնքները նրանց պետք էին: Ուստի Արտաշես I-ինը ամբողջ երկրով մեկ կանգնեցրեց **հողաբաժան սահմանաքարեր**: Սահմանաքարերի օգնությամբ նա ուզում էր հստակորեն բաժանել համայնքների (գյուղերի) և մասնավոր տնտեսությունների (դաստակերտների ու ագարակների) հողերը և այդպիսով պաշտպանել համայնքներին, որոնք պետությանը հարկ և զորք էին տալիս:

Հիմնական աշխատանքային ուժը Հին Հայաստանում **ազադ գյուղացիներն** էին: Սակայն նրանց կողքին կային և ստրուկներ: Ստրուկներին բերում էին պատերազմներում նվաճած երկրներից: Մովսես Խորենացին պատմում է, որ Արտաշես I-ինը «բազմամարդապրեց հայոց աշխարհը՝ բազմաթիվ ազգեր բերելով և բնակեցնելով լեռներում, դաշտերում և հովիտներում»: Տիգրան Մեծի օրոք նվաճված լայնածավալ երկրներից հարյուր հազա-

րավոր մարդիկ էին բերվել Հայաստան: Հայաստան բերված այդ մարդկանց մի որոշ մասը որպես ստրուկ օգտագործվում էր դաստակերտներում ու ագարակներում, ճանապարհների, ջրանցքների և ամրոցների շինարարության մեջ: Մյուս մասը տեղավորվում էր հին և նոր հայկական քաղաքներում:

Հին Հայաստանի քաղաքները: Վանի թագավորության ժամանակ կառուցված քաղաքների մեծ մասն ավերվեց: Զչերը միայն՝ **Վանը, Արմավիրը**, պահպանվեցին: Բ.ա. 3-րդ դարում՝ հելլենիզմի դարաշրջանում, սկսվեց քաղաքների կառուցման նոր ալիք: Այդ քաղաքները վարչական, առևտրա-արհեստավորական և մշակութային խոշոր կենտրոններ էին: Առաջանում են տասնյակ նորանոր քաղաքներ, զարգանում են արհեստները և առևտուրը: Նոր քաղաքներից կարևորագույնները Հայաստանի մայրաքաղաքներ **Արգաշատը** ու **Տիգրանակերտը** էին: Հարմարավետ վայրերում աշխուժանում է քաղաքային կյանքը: Հելլենիստական դարաշրջանն իր հետ բերում է քաղաքային կյանքի իսկական ծաղկում: Բաղաքների բնակչությունը կազմում էր **քաղաքային համայնքներ**: Դրանք բաղկացած էին քաղաքի ունևոր բնակիչներից, արհեստավորներից, խանութների տերերից, վաճառականներից: Բաղաքային համայնքներին պետության կողմից տրված էին ավելի մեծ իրավունքներ, քան **գյուղական համայնքներին**: Սրանք ապատված էին որոշ հարկերից: Բաղաքներում սկսում են վերելք ապրել արհեստագործությունը, առևտուրը: Առևտրի ու արհեստների զարգացման շնորհիվ աշխուժանում է դրամական շրջանառությունը:

Քաղաքներն ունեին միջնաբերդ, որի շուրջը փոփում էր պարսպապատ բուն քաղաքը: Բաղաքում էր գտնվում այն աստծու տաճարը, որի հովանավորության տակ էր համարվում քաղաքը: Արտաշատի հովանավոր աստվածությունն էր Անահիտը, որի շքեղ տաճարը կառուցվել էր քաղաքում:

ԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԿԱՆՔՆԵՐ

1. Դարելով Քանդոփոնի տեղեկություններից՝ տնտեսության ո՞ր ճյուղերն էին զարգացած Հին Հայաստանում:

3. Թվե՞ր Հայաստանի կարևորագույն քաղաքները:

2. Ի՞նչ էր գյուղական համայնքը, և ինչպե՞ս էր այն կառավարվում: Ի՞նչ փոփոխություններ եղան համայնքի կյանքում:

4. Որտե՞ղ էր օգտագործվում սպրուկների աշխատանքը:

2. ԴԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Թագավորական իշխանությունը: Հին Հայաստանում պետության գլուխ էր կանգնած **թագավորը**: Նա էր երկրի կյանքի բոլոր ասպարեզների գլխավոր ղեկավարը, ինչպես և գործերի գերագույն հրամանատարը: Թագավորի գործն էր նաև քաղաքների ու ամրոցների հիմնադրումը, դրանց անուններ տալը:

Հայոց թագավորների իշխանությունը ժառանգական էր՝ անցնում էր հորից ավագ որդուն: Հզոր թագավորներին կոչում էին **մեծ թագավոր** կամ **արքայից արքա**, այսինքն՝ **թագավորների թագավոր**: Հայոց թագավորներից մի քանիսն ունեցել են **Ասորված** կոչումը: Դա նշանակում էր, որ այդպիսի թագավորը դեռևս իր կենդանության օրոք հայտարարվել էր աստված: Դա թագավորական իշխանության փառաբանման, նրա հեղինակության բարձրացման միջոց էր:

Վանա լիճը

Նրկրի կառավարման գործում շատ կարևոր էր թագավորի անմիջական շրջապատը՝ **արքունիքը**: Այստեղ հավաքված էին թագավորի հարապատները՝ որդիներն ու եղբայրները, պետական պաշտոնյաները, խոշոր հողատեր իշխանները: Սրանցից թագավորն ընտրում էր երկրի ղեկավար պաշտոնյաներ: Այդ պաշտոնյաներին էին ենթարկվում տնտեսական, ռազմական, ֆինանսական և այլ **գործակալությունները** (այսօրվա նախարարությունները):

Գործակալություններից ամենամեծը **հազարապետությունն** էր: Այն ղեկավարում էր քաղաքների հիմնադրման, բերդերի, ճանապարհների, ջրանցքների կառուցման և այլ գործերը, ինչպես և բնակչությունից հարկերի գանչումը: Պատերազմի ժամանակ **հազարապետը** թա-

գավորի անմիջական օգնականն էր և պորթի փաստական ղեկավարը: Նա էր կազմակերպում պորթի ռազմամթերքի և պարենի մատակարարումը:

Արքունիքում կարևոր դեր ուներ թագավորի **թիկնապահ հեծելազորը**, որը պահպանում էր թագավորի և արքունիքի անվտանգությունը: Շուրջ 6000 մարտիկներից բաղկացած մարտական այդ գունդը թագավորի հետ մասնակցում էր պատերազմներին:

Մեծ նշանակություն ուներ **քրմապետի** պաշտոնը: Նա հեթանոսների առաջնորդն ու թագավորի առաջին խորհրդատուն էր: Նրան էին ենթարկվում դատական գործը և երկրի տաճարների կալվածքներն ու հարստությունները:

Հին Հայաստանի տարածքը և զինված ուժերը: Սկզբում Հայաստանը ընդգրկում էր Վանի թագավորության սահմանները: Արտաշես 1-ինի օրոք պետության սահմանները հյուսիսում հասան Կուր գետին, իսկ արևելքում՝ Կասպից ծովին: Հյուսիս-արևմուտքում սահմանները հասան մինչև Սև ծով, իսկ հարավում՝ Տիգրիս գետ: Այդ վիճակը հիմնականում պահպանվեց մինչև Արշակունիների արքայատոհմի վերջը:

Հայաստանն այն ժամանակ բաժանված էր 120 շրջանների, որոնք կոչվում էին **սարապետականք**: Դրանց կառավարիչները սկզբում կոչվում էին **սարապետոս**, ապա՝ **նախարար**: Ուրեմն, «նախարարը» սկզբում նշանակովի պաշտոնի անվանում է եղել (ինչպես որ՝ այժմ), իսկ հետո՝ միջին դարերում, այդ բառը նշանակում էր **իշխան**:

Ստրատեգիաները երկրի տարածքային հիմնական միավորներն էին: Նրանք ունեին իրենց դիվանատները (գրասենյակները), ֆինանսական և այլ վարչությունները: Ստրատեգիաները բաղկացած էին գյուղական համայնքներից: Գյուղի ղեկավար **զեղոյավագր** պետական ստորին պաշտոնյա էր: Նա գրառվում էր հարկերի գանչման, պարհակների կատարման ու նման այլ խնդիրներով ու հաշվետու էր ստրատեգոսին: Մի քանի ստրատեգիա էին ընդգրկում նահանգները: Պետության սահմաններում գտնվող մեծածավալ նահանգները կոչվում էին **բղեշխություններ**: Սրանց գլուխ կանգնած **բղեշխներն** ունեին լայն իրավունքներ: Նրանք պարտավոր էին պաշտպանել պետության սահմանները:

Պետության կարևորագույն մասն էին կազմում երկրի զինված ուժերը՝ բանակը: Տիգրան Մեծի շուրջ 300 հազարանոց բանակը կազմված էր ոչ միայն հայերից, այլև նվաճված ու ենթակա երկրների բնակչությունից: Բուն հայկական բանակը բաղկացած էր շուրջ 100 հազար մարտիկներից: Չորրորդ գլխավոր հարվածող ուժը **հեծելազորն** էր, որը զինված էր նիզակներով, սրերով, վահաններով և նետ ու աղեղներով: Հեծյալն ու չին մի ամբողջություն էին կազմում և կոչվում էին **այրուշի**: Չրահով պաշտպանված էին թե՛ հեծյալի

և թե՛ չի ու առավել խոցելի մասերը: Ռանակում ավելի մեծ թիվ էր կազմում **հեղեղահեր**: Այն բաղկացած էր նիզակակիրներից և նետաձիգներից: Պատերազմի ժամանակ բանակը համարվում էր ժողովրդից մարդկանց հավաքագրելով, որը կոչվում էր **աշխարհագոր**: Սովորաբար աշխարհագորն առաջնորդում էին գավառների կառավարիչները:

ԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՂԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում թագավորական իշխանությունը:

2. Ի՞նչ տիրադրանքով էին մեծարվում հայ թագավորները:

3. Ի՞նչ դեր ունեին գործակալությունները երկրի կառավարման բնագավառում:

4. Ի՞նչ է ստրատեգիան: Ինչու՞ էր երկիրը բաժանված ստրատեգիաների:

5. Ի՞նչ կառուցվածք ուներ հայկական բանակը: Ո՞րն էր նրա դերը պետության կյանքում:

10-րդ ԹԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

- 1.** Չին Նայաստանում զարգացած են եղել գյուղատնտեսությունը, արհեստները: Զարգացել է քաղաքային կյանքը, հաղթական սկսած **Ք.ա. 3-րդ դարից՝** հելլենիզմի ժամանակաշրջանում: Պետության տնտեսության հիմքը կազմում էին գյուղական համայնքները, որոնց կողքին առաջանում էին մասնավոր տնտեսություններ: Նամայնական և մասնատիրական հողերի միջև սահմանազատում մտքընցին Արտաշես I-ին հողային բարեփոխումները, որոնք կայունացնում էին համայնքը, բանի որ պետությունն ուներ դրա կարիքը:
- 2.** Պետության գլուխ կանգնած էր անսահմանափակ իշխանությամբ օժտված թագավորը: Երկիրը կառավարվում էր գործակալությունների միջոցով, որոնցից յուրաքանչյուրը տնօրինում էր պետական կառավարման մեկ բնագավառ: Առավել կարևոր գործակալություն էր հազարապետությունը: Նայոց սահմանների պաշտպանությունն իրականացնում էր բանակը, որի թվաքանակը Տիգրան Մեծի օրոք հասավ շուրջ 300 հազարի:

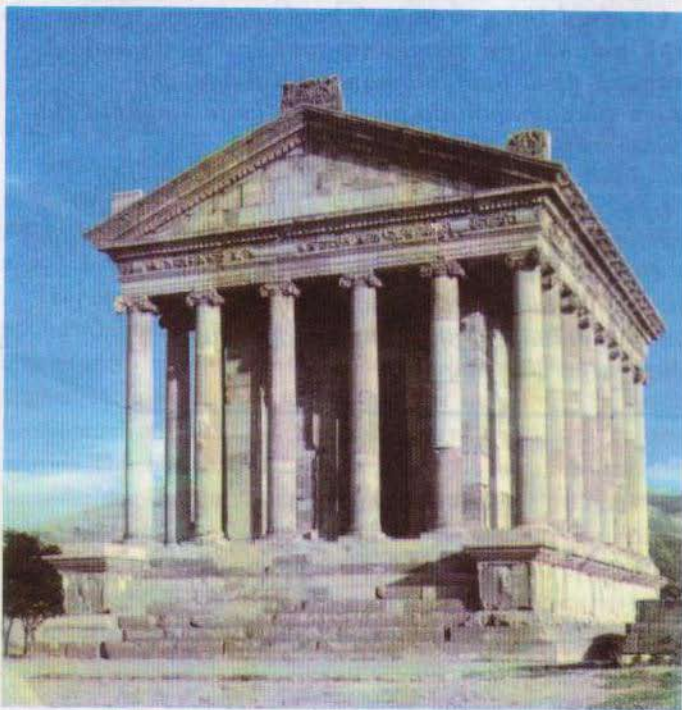
ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

1. ՎԱՂ ՇՐՋԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Հայկական մշակույթի ակունքները: Հայաստանի մշակույթի ակունքները գալիս են շատ հինից: Դրանք մեզ ծանոթ են պահպանված առասպելներից, կրոնական հավատալիքներից, պեղումների միջոցով հայտնաբերված նյութերից: Հայաստանի տարածքում հայտնաբերվել են բազմաթիվ բնակավայրեր ու ամրոցներ, պեղվել են դամբարաններ: Լճաշենի, Վանաշոռի և այլ վայրերի բրոնզեդարյան հարուստ դամբարաններում գտնվել են հոյակապ իրեր՝ զենքեր, գործիքներ, կենցաղային առարկաներ, արձանիկներ, զարդեր: Գեղամա լեռներում և ուրիշ տեղերում հայտնաբերվել են ժայռապատկերներ:

Այդ ժայռապատկերներում պատկերված են անասնապահության, որսորդական կյանքի և այլ տեսարաններ: Դրանք պատկերացում են տալիս Հայաստանի հին բնակիչների, մեր նախնիների ապրելակերպի մասին: Հին հայկական մշակույթի չևավորման մեջ իր ուրույն տեղն ունի Վանի թագավորության մշակույթը: Այն առաջացել է Վանա լճի շրջակայքում և տարածվել Հայկական լեռնաշխարհով մեկ: Վանի թագավորության վերացումից հետո նրա մշակույթի խոշոր մասը, այդ թվում՝ ուրարտական սեպագիրը, մոռացվեց: Սակայն պահպանվել են շինարարական արվեստի, կավե և մետաղյա իրերի, զենք ու զարդի արտադրության շատ չևեր: Շողովրդի հիշողության մեջ էլ այդ ժամանակից առասպելներ ու ավանդույթներ են պահպանվել:

Քրիստոսից առաջ 6-4-րդ դդ. մշակույթը: Հաջորդ ժամանակաշրջանի հայկական նյութական մշակույթին վերաբերող մեր տեղեկությունները գալիս են և՛ պեղումներից,

Գառնիի տաճարը

և՛ **Քսենոփոնի «Անարասխա»** աշխատությունից: Հայկական բնակելի տները, ինչպես գրում է հույն ականատես պատմիչ Քսենոփոնը, երկու տեսակի են եղել: Մի տեսակն աշտարակավոր տներն էին, իսկ մյուսը՝ գետնափոր տները: Սրանք առանձին-առանձին մուտքեր ունեին՝ մարդկանց և ընտանի կենդանիների համար: Այդ ժամանակվա շինությունները, կավե, քարե և մետաղյա իրերն ու վարդերը ևս բաժանվում են երկու խմբի: Առաջին խմբի իրերն ավելի պարզ և հասարակ էին: Սրանք պատկանում էին հասարակ ժողովրդին: Երկրորդ խմբի իրերը շատ ավելի շքեղ էին, և նրանց մի մասը բերված էր հարևան երկրներից: Դրանք օգտագործում էին իշխող, հարուստ մարդիկ: Դրանցից են Արինքերդում պեղված արծաթե գեղեցիկ, հեծյալների քանդակներով ըմպանակները, որոնք պատրաստվել են Ք.ա. 5-րդ դարում:

2. ՀԻՆ ԵՐՋԱՆԻ ՄԵԱԿՈՒՅԹԸ

Հելլենիզմի դարաշրջանը և հելլենիստական մշակույթը: Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից և Արեմենյան Պարսկաստանի անկումից հետո Առաջավոր Ասիայի երկրներում սկսվում է **հելլենիզմի**, այսինքն՝ «հունականության» դարաշրջանը: Լայնորեն տարածվում է հունարեն լեզուն: Տեղական՝ արևելյան, և հունական մշակույթի տարրերի միահյուսմամբ ստեղծվում է մի նոր մշակույթ: Այն ընդունված է անվանել՝ **հելլենիստական**:

Հայաստանում ևս ստեղծվել է հելլենիստական մշակույթ: Սակայն այն տարածում գտավ գերապանցապես արքունիքում, իշխող խավերի շրջանում, ինչպես նաև քաղաքների բնակչության մեջ: Իսկ բուն ժողովուրդը՝ գյուղացիությունը, հեռու էր դրանից: Նա շարունակում էր ապրել իր նահապետական հինավուրց կյանքով: Ժողովուրդն էր պահպանում ազգային մշակույթն ու ավանդությունները: Այդ է պատճառը, որ հայ ժողովուրդը չկորցրեց իր սեփական դիմագիծը: Ուղիակառակը, հելլենական մշակույթն օգտագործվեց՝ հարստացնելու ազգային ինքնություն մշակույթը:

Հելլենիստական դարաշրջանը Հայաստանում տևեց շուրջ 600 տարի:

Նյութական մշակույթ

Շինարարություն: Հելլենիզմի դարաշրջանին ամենուրեք հատուկ է եղել քաղաքների կառուցումը: Հայաստանում ևս այդ ժամանակ կառուցվել են տասնյակ նոր քաղաք-

Գառնիի քաղաքի
բազիլիկի խճանկա-
րը՝ հունարեն
արձանագրությունով

Աղանջողեր:
Գատնի

ներ: Դրանցից ամենախոշորներն էին Հայաստանի մայրաքաղաքներ **Տիգրանակերտը** և **Արտաշատը**: Արտաշատի կառուցումից առաջ Արտաշես 1-ին արքայի պատվերով նախապես կազմվել է նրա հատակագիծը, ու նոր միայն սկսվել քաղաքի շինարարությունը: Արտաշատն այնքան մեծ և ճոխ էր, որ հոռոմեացիներն այն անվանում էին **Հայկական Կարթագեն**: Արտաշատն ունեցել է ինը հարևան բլուրների վրա կառուցված, հզոր պարիսպներով շրջապատված միջնաբերդ: Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են մարմարյա և կավե արձաններ, զենք ու զրահ, գործիքներ, ոսկույ ու արծաթից պատրաստված վարդեր: Սրանից կարելի է պատկերացնել, թե ինչպես էին ապրում և ինչ կենցաղ ունեին ժամանակի հարուստ խավերը: Օտար պատմիչները վառ գույներով են նկարագրում նաև Տիգրանակերտի պարիսպները, հասարակական շքեղ շենքերն ու պալատները, թատրոնը, թագավորական դղյակն ու պարտեզը:

Կառուցվել են նաև հզոր ամրույթներ: Բոլորին է հայտնի **Գատնիի** ամրույթը՝ հայոց թագավորների ամառանոցը՝ իր հզոր պարիսպներով, պալատով և տաճարով: Ամրույթի պարիսպները կառուցված են վիթխարի տաշած քարերից, որոնք իրար են միացված երկաթե կեղերով: Պարսպի հաստությունը երկու մետրից ավելի է, բարձրությունը եղել է տասը մետր, այն ունեցել է հուժկու աշտարակներ: Ամրույթում պահպանվել է Տրդատ 1-ինի հունարեն արձանագրությունը: Պալատի մոտակայքում էր գտնվում բաղնիքը, որն ունեցել է սառը, գոլ և տաք ջրով բաժիններ: Չուրը տաքացրել են ստորգետնյա վառարաններով: Հատակին կա մի մեծ գունապարզ խճանկար:

Վարտարապետություն, կերպարվեստ: Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջանի ճարտարապետական հուշարձաններից ամենագեղեցիկը Գատնիի հեթանոսական տաճարն է: Այն ևս կառուցել է Տրդատ 1-ինը: Տաճարը շատ նման է հունա-հռոմեական տաճարներին, չորս կողմից շրջապատված է 24 սյուներով: Այն վարդարված է շքեղ քանդակներով, որոնք պատկերում են մարդկային կերպարանքներ, խաղող, նուռ, առյուծի գլուխ: Տաճարը նվիրված է եղել հայոց **Միհր** աստծուն: Զանդակները կրում են տեղական հնամենի ավանդույթների դրոշմը: Հայաստանում այդ ժամանակ գոյություն են ունեցել բազմաթիվ այլ տաճարներ՝ նվիրված **Արամազդ, Վահագն, Անահիտ** աստվածներին, որոնցում դրվում էին նրանց արձանները:

Գատնիում և Արտաշատում գտնվել են մարմարյա արձաններ: Հատկապես գեղեցիկ են Արտաշատում գտնված կանացի մարմարյա արձանը և Արևմտյան Հայաստանում գտնված Անահիտի աշխարհառջակ բրոնզե գլուխը: Վերջինս պահվում է Լոնդոնում՝ Բրիտանական թանգարանում: Նկարչության մի հոյակապ նմուշ է Գատնիի բաղնիքի խճանկարը (մուպի-լան): Խճանկարը պատրաստված է տեղական գունավոր քարերից՝ գույների գեղեցիկ կուգորդումներով: Նրա կենտրոնում պատկերված են Օվկիանոսը և Ծովը՝ տղամարդու և կնոջ տեսքով: Նրանք շրջապատված են ծովային կենդանիներով, չկներով:

Արտաշատում գտնվել են երաժիշտների, չիավորների, մոր և մանկան և բազմաթիվ այլ կավե արշանիկներ, որոնք վարդարում էին քաղաքացիների բնակարանները:

Շատ գեղեցիկ են Արտաշեսյան թագավորների հատած դրամները: Իրենց քանդակով և գեղեցկությամբ առանձնապես աչքի են ընկնում Տիգրան Մեծի և Արտավազդ 2-րդի դրամները: Նրանց վրա մեծ վարպետությամբ պատկերված են թագավորների պատկերները: Դրամների վրա հունարեն գրված են թագավորների անունները, իսկ հակառակ կողմերին պատկերված են աստվածներ, կենդանիներ:

ԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ է հելլենիստական մշակույթը:

2. Ի՞նչ նպատակներով էին կառուցվում ամրոցները և տաճարները: Նկարագրե՛ք Գառնիի ամրոցը և տաճարը:

Հոգևոր մշակույթ

Հայերի հեթանոսական կրոնը: Մեր այսօրվա կրոնը՝ քրիստոնեությունը, Հայաստանում ընդունվել է 301թ.: Մինչ այդ մեր ժողովրդի մեջ տարածված էր **հեթանոսական** կրոնը: Հեթանոսական կրոնը կոչվում է նաև **քաղմաստավածություն**, որովհետև մարդիկ հավատում էին ոչ թե մեկ, այլ շատ աստվածների:

Պաշտվող յուրաքանչյուր Աստծու համար կառուցվում էին տաճարներ ու մեհյաններ: Դրանցում քրմերի կողմից կատարվում էին կրոնական ծեսեր: Զրմերը, բացի կրոնական արարողություններից, գուշակություններ էին անում, աղոթքներ հորինում: Նրանք էին պապանում դիվանատան գրությունները:

Մեծ տաճարներն ունեին ընդարշակ կալվածքներ ու հարստություն:

Հայերի ամենահին գլխավոր աստվածը եղել է **Հայկը**: Առասպելներում նա հանդես է գալիս որպես աղեղնավոր հսկա որսորդ: Հայկը համարվում է մեր ժողովրդի նախահայրը, որի անունով էլ մենք **հայ** ենք կոչվել, իսկ մեր երկիրը՝ **Հայք** կամ **Հայաստան**:

Հայկը ապստամբում է Միջագետքի աստված-տիրակալ **Բելի** բիրտ իշխանության դեմ:

Հայկը
նկատարում է
Բելին:
(Ժամանակակից
նկար)

**Հայոց գլխավոր
աստված Արամազդը**

Բեւեւ իր հրոսակներով գալիս է նվաճելու Հայաստանը: Սակայն Հայկը փրկում է մեր երկիրը՝ իր հզոր աղեղով նետահարելով Բեւեւին:

Հայոց հին աստվածներից **Տորքոն** այնքան հզոր է եղել, որ թշնամիների նավերը հետապնդելիս ափից հսկայական ժայռեր է նետել նրանց վրա և ջրասույզ արել: **Աստղիկը** եղել է սիրո և գեղեցկության աստվածուհին:

Արա Գեղեցիկը եղել է աշնանը քուն մտնող և գարնանն արթնացող բուսականության, բնության աստված: Նա ևս պայքարել է մեր հայրենիքի անկախության համար և ընկել առասպելական թագուհի **Շամիրամի** դեմ պայքարում: Սակայն նրան սիրահարված Շամիրամը կախարդանքով փորձել է վերակենդանացնել Արային: Այս բոլոր ավանդությունները մեզ պատմում է Մովսես Խորենացին:

Ներածական մեր պաշտամունքը՝ Հետագայում հայոց աստվածների կապը փոխվել է: Աստվածների գլուխ է կանգնել **Արամազդը**՝ աստվածների հայրը՝ փոխարինելով **Հայկին**:

Ծառ սիրելի է եղել մեր ժողովրդին **Անահիպը**: Նա համարվել է Հայոց աշխարհի հովանավորը, մեր ազգի փառքն ու փրկիչը, ամենայն բարի հատկությունների մայրը, բոլոր մարդկանց բարերարը:

Վահագնը եղել է պատերազմի, կայծակի և որոտի ահեղ աստված: Նա պայքարել է չար վիշապների դեմ և հաղթել նրանց: Նրա ծննդյան մասին ժողովուրդը երգ է հյուսել, որի մեջ ասվում է.

Երկներ երկին,

Երկներ երկիր.

Երկներ և ծովն ծիրանի:

Երկն ի ծովուն ուներ և զկարմրիկն եղեգնիկ:

Ընդ եղեգան փող ծուխ ելաներ.

Ընդ եղեգան փող բոց ելաներ.

Եվ ի բոցոյն վազեր խարտեաշ պարսնեկիկ:

**Վահագն
վիշապաբադ:
(Ժամանակակից
նկար)**

Նա հուր հեր ուներ,
Բոց ուներ մորուս.
Եվ աքսուսն էին արեգակունք:

Սա գրված է հին հայերենով՝ **գրաբարով**: Մեր խոսակցական լեզվով՝ **աշխարհաբարով**, այսպես է. «Երկնում էր (ծննդաբերում էր) երկինքը, երկնում էր երկիրը, երկնում էր և ծիրանագույն ծովը: Երկունքի ցավը ծովում բռնել էր և կարմիր եղեգնին: Եղեգնի փողից ծուխ էր ելնում, եղեգնի փողից բոց էր ելնում, և բոցի միջից վազում էր մի խարտյաշ պատանյակ: Նա կրակն մազեր ուներ, մորուքը բոցից էր, և աչքերը արեգակներ էին»:

Այս երգը գրի է առել Մովսես Ռորենային՝ լսելով այն անմիջականորեն գուսաններից:

Պաշտվել են և ուրիշ աստվածներ:

Հելլենիստական դարաշրջանում սովորություն է եղել տեղական աստվածներին անվանել նաև հունական աստվածների անուններով: Այսպես՝ Հայաստանում **Արամազդն** անվանվել է նաև **Չևս, Վահագնը՝ Հերակլես, Անահիպը՝ Արեմաս** և այլն: Սակայն հունական այդ անունները շուտով մոռացվեցին: Ժողովուրդը պահպանեց սեփական աստվածությունները:

Պատմական ավանդություններ: Բացի առասպելներից, Հին Հայաստանում լայն տարածում են ունեցել նաև երգերը (բալլադները), որոնք հյուսվել են պատմական խոշոր անցնավորությունների՝ Տիգրան Մեծի, Արտաշես, Տրդատ, Սանատրուկ արքաների, Սմբատ Բագրատունու և ուրիշների շուրջ: Սրանցից ևս մի քանիսը պահպանել է Մովսես Ռորենային: Այստեղ հիշենք հատվածներ այդ երգերից:

Հյուսիսային Կովկասից ներխուժած ալանական ցեղերի դեմ պայքարելիս հայոց արքա Արտաշեսը գերի է վերցնում նրանց արքայորդուն: Սրա քույրը՝ Սաթենիկը, ելնում է գերի ափը և դիմում մյուս ափին գրնվող Արտաշեսին.

*Քեզ եմ ասում. քաջ փղամարդ Արտաշես,
Որ հաղթեցիր ալանների քաջ ազգին,*

**Պապերագնի, կայծակի
և որդւրի անդ
աստված Վահագնը**

**Շամիրանը ողբում
է Արա Փեղեցիկի
մահը:
(Ժամանակակից
նկար)**

**Կենսապու լույսի,
նշմարտության,
սակի ուշ՝ Արեգա-
կի աստված Միհրը**

Եկ, հավանություն տուր արևների գեղասյա դասերս
խոսքերին

Եվ տուր պատահին:

Որովհետև օրենք չէ դյուցազունների համար,

մի քենի պատճառով

Այլ դյուցազունների զարմի կենդանությունը ջնջել

Կամ իբրև ծառա ստրուկների կարգում պահել,

Եվ թշնամություն հավիրենակալս

Երկու քաջ ազգերի միջև հասարարել:

Արտաշեսը հավանում է աղջկան, ուսում է նրա հետ
ամուսնանալ, բայց արևների արքան մերժում է: Արտաշեսը
փախչում է Սաթենիկին:

Նեժավ արի արքա Արտաշեսը գեղեցիկ սև ձին,

Եվ հանելով՝ ոսկեօղ շիկափոկ պարանը,

Եվ անցնելով գետը՝ իբրև սրաթև արծիվ,

Եվ ձգելով ոսկեօղ շիկափոկ պարանը՝

Գցեց մեջքին արևնաց օրհորդի,

Եվ շատ ցավացրեց փափոկ օրհորդի մեջքը,

Արագ իր բանակը հասցնելով:

Արտաշեսն ու Սաթենիկն ամուսնանում են:

Հատվածներ են պահպանվել և Արտաշեսի որդի Արտավազդի առասպելից: Արտաշեսի
մահվան պահին շատերն ինքնասպանություն էին գործում: Արտավազդը գանգատվում է.

Մինչ դու գնացիր,

Ու ամբողջ երկիրը քեզ հետ տարար,

Ես այս ավերակների վրա

Ո՞ւմ թագավորեմ:

Արտաշեսն անիծում է որդուն.

Թե ձի հեծնես, որսի գնաս

Ազարն ի վեր, դեպի Մասիս,

Քաջքերը քեզ բռնեն տանեն

Ազարն ի վեր, դեպի Մասիս,

Այնպեղ մնաս և լույս չդեսնես:

Անեծքը կատարվում է, և չար Արտավազդը մի օր որսի գնալիս շղթայվում է քաջքերի
կողմից Մասիսի քարայրներից մեկում:

Օտար լեզուների կիրառումը: Հայոց լեզուն ունի հազարամյակների պատմություն:
Սակայն մեր հայկական տառերը ստեղծվել են միայն 5-րդ դարի սկզբին՝ Մեսրոպ
Մաշտոցի կողմից: Ուստի Հին Հայաստանում, թեև խոսել են հայերեն, բայց գրել են ժա-
մանակի միջազգային լեզուներով՝ **հունարենով և պարսկերենով**: Մեզ հասել են մի քանի
այդպիսի **վիմագիր** (այսինքն վեմի՝ քարի վրա գրված) արձանագրություններ: Հայաստանի

հնագույն մայրաքաղաք Արմավիրում գտնված հունարեն արշանագրություններից մեկը մի նամակ է, որը գրել է արմավիրցիների քրմապետը Հայաստանի Երվանդ թագավորին: Գտնվում գտնված Տրդատ 1-ինի հունարեն արշանագրությունը գրված է 77 թ. և պատմում է ամրոցի կառուցման մասին: Հայաստանի արամեերեն արշանագրությունները մեծ մասամբ պատկանում են Արտաշես 1-ինի ժամանակին և հիշատակում են նրա անունը: Սրանք վերը հիշատակված հողաբաժան սահմանաքարերն են:

Բոլոր պաշտոնական գրությունների պատճենները պահվում էին Արտաշատ մայրաքաղաքի արքունիքում: Դրանք գրված էին **մագաղաթի** (հորթի մշակված կաշվից պատրաստված թղթի) վրա:

Հին Հայաստանում հունարեն գրվում էին նաև պատմություններ: Տիգրան 2-րդի արքունիքում հույն պատմիչ Մետրոդորոսը գրել է Տիգրան Մեծի պատմությունը, որը, չավոր, մեզ չի հասել: Հայոց պատմություն է գրել Արտավազդ 2-րդ թագավորը, իր ժամանակի գիտուն մարդկանցից մեկը, որը նույնպես մեզ չի հասել:

Հետագա դարերում պատմագրությունը շարունակվել է:

Հեթանոսական տաճարներում բացի պատմագրությունից պահվել են նաև աստղաբաշխությամբ, բժշկությամբ և այլն:

Թատրոնը: Դեռևս երկու հազար տարի առաջ Հայաստանում գոյություն է ունեցել թատրոն: Տիգրան 2-րդը Տիգրանակերտում մեծ, տասնյակ հազարանոց թատերական շենք (ամֆիթատրոն) է կառուցել: Այնտեղ ներկայացումներ տալու համար նա հրավիրել է հույն անվանի դերասանների: Թեև Տիգրանակերտի թատրոնը երկար կյանք չի ունեցել (այն ավերել են հռոմեական զորքերը), բայց Տիգրանի որդի Արտավազդ 2-րդը շարունակել է հոր գործը: Արտաշատի արքունի պալատում ներկայացումներ են տրվել, դարչյալ հույն դերասանների կատարմամբ: Բացի այդ, Արտաշատում ևս, Տիգրանակերտի նման, գոյություն պիտի ունեցած լինի քաղաքային թատրոն, որտեղ բեմադրվել են և՛ հույն հեղինակների, և՛ Արտավազդ 2-րդի ողբերգությունները: Հունալեզու թատրոնից բացի, Հայաստանում ընդունված էին ժողովրդական թատերական խաղերի և ներկայացումների տեղական ձևեր՝ հայոց լեզվով:

Այսպիսով, Հին Հայաստանի մշակույթը հասել էր բարձր մակարդակի և հանդիսացել այն հիմքը, որի վրա հաջորդ դարաշրջանում բարձրացավ ու զարգացավ հայկական միջնադարյան հարուստ մշակույթը:

Շրթալիսայ
Արտավազդը

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ կրոն են դավանել հին հայերը քրիստոնեությունից առաջ: Ի՞նչ աստվածների են երկրպագել:

3. Արտաշես I-ինի արչանագրությունները ո՞ր լեզվով են գրվել: Ի՞նչ տեղեր են, հայերեն, արամեերեն (գրվել ճիշտ պարսպաներ):

2. Ի՞նչ հնագույն առասպելներ և ավանդություններ գիտենք:

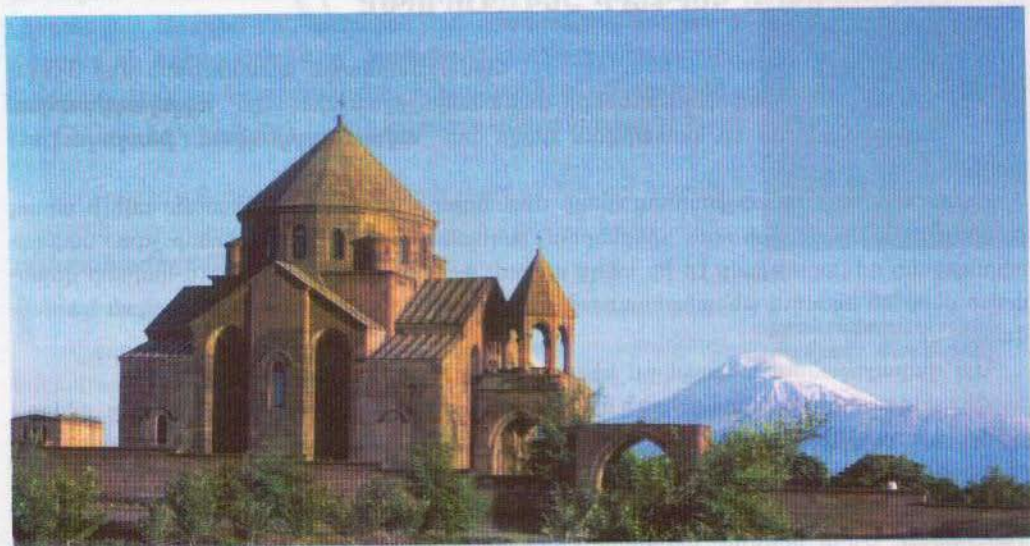
4. Բնութագրե՛ք Հայաստանի վաղ շրջանի մշակույթը:

11-րդ ԹԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Ք.ա. 3-րդ դարից սկսած Հայաստանում զարգացել է հելլենիստական մշակույթը: Զարգացման բարձր մակարդակի են հասել ճարտարապետությունը, քաղաքաշինությունը, ամրոցաշինությունը, քանդակագործությունը, եկարչությունը:

2. Տոգևոր մշակույթի անգուգական նմուշներ են մեզ թողել հնագույն առասպելները, որտեղ պարկերված է նաև հայկական հեթանոսական դիցարանը: Դրանցից է «Վահագնի ծնունդը» երգը: Առանձնապես կարևոր են պարմական երգերը, որոնք արժեքավոր շատ տեղեկություններ են հաղորդում մեր ժողովրդի անցյալի մասին: Դրանցից են՝ «Արտաշես և Սաթենիկ», «Արտաշես և Արտավազդ» վիպական գրույցները: Հայաստանում գոյություն է ունեցել հելլենիստական թատրոն և հունալեզու պարմագրություն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ

ԱՎԱՏԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՖԵՈՂԱԼԻԶՄԸ) ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄԸ

1. ԱՎԱՏԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

12

Ավատատիրության սկզբնավորումը: Համաշխարհային պատմության մեջ 3-5-րդ դարերը մեծ փոփոխությունների ժամանակաշրջան էին: Հին **սարկադիսական** կարգից անցում էր կատարվում դեպի նոր՝ **ավադարական (ֆեոդալական)** կարգը:

Հայաստանում Հին աշխարհից դեպի միջնադարը կատարվող անցումն ավելի արագ էր ընթանում: Արևմուտքի որոշ երկրներում, ընդհակառակը, խոր արմատներ չգած ստրկատիրությունը դժվարությամբ էր իր տեղը գիշում: 4-րդ դարում մեր երկրում կարևոր վերափոխումներ են սկսվում թե՛ տնտեսության ու մշակույթի և թե՛ կրոնի ու պետական կառույցվածքի մեջ:

Այս դարաշրջանում առաջանում են **ազարների** և **անազարների** դասերը:

Հնում գյուղերի (համայնքների) պարտականությունն էր միայն հարկեր տալ պետությանը, գյուղացիներն ապատ մարդիկ էին: Այժմ նրանք դառնում են **անազար**, սկսում են բերքի մի մասը վճարել իրենց հողերին տիրացած ֆեոդալ-հողատերերին և կատարել նրանց համար պարտադիր աշխատանք: Նրանք արդեն հանդես են գալիս որպես **հողի վարչակալ**: Մյուս կողմից՝ ազարակ-դաստակերտներում աշխատող մշակ-ստրուկները չեղք են բերում որոշ իրավունքներ և հավասարվում գյուղացիներին: Դաստակերտ-ազարակներն էլ վերածվում են սովորական գյուղերի: Այսպես՝ գյուղացիներից և մշակ-ստրուկներից կազմվում է **անազարների դասը**:

Ազարների դասը կազմվում էր ավագանուց և նախկին արքունի պաշտոնյաներից: Դրանք էին գավառապետերը, արքունիքից հողակտորներ ստացած պինվորականները, աստիճանավորները և այլն: Նրանք հորից որդի ժառանգում էին իրենց պաշտոնները: Սեփականում էին այդ պաշտոնների հետ կապված հողերը, և այսպիսով, դառնում **ավադարներ (ֆեոդալներ)**: Ոոչոր ավատատերը կոչվում էր **իշխան կամ նախարար**, նրա տիրույթը՝ **իշխանություն կամ նախարարություն**:

Ժառանգաբար նախարարներին պատկանող հողերը կոչվում էին **հայրենիք**: Նման նախարարների կախումը թագավորից թույլ էր: Նրանք փաստորեն ինքնուրույն էին: Այդ է պատճառը, որ նախարարները հաճախ ընդվզում էին, չէին ենթարկվում կենտրոնական թագավորական իշխանությանը:

Եկեղեցին և հոգևորականները նույնպես ավատատերեր էին, ուստի նրանք ևս պատկանում էին «ապատների» դասին: «Ապատների» դասին պատկանողները հարկեր չէին վճարում:

Գործակալությունները՝ նախարարական տոհմերի սեփականություն: Ոոչոր նախարարական տոհմերի ժառանգական սեփականություն են դառնում նաև արքունի գործակալությունները: Այնպես՝

Միջո ապրված
Էրուի Զա
2-րդ դ. արծաթե
արքանիկ:
Արդաշատ

սպարապետությունը պարկանում էր Մամիկոնյան փոռմին, հազարապետությունը՝ Գևորգիներին և Ամարունիներին, բազադիր ասպետությունը՝ Բագրատունիներին, արքունի քիկնապետությունը (մաղխագությունը)՝ Խոռխոռունիներին և այլն: Այդ տոհմերը հաճախ անվանվում են ըստ իրենց սեփականած պաշտոնի՝ «**Ասպետունի**», «**Մաղխագունի**» և այլն: Նախարարական տոհմերը գրանցվում են հատուկ պաշտոնական ցուցակում՝ «**Գահնամակում**», ժրոշակի կարգով՝ ըստ իրենց հպորության: Առաջին մեկ տասնյակ նախարարությունները համարվում են **սվազ**, մյուսները՝ **կրպակ**: Այդ հերթականությամբ էլ նրանք բաժնվում են արքունիքում իրենց գահերին: Մրցություն ու պայքար է ծավալվում ավելի բարձր գահի տիրանալու համար:

Կարևորագույն պետական հարցերի լուծման համար հրավիրում էին բարձրաստիճան պաշտոնյաների հատուկ հավաքներ՝ **աշխարհաժողովներ**:

Ավատական իշխանությունները և բազավորը: Ավատական (ֆեոդալական) իշխանությունները՝ նախարարությունները, նմանվում են փոքր պետությունների: Նրանք, իհարկե, ենթակա էին թագավորին, սակայն իր տիրության տարածքում նախարարն ուներ թագավորի նման անսահմանափակ իշխանություն: Ուներ իրեն ենթակա **վասալ-հողապետներ**: Նրա գործը հասնում էր հարյուրավոր գինվորներից մինչև տասնյակ հազարի: Այս գործը պատերազմի էր ելնում արքունի բանակի կազմում, սակայն իր իշխանի հրամանատարությամբ և նրա դրոշի ներքո:

Միջին բրոնզեդարյան ոսկի մանյակ: Քարաշամբ

Մեծ Հայքի թագավորներն այժմ գործ ունեին ոչ թե իրենցից կախված ու հլու-հպատակ պաշտոնյա-ավագանու հետ, ինչպես առաջ էր, այլ ինքնիշխան հողատեր նախարարների: Նախարարներն իրենց գավառներում թագավորի նման ունեին անսահմանափակ իրավունքներ: Այդ է պատճառը, որ ինչպես ավատատիրական մյուս պետություններում, այնպես էլ Հայաստանում նրանք չգտել են լրիվ ինքնուրույնության: Պայքար է գնացել թագավորի կենտրոնաձիգ և նախարարական առանձին իշխանությունների կենտրոնախույս չգտումների միջև: Վերջիններս հաճախ ապստամբում էին թագավորի դեմ, դիմում էին Հռոմի կամ Պարսկաստանի օգնությանը:

Իրենց իշխանությունը պահպանելու համար Արշակունիները սիրաշահում էին դժգոհ նախարարներին: Մե՛րթ հողեր ու պաշտոններ էին բաժանում նրանց, մե՛րթ էլ ահաբեկում՝ խլելով հողերը կամ այլ պատիժների ենթարկելով: Այդ միջոցներով նրանք սանձահարում էին ըմբոստ նախարարներին և պահպանում երկրի միասնությունը:

Շողովուրդը լայն օժանդակություն էր ցուցաբերում թագավորներին, երբ նրանք պայքարում էին օտար վավթիների դեմ:

Քաղաքների վիճակը: Դեռևս 4-րդ դարի առաջին կեսին քաղաքային կյանքը Հայաստանում աշխույժ էր այնպիսի խոշոր քաղաքներում, ինչպիսիք էին՝ Արտաշատը, Նրվանդաշատը, Վաղարշապատը, Չարեհավանը, Չարիշատը, Տիգրանակերտը, Վանը: Սակայն առևտրական կապերի և թագավորական իշխանության թուլացումը մահացու վտանգ էր քաղաքների համար: Դրան ավելանում էր պատերազմների վտանգը:

Այսպես, Հայաստանի քաղաքներին ծանր հարված հասցրին 4-րդ դարի կեսերի հայաբնակական պատերազմները: Դրանց ընթացքում ավերվեցին Հայաստանի՝ վերը թվարկված բոլոր խոշոր քաղաքները: Դրանց բնակչության զգալի մասը գերի տարվեց Պարս-

կատան: Նրանց տեղերում առաջացան գյուղեր:

Միաժամանակ անկում էր ապրում Հայաստանում տարածում գտած հելլենիստական մշակույթը: Այն կապված էր գլխավորապես քաղաքների հետ: Բայց այդ, ճգնաժամ էր ապրում և հին հեթանոսական կրոնը՝ քաղմաստվածությունը: Արդեն 4-րդ դարի սկզբներին համառո դիմադրությունից հետո այն իր տեղն է պիտու ընդ կրոնին՝ քրիստոնեությանը:

ԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ փոփոխություններ առաջացան Հայաստանում ավարապրական կարգերի առաջացմամբ:

3. Ովքե՞ր էին ավարապրեր իշխանները:

5. Ի՞նչու՞ էին նախարարները հաճախակի ապստամբում քաղապրական իշխանության դեմ:

2. Ի՞նչ դասեր առաջացան նոր պայմաններում:

4. Ո՞ր նախարարական տոհմին էր հանձնարարված քաղաքի ապակրոնը. Գնունի, Բագրատունի, Մամիկոնյան (գլխավոր ճիշդ պատասխանը):

6. Ի՞նչ նմանություն և տարբերություն եք գտնում ավարապրական և սյրկապրական կարգերի միջև:

2. ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄԸ: ՏՐԴԱՏ 3-ՐԴ ՄԵԾ

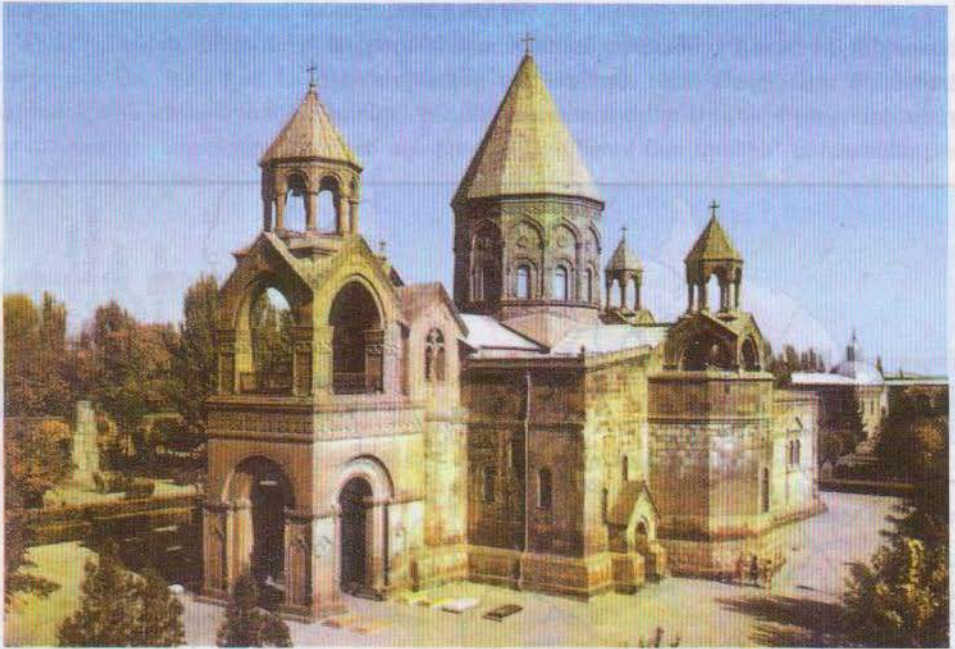
13.

6)

Քրիստոնեության մուտքը Հայաստան 4-րդ դարի սկզբին: Տրդատ 3-րդի քաղաքականության օրոք (298-330 թթ.) տեղի ունեցավ մի կարևորագույն, դարակազմիկ իրադարձություն՝ Հայաստանում ընդունվեց քրիստոնեությունը: Այն դարձավ պետական կրոն: Քրիստոնեությունը սկիզբ է առել 1-ին դարում, Պաղեստինում: Այն հիմնադրել է Հիսուս Քրիստոսը: 2-3-րդ դարերի ընթացքում այն լայնորեն տարածվել է Հռոմեական կայսրության մեջ և Մերձավոր Արևելքում: Սկզբում բոլոր այն պետությունները, ուր տարածում էր գտնում նոր կրոնը, թշնամաբար էին վերաբերվում քրիստոնյաներին, հալածում նրանց, կոտորում, աշխատում ճնշել այդ նոր շարժումը: Սակայն քրիստոնեությունը, չնայած բոլոր հալածանքներին, անընդհատ տարածվում ու ծավալվում էր՝ ընդգրկելով նորանոր մարդկանց և նորանոր երկրներ:

Քրիստոնեությունը քարոզում էր համակերպվել կյանքի դժվարություններին: Աստիճանաբար պետությունները մեկը մյուսի ետևից սկսում են փոխել իրենց վերաբերմունքը քրիստոնեության նկատմամբ և դարձնում այն իրենց պաշտոնական կրոնը: Առաջին հերթին դա տեղի է ունենում Հայաստանում:

Քրիստոնեությունը Հայաստան է սկսել ներթափանցել դրանից շատ առաջ: Քրիստոնեության քարոզիչները գալիս էին Հայաստան և սովորեցնում մարդկանց իրենց ուսմունքը: Օրդովրդին հասկանալի լինելու համար՝ նրանք պիտի խոսեին հայերեն: Գոյանում են

**Էջմիածնի Մայր փանարը՝ հայ ժողովրդի
գլխավոր սրբավայրը**

քրիստոնեական համայնքներ: Ոստ ավանդության, քրիստոնեությունը սկսել է Հայաստան թափանցել դեռևս 1-ին դարում՝ **Թադևոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների** (Հիսուս Քրիստոսի աշակերտների) քարոզչության միջոցով: Այդ պատճառով մեր եկեղեցին կոչվում է **առաքելական**:

Տրդատ 3-րդը ևս սկսել է խիստ հալածանքի է ենթարկում քրիստոնյաներին: Նա տանջահար է անում ու Սոր Վիրապի բանտը նետում քրիստոնեության եռանդուն քարոզիչ **Գրիգորին**, դաժանորեն պատժում քրիստոնեություն դավանողներին: Վաղարշապատում (Էջմիածնում) քրիստոնեություն քարոզող Հռիփսիմե, Գայանե և մյուս կույսերն, ըստ ավանդության, նույնպես գոհ են գնացել Տրդատի հալածանքներին: Էջմիածնում և նրանց նահատակման վայրերում հետագայում կառույցվեցին եկեղեցիներ՝ սուրբ կույսերի անուններով:

Հայաստանը առաջին քրիստոնյա պետություն: Սակայն շուտով Տրդատ թագավորի վերաբերմունքը քրիստոնյաների նկատմամբ փոխվում է: Նա սկսում է իր կատարած դաժանությունների համար, բանտից պատում է Գրիգորին: Տրդատը ոչ միայն հրաժարվում է հեթանոսությունից, այլև արգելում է այն Հայաստանի տարածքում: **Քրիստոնեությունը հայտարարվում է Հայկական պետության պաշտոնական կրոն: Այսպիսով՝ Հայաստանը դարձավ առաջին երկիրը, որպեսզի քրիստոնեությունը ճանաչվեց որպես պետական կրոն:** Բանի որ այդ տեղի է ունեցել 301թ., ապա, շուտով, երկու հազար մեկ թվականին, մենք կտոնենք այդ կարևոր իրադարձության 1700-ամյակը:

Ինչ վերաբերում է Հոռմին, ապա այնտեղ միայն **313թ.** Միլանի կայսերական հրովարտակով թույլատրվում է դավանել քրիստոնեությունը՝ մյուս կրոնների շարքում:

Քրիստոնեությունը Հայաստանում տարածվում է հեթանոսության դեմ համառ պայքարի պայմաններում: Արքունի զորքերը քարուքանդ են անում հեթանոսական կենտրոնները՝

երկրով մեկ տարածված սրբատեղի-տաճարները: Տրդատը չգտնում էր արժատախիչ անել հեթանոսությունը ժողովրդի միջից: Տաճարները դիմադրում են իրենց պինված ուժերով: Պայքարը վերաճում է արյունահեղ պատերազմի, որի ընթացքում մեկը մյուսի ետևից կործանվում են Արամազդի, Սևահիտի, Վահագնի և մյուս հեթանոսական աստվածների տաճարները: Զրմերը քնաջնջվում կամ ցրվում են: Չոհվում է նաև **Արշան** քրմապետը: Տաճարային հողերը բռնագրավվում են: Տաճարների տեղերում կատարվում են եկեղեցիներ ու վանքեր: Նրանց են անցնում տաճարային տարածքները՝ սրանց վրա ապրող բնակչության հետ միասին:

Հայաստանի եկեղեցու գլուխ է կանգնում **Գրիգոր Լուսավորիչը**՝ որպես առաջին կաթողիկոս: Այսպես է սկսվում Հայաստանի քրիստոնեացումը: Սակայն շատ ժամանակ անցավ, մինչև որ այն թափանցեց ժողովրդի բոլոր խավերի մեջ: Հեթանոսությունը մեծ դժվարությամբ է իր տեղը պիշում թե՛ բուն ժողովրդի միջավայրում և թե՛ նախարարության ու ազգունիքի մեջ: Հետագայում էլ ժողովրդի մեջ պահպանվում են հեթանոսական որոշ ծեսեր ու սովորույթներ, որոնց մի մասը քրիստոնյա եկեղեցին ընդունում է: Մինչև օրս էլ կատարվում է **մապրադը**՝ կենդանիների գահաբերությունը, որ գալիս է հեթանոսության ժամանակներից:

Հայոց եկեղեցին և նրա դերը: Հայոց եկեղեցին հետպիտեռ դառնում է երկրի իշխող ուժերից մեկը: Սա չեղք է բերում նաև տնտեսական հզորություն, հարստանում է: Տրդատ Մեծը և հաջորդ թագավորները հոգևորականությանն են նվիրում նոր հողեր: Եկեղեցուն են նվիրաբերվում նաև բազմաթիվ այլ հարստություններ: Նրան էր պատկանում երկրի ամբողջ բերքի մեկ տասներորդը՝ **փասանորդը**: Եկեղեցին, այսպիսով, ժամանակի ընթացքում դառնում է երկրի խոշորագույն հողատերերից մեկը: Սա ավելի շատ հողեր ուներ, քան ամենահարուստ նախարարները: Իր հողերով և հարստություններով եկեղեցին կարող էր մրցել նույնիսկ թագավորի հետ:

Մալաթիայի ավերարան: Հիսուսի երկրորդ գալուստը: Մանրանկարիչ՝ Թորոս Ռուսին

Գրիգոր Լուսավորչի աջը

Մենք գիտենք, որ այդ շրջանում հայոց թագավորները պայքարում էին երկրի միասնության և անկախության համար: Ծառ նախարարներ էլ ցանկանում էին ապստամբ թագավորի իշխանությունից: Այսպիսով, նրանք խանգարում էին միասնության ու անկախության գործին: Իսկ ի՞նչ դիրք էր բռնում քրիստոնեական եկեղեցին: Անշուշտ նա միասնության կողմնակից էր, ուստի և օժանդակում էր թագավորներին: Սակայն նա ևս, նախարարների նման, հողատեր-ավատատեր էր: Ուրեմն՝ եկեղեցին նույնպես երբեմն ըմբոստանում էր թագավորի դեմ:

Պատմական պայմանների բերումով հայ ժողովուրդը դարձրել էր շարունակ գրաված է եղել պետականությունից, չի ունեցել իր անկախ պետությունը: Այդ պայմաններում եկեղեցին է իր վրա վերցրել մշակութային պահպանման ու վարձպան ողջ ծանրությունը: Պետության բացակայության պայմաններում եկեղեցին է գլխավորել հայ ապստամբական շարժումները: Հայ եկեղեցին եղել է ժողովրդի մեջ հայրենասիրություն, ազգային գիտակցություն սերմանողը: Սա այսօր էլ կատարում է իր այդ ազգանվեր գործը:

Պատմիչ Հովհան Մամիկոնյանը հեթանոսների և քրիստոնյաների արյունահեղ ընդհարումների մասին պատմում է

Երկու կողմերը, հավաքելով իրենց սպանվածներին, գերեզման փորեցին և թաղեցին: Ու նրանց վրա արձան կանգնեցրին գրելով այսպես. «Այս առաջին պատերազմն էր: Գլխավոր քրմապետ Արձանն այստեղ է թաղված: Նրա հետ միասին թաղված են հազար երեսունութ հոգի: Այս պատերազմը րեղի ունեցավ հանուն Գիսանեի, Գիսանեի Կուռքերի և Զրիստոսի»:

ԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՔՆԵՐ

- 1. Ե՞րբ է ծագել քրիստոնեությունը: Ի՞նչ զիպեք նրա մասին:**
- 2. Ե՞րբ է ընդունվել քրիստոնեությունը Հայաստանում որպես պետական կրոն:**
- 3. Ի՞նչ դեր է կատարում եկեղեցին երկրի կյանքում:**
- 4. Ի՞նչ կարելի է եզրակացնել Հովհ. Մամիկոնյան պատմիչի բերած վկայությունից:**
- 5. Ինչո՞ւ է հայոց եկեղեցին կոչվում առաքելական:**

12-րդ ԹԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

- 1.** 3-5-րդ դարերում հայաստանում ձևավորվեցին ավարապիրական կարգեր: Գավառների նախկին կառավարիչները դարձան իշխաններ կամ նահապարհներ՝ կալվածքներին փորելու ժառանգական իրավունքով: Նրանք կազմեցին «սագարների» դասը: Գյուղացիները և սարրովմշակները կազմեցին «անազարների» դասը:
- 2.** Երկիրը կառավարող գործակալությունները դառնում են առանձին նահապարհական րների մենաշնորհ:
- 3.** Ուժեղացան հայ նահապարհների անջատողական ձգտումները: Նրանք հաճախակի ապստամբում էին կենտրոնական (թագավորական) իշխանության դեմ:
- 4.** հայաստանն առաջին երկիրն էր, որտեղ Տրդատ 3-րդի օրոք՝ 301թ., քրիստոնեությունն ընդունվեց որպես պետական կրոն: Երկրի կյանքում մեծ դեր սկսեց խաղալ եկեղեցին:

ՊԱՅՔԱՐ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

1. ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԸՍՏՈՍՏՈՒԹՅԱՆ ՍԿԻՉԲԸ

Խոսքով 3-րդը և ճախարարները: Տրդատ Մեծի օրոք թագավորը, նախարարները և եկեղեցին համերաշխ էին: Սակայն նրա մահվանից հետո մի քանի նախարարական տոհմեր արյունալի պատերազմներ սկսեցին իրար դեմ՝ հար-
շակվելով նաև արքունի հողերի վրա:

Նոր թագավոր **Խոսրով 3-րդը (330-338 թթ.)**՝ Տրդատ 3-րդի որդին, իր կարճահասա-
կության պատճառով **Կուրակ** է կոչվել, բայց խստությամբ գերազանցում էր մյուս թագա-
վորներին: Նա շարունակեց հայկական պետությունը կենտրոնացնելու և հզորացնելու իր
հոր քաղաքականությունը: Թագավորը զորք է ուղարկում խոռվարար իշխանների դեմ:
Վաչե Մամիկոնյան սպարապետը կոտորում է ըմբոստ տոհմերի բոլոր անդամներին, բացի
կանանցից ու աղջիկներից: Նրանց հողերը տրվում են եկեղեցիներին:

Խոսրովը շինարար արքա էր:

Արաքսի ջրերից Արտաշատի մոտ ճահճուտներ էին գոյացել, և բնակչության համար
ստեղծվել էր վատառողջ միջավայր: Այդ պատճառով Խոսրովը Արտաշատից ոչ հեռու՝
Դվին կոչվող բլրի վրա, հիմնում է նոր մայրաքաղաք, որը բլրի անունով անվանվում է
Դվին:

Օռոկվորդի ջանքերով Դվինի շուրջը տնկվում է երկու արհեստական անտառ: Թագա-
վորի հրամանով կաղնու ծառեր տնկվեցին Քառնիի ամրոցից մինչև Դվին: Մրկորոդ ան-
տառը չգվում էր մինչև Արաքսի ափերը: Այս անտառը կոչվեց **Խոսրովակերպ:** Այն պահ-
պանվում է մինչև այժմ և կոչվում է **Խոսրովի անկրառ:** Անտառները լցվեցին տարբեր
կենդանիներով և դարձան արքունի որսատեղի:

Խոսրովի օրոք Հայաստանը ենթարկվում է **մագրոս** ցեղերի ասպատակությանը: Անց-
նելով Կուր գետը՝ մագրոսները հասնում են կենտրոնական Այրարատ նահանգը և գրա-
վում Վաղարշապատ մայրաքաղաքը: Խոսրովը փակվում է հայոց բերդերից մեկում: Այնու-
հետև հայոց զորքը հակահարձակման է անցնում, ետ վերցնում Վաղարշապատը և պար-
տության մատնում մագրոսներին: Նրանց թագավոր **Սանհա-
նը** սպանվում է:

Աստիճանաբար սրվում էին հռոմ-պարսկական հարաբերու-
թյունները: Պատերազմը դառնում էր անխուսափելի: Պարսից
շահ **Շապուհ 2-րդ Երկարակյացը (309-379թթ.)** շիամբերեց ևս
մեկ տարի, որ լրանա Մծբինի դաշնագրով նախատեսված 40-
ամյա հաշտության ժամկետը: Նա **337** թվականին պաշարեց
Մծբինը և ներխուժեց Հայաստան: Ռվնունյաց նախարար **Դա-
րասենին** հանձնարարվել էր կասեցնել թշնամու առաջընթացը:
Սակայն նա անցավ թշնամու կողմը: Նույնպիսի դավաճանական
դիրք բռնեց նաև սահմանապահ իշխան, Աղձնիքի բղեշխ **Բա-
կուրը:** Այդ պատճառով էլ թշնամուն հաջողվեց արագորեն թա-
փանցել երկրի ներսը: Վանա լճի մոտ տեղի ունեցավ ճակա-
տամարտ, որտեղ հայկական բանակը Շապուհի զորքերի դեմ
փառավոր հաղթանակ տարավ:

Հայրապետական
զգեստավորում

**Մափոր հոռմեական
կայսր Կարակալայի
պարկերով**

Գերի ընկած Դատաբեն Բզնունին՝ որպես հայրենիքի դավաճան, թագավորի առջև քարկոծվելով սպանվեց: Աղչնիքի Բակուր բղեշխը պարտվում է թագավորական զորքերից և մարտում սպանվում: Նրանց տոհմերը բնաջնջվեցին, իսկ տիրույթները բռնագրավվեցին և հանչնվեցին եկեղեցուն:

Խոսրովն օրենք է սահմանում, որով խոշոր նախարարները մշտապես գտնվելու էին արքունիքում՝ իր հսկողության ներքո: Սակայն այդ օրենքը չէր օգնում:

Տիրան թագավորը և եկեղեցին: Խոսրովին հաջորդում է իր որդի **Տիրանը (338-350թթ.)**: Նոր թագավորի օրոք երկրում դժվարին իրավիճակ է ստեղծվում: Կրկին պատերազմ է սկսվում Պարսկաստանի և Հռոմի միջև: Ծառունակվում է թագավորի ու նախարարական տների պայքարը: Սրան ավելանում են թագավորի առաջին բախումները եկեղեցու հետ: Եկեղեցին գնալով հպրանում էր: Այդ դուր չէր գալիս թագավորին և նրա շրջապատին: Եվ ահա վեճ է ծագում Տիրանի և Գրիգոր Լուսավորչի թոռ **Հուսիկ** կաթողիկոսի միջև: Հուսիկը սպանվում է թագավորի հրամանով: Կաթողիկոսությունը խլվում է Լուսավորչի տոհմից:

Ըմբոստ նախարարությունների դեմ թագավորի վարած պայքարում Տիրանի օրոք հանդես է գալիս **Հայր մարդպետը**՝ թագավորի մշտական խորհրդատուն և արքունի կավածքների կառավարիչը: Նրա նախաձեռնությամբ խիստ պատժվում են **Արծրունի** և **Ռշտունի** նախարարական տոհմերը:

Տիրան թագավորին, իր հերթին, կյանքի վերջին տարիներին դժբախտություն էր սպասվում: 344 թ. պատերազմ է սկսվում Պարսկաստանի և Հռոմի միջև, ուր Հայաստանը պետք է կատարեր Հռոմի դաշնակցի իր դերը: Սակայն հոռմեացիները պարտություն են կրում: Պարսիկները ներխուժում են Հայաստան: Ծապուիք գերում է Տիրանին և կուրացնել տալիս: Հետագայում Տիրանը վերադառնում է գերությունից, բայց քանի որ կույր էր և թագավորել չէր կարող, հեռանում է պետական գործունեությունից:

Փավստոս Բուզանդ պապանիչը Խոսրովի օրոք տնկված անտառների մասին

Եվ հրաման տվեց թագավորը իր զորավարին՝ երկրից բազմաթիվ մշակներ հանել, անտառներից վայրի կաղնի բերել ու տնկել Այրարատյան գավառում՝ սկսելով արքունի ամուր բերդից, որին ասում են Գառնի, մինչև Մեծամորի դաշտը, այն բոլորը, որը կոչվում է Դվին և զբնակվում է Արտաշատ մեծ քաղաքի հյուսիսային կողմում: Եվ, այսպես անտառ տնկեցին գերի ընթացքով դեպի ներքև՝ մինչև Տիգրիսի ափերը: Նա այդ անտառը կոչեց Տաճար մայրի: Մի ուրիշ անտառ էլ տնկեց նրանից դեպի հարավ, Եղեգնույրի եզերքով և ամբողջ դաշտը լցրին կաղնի տնկով, սրա անունն էլ դրին Խոսրովականի... Վերո թագավորը հրամայեց ամեն տեսակ որսի կենդանիներ ու գազաններ հավաքել ու լցնել պարսպապարկած տեղերը, որպեսզի նրա թագավորության որսի և ուրախության տեղեր դառնան: Վաչե զորավարը անմիջապես կատարեց թագավորի ասածները:

1. Որո՞նք էին նախարարների ըմբոսպության պարճառները:

2. Ի՞նչ շինարարական աշխատանքներ է կատարել Խոսրով Կուրակը:

3. Ինչո՞ւ Շապուհ 2-րդին հաջողվեց սկզբնական շրջանում ռազմական հաջողությունների հասնել:

2. ԵՐԿՐԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՀՊԱՆԵԼՈՒ ՀԱՍՏԻ ՊԱՅՔԱՐԻ ՍԱՍԿԱՑՈՒՄԸ

Արշակ 2-րդ: ✓ Տիրանին հաջորդում է իր որդի **Արշակ 2-րդը (350-368թթ.)**: Արշակի թագավորության առաջին տասնամյակը խաղաղ է անցել: Նա չգտում էր համերաշխություն պահպանել երկու հզոր հարևանների, ինչպես նաև եկեղեցու և նախարարությունների հետ: Կաթողիկոսությունը վերադարձվում է Գրիգոր Լուսավորչի տոհմին: Այն ստանձնում է Հուսիկի թոռ **Ներսես Մեծը**, որը մինչ այդ զինվորական էր: Արշակի իշխանության առաջին շրջանում Ներսեսը թագավորի մերձավոր գործակիցն ու խորհրդատուն էր: Ներսեսի ջանքերով այդ տարիներին Հայաստանում բացվում են հիվանդանոցներ, աղքատանոցներ, օտարերկրացիների համար՝ հյուրանոցներ: Հիմնադրվում են նոր դպրոցներ: Հռոմի հետ հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով պատվիրակություն է ուղարկվում կայսրի մոտ՝ Ներսեսի գլխավորությամբ:

Տարոն գավառի **Աշտիշապ** գյուղում հրավիրվում է առաջին հայկական եկեղեցական ժողովը: Այստեղ թե՛ եկեղեցական և թե՛ կենցաղային բնության բազմաթիվ օրենքներ են ընդունվում: Մի շարք կանոններ ընդունվեցին հեթանոսական սովորույթների դեմ: Արգելվեց մերձավոր հարապատների ամուսնությունը, թաղումների ժամանակ հասցվող մարմնական վնասները, չափազանց լայն ու կոծր, բազմակնությունը և այլն:

Արշակ թագավորը պետության համար նոր հենարան ստեղծելու նպատակով դիմում է հետևյալ քայլին: Նա Մասիսի հարավային կողմում հիմնադրում է **Արշակապան** քաղաքը: Թագավորը հրավիրում է բոլոր ցանկացողներին գալ և բնակվել այնտեղ:

Երկրի այս ներքին խաղաղ վիճակը խախտվում է 350-ական թվականների վերջերին: Անհնազանդության պատճառով դաժանորեն պատժվում է Կամսարականների նախարարական տոհմը: Ներսեսին ստիպում են թողնել կաթողիկոսությունը:

Կրկին հանդես է գալիս Հայր մարդպետը: Նա հատկապես չգտում էր խախտել եկեղեցու տնտեսական հզորությունը: Սրան, սակայն, չի հաջողվում իրականացնել իր ծրագրերը. սպանվում է նախարարների չեռքով: Արթուհիքում գլուխ է բարձրացնում հռոմեասեր խմբավորումը: Հռոմի կայսրի հատուկ համակրանքը Արշակի եղբորորդի **Գնեկի** նկատմամբ կասկածներ է առաջացնում հայոց թագավորի սրտում: Գնեկի մեջ հռոմեացիների կողմնակից և իր գահի հավակնորդ տեսնելով՝ Արշակը սպանել է տալիս նրան: Սպանվում է **Օլիմպիա** հայոց թագուհին, որը Հռոմի կայսրի հարապատներից էր: Արշակն ամուսնանում է Գնեկի այրու՝ **Փառանչեմի** հետ:

**Ականջօղեր:
Արարաշար**

Պայքար է սկսվում նաև նախարարական տների ներսում: Սամիկոնյան տոհմը երկու թևի է բաժանվում: **Վասակ սպարապետը** դառնում է Արշակ թագավորի զինակիցը, իսկ նրա եղբայր **Վահան Սամիկոնյանն** անցնում է Պարսկաստանի թագավոր Շապուհ 2-րդի կողմը: Հետագայում Վահանն իր դավաճանության և ուրացության համար սպանվում է իր որդու՝ Սամվելի չեռքով (այդ դեպքերը նկարագրված են Ռաֆֆու «Սամվել» պատմավեպում): Պարսկաստանի կողմն է անցնում նաև **Մերուժան Արծրունին**:

Հայաստանի հարևան հզոր պետությունները՝ Հռոմեական կայսրությունն ու Սասանյան Պարսկաստանը, իրար դեմ պատերազմի էին պատրաստվում: Սրանցից յուրաքանչյուրը չգտնում էր Հայաստանին իր կողմը քաշել: Արշակ 2-րդը չեզոք քաղաքականություն էր վարում և ամրապնդում իր պետությունը: Ծուռով նոր պատերազմ է ծագում Հռոմի և Պարսկաստանի միջև: Պարսկական բանակը ներխուժում է Հայաստան, գրավում և ավերում է **Տիգրանակերտը**: Թալանվում են Արշակունիների տոհմական դամբարանները՝ Սևի ամրոցում, Նիքատ գետի ափին (չշփոթել Ռագրատունյաց Հայաստանի Անի մայրաքաղաքի հետ, որի ավերակները գտնվում են Ախուրյան գետի ափին): Հենց այդ ժամանակ էլ կործանվում է Արշակի հիմնադրած նոր քաղաքը՝ **Արշակավանը**: Այդ քաղաքն անչափ գրգռում էր նախարարներին: Բանն այն է, որ Արշակի՝ երկրով մեկ արած կոչին՝ գալ, բնակվել և պառսպարվել նոր քաղաքում, արձագանքում էին մեծ մասամբ աշխատավոր զանգվածները: Նրանք խուճ-խուճ փախչում էին նախարարների կեղերումից և գալիս այնտեղ: Հավաքվում էին նաև հանցագործները՝ խուսափելով դատարանից: Նրբ պարսկական զորքերը դավաճան Մերուժան Արծրունու առաջնորդությամբ ներխուժում են Հայաստան, նախարարների մի մասը միանում է նրանց և գրոհում Արշակավանի վրա: Սորատեղծ քաղաքը հիմնահատակ քանդվում է, բնակիչների մեծ մասը՝ կոտորվում:

Արշակ 2-րդը, որ անցել էր Վրաստան, շուտով վերադառնում է: Նրա շուրջն են հավաքվում իր կողմնակիցները: Արքունի և նախարարական զորքերի միջև տեղի է ունենում ճակատամարտ: Կողմերից ոչ մեկը չի հաղթում: Հաշտություն է կնքվում Ներսեսի միջնորդությամբ. նա կրկին վերադարձել էր իր կաթողիկոսական պաշտոնին:

Հայ-պարսկական պատերազմը և Արշակ 2-րդի մահը: Նոր գահ բարձրացած **Հովհաննու** կայսրը, պատերազմի մեջ գտնվելով Պարսկաստանի դեմ, հաշտություն է կնքում Շապուհի հետ, ըստ որի, Հռոմը պարտավորվում է այլևս չօգնել Հայաստանին: Այդ հաշտությունն հենց իրենք՝ հռոմեացիներն անվանել են **ամորալի**:

«Քաջի այդ, - գրում է հռոմեական պատմիչ Ամմիանոսը, - պայմանագրում արվեց շատ ավելի ծանր ուխտապանց մի հավելում, ըստ որի, այդ համաձայնությունից հետո, այլևս օգնություն չպիտի տրվեր մեր մշտական և հավատարիմ բարեկամ Արշակին ընդդեմ պարսիկների, եթե նա այդ մեզանից խնդրելու լիներ»:

Շապուհ 2-րդը, ապահով զգալով իրեն, հարձակվում է Հայաստանի վրա: Բառամյա

հայ-պարսկական պատերազմի ընթացքում (364-368 թթ.) Հայաստանը անհավասար պայքար է մղում իր անկախության համար: Սակայն նախարարներից շատերը հետզհետե լքում են Արշակին: Մի մասն անցնում է պարսիկների կողմը, մյուս մասը՝ չեզոք դիրք է բռնում:

Այսուհանդերձ հայերը բազմաթիվ հաղթանակներ են տանում պարսիկների դեմ: Արա-րատյան դաշտում տեղի ունեցած ճակատամարտում հայերը սպարապետ Վասակ Մամիկո-նյանի հրամանատարությամբ ջախջախում են թշնամուն: Սակայն դրանից հետո էլ պարսիկ-ները բազմիցս հարձակվում են Հայաստանի վրա: Հայերը կարողանում էին թշնամուն ծանր հարվածներ հասցնել և երկրից դուրս քշել:

Ծապուիը համոզվելով, որ Վենքի ուժով անհնար է ընկճել հայերին, դիմում է նենգ միջոցների: Նա հրավիրում է Արշակ 2-րդին իր մոտ՝ **Տիզբոն** մայրաքաղաք, իբր հաշ-տություն կնքելու: Այս խորամանկ առաջարկը հավանություն է գտնում պատերազմից հոգ-նած հայ նախարարների մեջ: Արշակը սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի հետ ստիպված ներկայանում է Տիզբոն: Այստեղ նա կալանավորվում է ու նետվում հեռավոր **Անհուշ** բեր-դը, ուր և շուտով մահանում է:

Արշակ թագավորն աննկուն պայքարել է հայրենիքի անկախության պահպանման հա-մար: Ժողովուրդը գովերգել է նրան իր երգերում:

Դրանցում պատմվում է այսպիսի մի դեպք. Ծապուի արքան իր մոտ է կանչում Արշա-կին և ուզում է փորձել նրա հավատարմությունը: Իր ընդարձակ վրանի հատակի կեսին Հայաստանից բերված հող է ցանում, իսկ մյուս կեսում թողնում պարսկական հողը: Ձեռ-քից բռնած՝ նա հայոց արքային ետ ու առաջ՝ վրանի մի ծայրից մյուս ծայրն է տանում: Այդ ընթացքում նա հարցնում է Արշակին, թե ինչ կանի նա, երբ վերադառնա Հայաստան: Պարսկական հողի վրա գտնվելիս Արշակը հավատացնում է, թե միշտ հավատարիմ կմնա Ծապուիին: Անցնելով հայկական հողի վրա՝ նա ընդվզում է, անպատվում Ծապուիին և սպառնում վրեժ առնել նրանից: Միա թե ինչպես էր ներապոլում հայրենի հողի ուժը հայոց հայրենասեր արքայի վրա:

Պապ թագավոր: Արշակ թագավորի մահից հետո Ծապուիը կրկին գործ է ուղարկում Հայաստան: Թագուիի Փառանչեմն արքայորդի Պապի հետ փակվում է **Արտազինս** ամրոցում: Անսպասելի հարձակմամբ բերդի կայապորը մեծ ջարդ է տալիս պաշարող պարսկական զորքին: Թագաժառանգ Պապն ուղարկվում է հոռմեացիների մոտ:

Պարսկական արքունիքը նոր գործեր է ուղարկում, որոնք գրավում են Արտագերսը և գերի վերցնում Փառանչեմ թագուիուն: Այնուհետև նրանք, հայ դավաճան իշխաններ Մե-

**Երվանդականների վաղ
շրջանի գայլերի
բրոնզե արձանիկներ**

րուժան Արծրունու և Վահան Մամիկոնյանի աջակցությամբ, գրավում ու ավերում են Հայաստանի խոշորագույն քաղաքները՝ Արտաշատը, Վաղարշապատը, Նրվանդաշատը, Վանքը և բնակչության մի մասը գերեվարում Պարսկաստան: Տիգրանակերտը, ինչպես հիշում ենք, գրավվել էր դրանից առաջ:

Հռոմի **Վաղես** կայսրը **370 թ.**, իր հերթին, պորբ է ուղարկում Հայաստան, որը և թագավորական գահին է նստեցնում **Պապին: Նպար** լեռան շրջակայքում՝ **Չիրավի** դաշտում, հայկական ու հռոմեական պորբերը Վասակ Մամիկոնյանի որդի սպարապետ **Մուշեղի** հրամանատարությամբ **371 թ.** մեծ հաղթանակ են տանում պարսիկների դեմ: Դրանով ամրապնդվում է Պապի իշխանությունը:

Պապը նախ և առաջ չեղմարկում է Հայաստանի անջատված երկրամասերի միավորման գործը: Սպարապետ Մուշեղին հաջողվում է կարճ ժամանակում վերականգնել Մեծ Հայքի պետության նախկին սահմանները: Սանյահաբելով անհնազանդ նախարարներին՝ Պապը ջանում էր թուլացնել նաև եկեղեցու տնտեսական հզորությունը: Այսպես, վերացվում է եկեղեցուն առանձին տրվող հարկը՝ տասանորդը (բերքի մեկ տասներորդը): Նվազեցվում է բնակավայրերում դեռևս Տրդատի ժամանակ եկեղեցական պաշտոնյաներին տրված հողերի քանակը, կրճատվում է հոգևորականության թիվը և այլն:

Պապի նկատմամբ ատելություն է առաջանում թե՛ նախարարների և թե՛ եկեղեցականների մեջ: Այդ պատճառով 5-րդ դարի մեր պատմիչները Պապին խելագար են անվանել: Նրանք գրում են նաև, թե Պապը թունավորել է Ներսես կաթողիկոսին: Սակայն Ներսեսի մահը հիվանդության հետևանք էր: Պապ թագավորին բոլորովին ուրիշ կերպ է պատկերում հռոմեական պատմիչ **Ամմիանոսը**: Նա բնութագրում է Պապին որպես եռանդուն, խիզախ ու խելոք իշխողի: Իսկապես, հայոց թագավորների շարքում Պապն առավել վառ և ինքնատիպ անչնավորություններից էր: Նրա քայլերն ուղղված են եղել պետության միավորմանն ու ամրապնդմանը, նրա անկախացմանն արտաքին ուժերից:

Պապը չհետևեց ընդունված կարգին: Նա նոր կաթողիկոսին չեղնադրության համար կեսարիա չուղարկեց: Ինքը չեղնադրել տվեց և ինքն էլ հաստատեց նրան: Դրանով հայկական եկեղեցին լիովին անկախ դարձավ կայսրության եկեղեցուց:

Հռոմեական գեներլի ուժով գահին բազմած Պապը հասկանում էր, որ հռոմեացիները դաշնակից և օգնական են, քանի դեռ Հայաստանն ու նրա թագավորը պատրաստ են կատարելու նրանց կամքը: Ուստի, Պապը փորձում է կապ հաստատել Պարսկաստանի հետ: Նա ցանկանում էր արտաքին ուժերի հավասարակշռման միջոցով անկախության հասնել: Սակայն հռոմեացիներն ուշադիր հետևում էին Պապի յուրաքանչյուր քայլին: Կայսրը հրավիրում է հայոց թագավորին իր մոտ՝ իբր նրա հետ խորհրդակցելու: Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքում Պապն իր շքախմբով արգելափակվում է: Սակայն նա երեք հարյուր թիկնապահ ջուկատով փախչում է քաղաքից և հասնում Հայաստան: Դրանից հետո կայսրը հանձնարարում է Հայաստանում գտնվող իր պորավարին՝ սպանել հայոց թագավորին: Խաբեությամբ ու շողորորթությամբ թմրացնելով Պապի պզոնությունը՝ **374 թ.** նրան խնջույքի ժամանակ սպանում են: Հայաստանը զրկվում է խելամիտ ու հաստատակամ երիտասարդ թագավորից:

Այսպիսով, հայկական պետության կենտրոնացման ու հզորացման ուղղությամբ կատարված բոլոր փորձերը չախողվեցին: Դրանք դեմ առան նախարարների պառակտիչ գործունեությանը և հարևան պետությունների՝ Հայաստանն իրենց ենթարկելու քաղաքականությանը:

Մովսես Խորենացին Չիրավի ճակատամարտի մասին

Իսկ երբ արևը ծագեց մեր գործերի դեմուդեմ, պղնձապար փահանների ցուլը լեռների վրա էր փայլարակում՝ ինչպես մեծ ամպից, և (այդ ճակատից) դուրս էին թռչում մեր նախարարներից լավ զրահավորվածները, ինչպես փայլարակող ճառագայթներ, որոնց տեսքից միայն պարսկական գունդը երկյուղի մեջ ընկավ... Կովի խառնուրդի ժամանակ Սպանդարապ Կամսարակները հանդիպեց մի մեծ խմբի, որի մեջ էր քաջ Ղեկաց (լեզգիների) թագավորը՝ Շերգիրը, որը ճակատի մեջտեղում պինդ կանգնած էր՝ միջին գնդի գլուխն անցած: Սպանդարապը հարձակվեց, խումբը ձեղքեց և քաջին գեղին տապալեց շանթահար եղածի նման և, խումբը շուռ տալով, փախուստի մարտեց... Բայց չարագործ Մեհրուժանը ձիու վիրավորված լինելու պարճառով չկարողացավ փախչողների հետ արագ հեռանալ, հայոց Սմբատ սպարապետը ամապարելով հասավ նրա մոտ, նրա հետ եկող գործերին կոտորեց և այն թշվառականին ձերբակալեց Կոգովիտի եղեգևուտի ափին: Նա շամփուրը տաքացնելով՝ երկու փաթ բոլորեց պսակի ձևով և շիկացնելով ասաց. «Քեզ պսակում եմ, Մեհրուժան, որովհետև դու ձգտում էիր Հայոց վրա թագավորելու և իմ՝ ասպետիս պարտքն է քեզ պսակել իմ հայրերի իշխանության կարգով»: Եվ կրակի նման շիկացած (շամփուրը) դրեց Մեհրուժանի գլխին, և այսպես այն չարը սպարեց: Այնուհետև երկիրը խաղաղվեց՝ Պապի ձեռքի տակ նվաճվելով:

ԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՔՆԵՐ

1. Ինչու՞ արվեցին հարաբերությունները հայ նախարարների և Արշակ 2-րդի միջև:

3. Ինչու՞ են հռոմեացի պատմիչները Հռոմի և Պարսկաստանի միջև կնքված պայմանագիրն անվանել ամոթալի:

5. Ինչու՞ Հռոմը որոշեց հաշվեհարդար տեսնել Պապ թագավորի հետ:

2. Ի՞նչ նպատակով հրավիրվեց Աշտիշապի ժողովը: Ո՞րն էր նրա նշանակությունը:

4. Ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում Պապ թագավորը:

6. Ինչպե՞ս է նկարագրում Չիրավի ճակատամարտը Մովսես Խորենացին:

3. ԱՐՇԱԿՈՒՆԵՐԻ ԴԻՆԱՍՏԻԱՅԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Հայոց պետության թուլացումը՝ Պապից հետո հռոմեացիների ընտրությամբ Հայաստանի թագավոր է դառնում նրա ազգակիցներից **Վաղագղապը (374-378 թթ.)**: Մեր պատմիչները Վարպղատին բնութագրում են որպես հուժկու, օլիմպիական խաղերում չեմպիոնի փառքի արժանացած մարմնամարզիկի և, միաժամանակ, միամիտ մարդու: Այս տարիներին սպարապետ **Մուշեղ Մամիկոնյանը** շարունակում էր իր գործունեությունը: Նա

**Կավե անոթ:
Քա 3-1 դար:
Արմավիր**

քարենորոգումների ծրագիր էր առաջ քաշում: Մուշեղը իր առաջարկների իրականացման համար ներքին հենարան չէր տեսնում: Այդ պատճառով նա հույսերը կապում էր Հռոմի հետ: Սպարապետի հակառակորդ նախարար **Բապ Մահառունու** թելադրանքով Վարապդատը Մուշեղին մեղադրում է դավաճանության և նույնիսկ Պապ թագավորի սպանության մեջ: Սպարապետը սպանվում է նույն չևով, ինչ որ Պապը՝ խնջույքի ժամանակ:

Շուտով, սակայն, Պարսկաստանի օժանդակությամբ, Մամիկոնյան տոհմի մի այլ անդամ, **Մանվելը**, վտարում է Վարապդատին Հայաստանից: Վարապդատը փախչում է հռոմեացիների մոտ, կալանավորվում և արքորվում: Հայաստանում թագավորում է Պապի որդի **Արշակ 3-րդը (378-389 թթ.)**, իր կրտսեր եղբայր **Վաղարշակի** հետ միասին: **Մանվել Մամիկոնյանը** դառնում է մանկահասակ թագավորների խնամակալ: Փաստորեն, այդ տարիներին նա է ղեկավարում Հայաստանը:

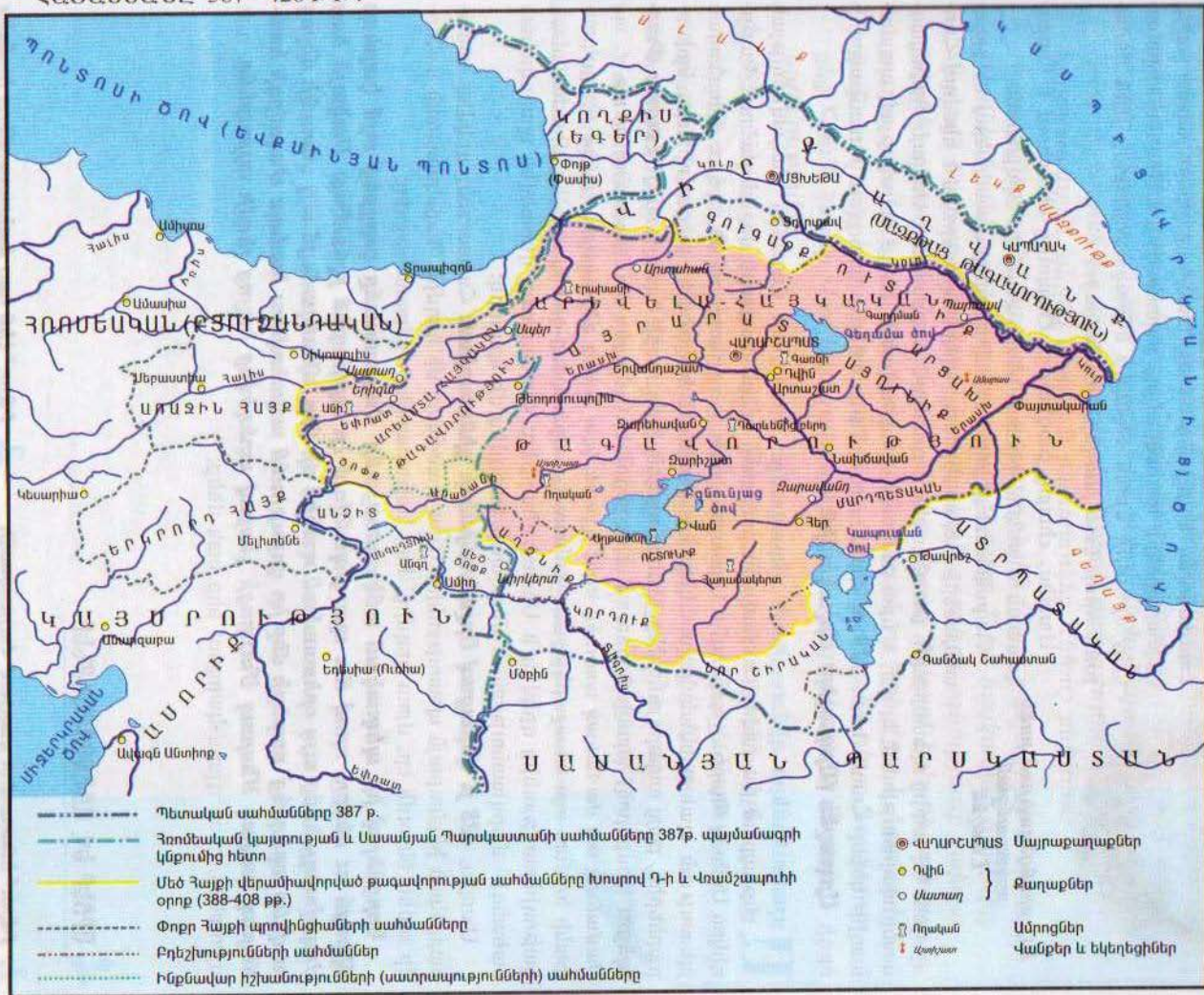
Նա երկիրը ամրապնդելու և նրա ինքնուրույնությունը պահպանելու քաղաքականություն էր վարում:

Մանվելի մահից հետո պարսկասեր հայ նախարարները չճանաչեցին Արշակ 3-րդին: Նրանք դիմեցին Շապուհ 3-րդ արքային իրենց տալու ուրիշ թագավոր: Պարսիկները գահ բարձրացրին **Խուրով 4-րդ Արշակունուն**: Արշակ 3-րդը հեռացավ Հայաստանի արևմտյան գավառները: Արշակի թիկունքում կանգնած էր Բյուզանդիան, իսկ Խոսրովի թիկունքում՝ Պարսկաստանը: Հռոմեական զորքը հաստատվեց Արևմտյան Հայաստանում, իսկ պարսկականը՝ Այրարատում: Հայաստանը փաստորեն անդամահատված էր երկու հարևանների միջև:

Հայաստանի բաժանումը Հռոմի և Պարսկաստանի միջև: Եվ ահա Հռոմի կայսրը և Պարսկաստանի թագավորը որոշում են բաժանել Հայաստանը երկու պետությունների միջև: Այսպես, **387թ. Հայաստանը բաժանվում է երկու մասի՝ արևմտյան մի քանի գավառներ անցնում են Հռոմին, իսկ մնացած ամբողջ երկիրը՝ Մեծ Հայքի մեծ մասը, Պարսկաստանին: Դրանով փաստորեն վերացավ Հայաստանի անկախությունը:** Արշակ 3-րդի մահվանից հետո հռոմեացիները նոր թագավոր չեն նշանակում, այլ երկրամասը դարձնում են իրենց պետության նահանգներից մեկը: Պարսկական մասում Արշակունյաց տոհմից նոր թագավոր կարգված Խոսրով 4-րդը չգտնում է վերամիավորել Հայաստանի երկու մասերը: Այդ նպատակով նա դիմում է Բյուզանդիայի կայսրին: Պարսից արքան, տեղեկանալով այդ բանակցությունների մասին, Խոսրովին Տիգրն է կանչում: Հայ նախարարների մի խումբ փորձում է զենքի ուժով ապստել թագավորին: Սակայն նրանք հաջողություն չեն ունենում: Տիգրն ժամանած Խոսրովին Պարսկաստանի թագավորը զրկում է գահից: Նա հայոց թագավոր է կարգում նրա եղբայր **Վուամշապուհին:**

Վուամշապուհի թագավորության երկար ժամանակաշրջանը (389-415 թթ.) Հայաստանի համար եղել է արտաքին խաղաղության և ներքին հանգստության շրջան: Այդ ուսյալ արքայի օրոք վերելք է ապրում հայ մշակույթը: Մտեղծվում է հայոց այբուբենը: Վուամշապուհը հրաժարվել էր նախարարների դեմ պայքարելուց, նա սոսկ միջնորդի դեր էր կատարում հայ նախարարների ու պարսից արքայի միջև: Սրկրի հոգևոր կյանքում այդ ժամանակ մեծ դեր էր խաղում **Սահակ Պարթև** կաթողիկոսը՝ **Ներսես** կաթողիկոսի որդին: Վուամշապուհի մահվանից հետո կրկին թագավորում է Պարսկաստանից վերադարձած Խոսրով 4-րդը, բայց մի քանի ամիս միայն: Սրա մահվանից հետո պարսից արքան Հայաստանի

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 387 - 428 թթ.

**Ուշ բրոնզեդարյան ոսկե
ապարանցան:
Լճաշեն**

թագավոր է կարգում իր որդի **Շապուհին (416-420թթ.)**: Մովսես Սորենայու խոսքերով, այդ արվեց «այսպիսի չար դիտավորությամբ, որ նախարարները նրան կընտրելուսն զրույցներով, առնել-փախույ, ինքույթներով, որսի գնալով, ամուսնություններով, ազգականություններով և գուցե հնար լինի նրանց շեղել դեպի պարսկական կրոնը, որով բոլորովին կանջարվեն հույներից»: Բայց Շապուհը չկարողացավ շահել նախարարների համակրանքը, շարունակում է Մովսես Սորենային, «բոլորը նրան արեցին և թագավորաբար չէին մեծարում որսի կամ խաղերի ժամանակ»:

Այսպես, «հայոց թագավոր» Շապուհը հեռանում է Պարսկաստան և շուտով իր հոր հետ սպանվում Տիգրեում:

Պարսկաստանի նոր թագավորի օրոք սաստկանում են քրիստոնյաների հալածանքները: Կրկին պատերազմ է սկսվում Հռոմի դեմ: Եվ նորից պատերազմի թատերաբեմ է դառնում Հայաստանը: Սակայն Պարսկաստանը պարտություն է կրում, և նրա թագավորը ստիպված է լինում հաշտության պայմանագիր կնքել Հռոմի հետ: **423 թ.** Հայաստանում թագավոր է կարգվում Վոամշապուհի որդի **Արտաշես (Արտաշիր) Արշակունին**:

Արշակունիների դինաստիայի վերացումը: Արտաշեսի վեցամյա թագավորության ընթացքում թագավորն ու նախարարությունը կրկին պայքարի մեջ են մտնում: Կաթողիկոս Սահակ Պարթևը գործում է Արտաշեսի հետ չեղք չեղքի տված՝ որպես միասնական պետության պահպանման կողմնակից: Նա ջանում է հաշտեցնել թագավորին ու նախարարներին, բայց ապարդյուն: Վերջիններս արդեն, 5-րդ դարի հայ պատմիչ **Ղազար Փարպեցու** խոսքերով, այսպիսի որոշում էին ընդունել. «...այլևս հայ թագավոր պետք չէ. այլ ժամանակ առ ժամանակ պարսիկ որևէ իշխան կգա և մեզ վերակացու կլինի»: Պարսկաստանի համար այս առաջարկը շատ չեղնալի էր: Արտաշեսը գահից կրկնվեց, միաժամանակ կաթողիկոսությունից կրկնվեց և Սահակ Պարթևը: Հայաստանը վերածվեց պարսկական նահանգի՝ մարզպանության, և մարզպան կարգվեց մի պարսիկ:

Այսպես, **428 թ. վերացավ Արշակունիների դինաստիան**: Հայաստանը կրկնվեց համահայկական ինքնուրույն պետությունից: Դրա պատճառը մի կողմից Պարսկաստանի և Հռոմի ուժեղ ճնշումն էր, մյուս կողմից՝ հայ նախարարների քմբուսությունը:

Կորցնելով իր պետական անկախությունը՝ Հայաստանը կորցրեց այն կարևոր միջոցն ու զենքը, որով նա պաշտպանվում էր արտաքին թշնամուց: Սակայն հայ ժողովուրդը հենց այդ օրհասական պահին մի նոր, միանգամայն այլ տեսանկյունից միջոց ու զենք սրեղծեց՝ դարերի մեջ իր գոյությունն ապահովելու համար: Ժողովրդի համարեղ զավակ Մեսրոպ Մաշտոցի չեղքով սրեղծվեց հայոց լեզվի այբուբենը, այն այբուբենը, որով գրում-կարդում ենք նաև մենք:

← **ԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ**

1. Ինչու՞ հնարավոր դարձավ Հայաստանի բաժանումը Պարսկաստանի և Հռոմի միջև:

3. Ինչո՞ւ հայ նախարարները Շապուհին չընդունեցին որպես հայոց արքա:

2. Ինչու՞ էին հայ նախարարները հանդես գալիս թագավորական իշխանության դեմ:

4. Չե՞ր կարծիքով, ովքե՞ր էին Արշակունիների դինաստիայի առավել աչքի ընկնող փորակալները և ինչու՞:

13-րդ ԹԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. 330-338 թթ. Հայաստանում թագավորում էր Խոսրով Կոտակը: Նա դաժանորեն ճնշեց նախարարների՝ կենտրոնական իշխանության դեմ ուղղված ապստամբությունները:
2. Թագավորական իշխանության և նախարարների միջև հակամարտությունն ավելի սրվեց Արշակ 2-րդի թագավորության (350-368թթ.) տարիներին: Չկարողանալով ուղղմական ուժով ճնշել Հայաստանը՝ պարսից Ճապոտի արքան իր մոտ իրավիրեց Արշակ թագավորին և Վասակ սպարապետին, գերեց նրանց և բանտարկեց Անիում բերդում:
3. Պարսիկների դեմ պայքարը գլխավորեցին Պապ թագավորը և Վասակ Մամիկոնյանի որդի Մուշեղ սպարապետը: 371թ. հայկական զորքերը Չիրավի ճակատամարտում հռոմեական զորքերի օգնությամբ ջախջախեցին թշնամուն և վարարեցին երկրից: Պապը ձգտում է վարել անկախ քաղաքականություն՝ հենվելով երկրի ներքին ուժերի վրա և ձգտելով կանոնավորել հարաբերությունները Պարսկաստանի հետ: Դա հարուցեց Հռոմի կայսր Վաղեսի զայրույթը, և նա կազմակերպեց Պապի սպանությունը:
4. 387թ. Հայաստանը բաժանվեց Հռոմի և Պարսկաստանի միջև: Արշակունիների թագավորությունը պահպանվեց միայն Հայաստանի՝ Պարսկաստանին ենթակա մասում: Սակայն 428 թ. պարսիկները գահընկեց արեցին Արշակունի վերջին թագավոր Արտաշեսին (Արտաշիր) և Հայաստանը դարձրին իրենց տերության մարզերից մեկը:

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ 5-ԲԴ ԴԱՐՈՒՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Հայաստանի ներքին ինքնավարությունը: Արշակունիների թագավորության վերացումից հետո Հայաստանի պարսկական մասի նախարարները կախման մեջ ընկան պարսից թագավորից: Պետական հարկերն այլևս չէին մնում Հայաստանում, ուղարկվում էին պարսկական արքունիք: Այնուամենայնիվ, երկիրը պահպանում էր ներքին ինքնուրույնությունը: Նախարարներն էին առաջնորդում հայոց այրուշին և վարում երկրի կարևոր պաշտոնները: Հապարապետությունը շարունակում էր մնալ **Ամապունիների** ավանդական պաշտոնը, իսկ սպարապետությունը հանձնվում էր **Մամիկոնյան** նախարարներին: Նույն-իսկ առանձին դեպքերում մարզպանի (Հայաստանի կառավարչի) պաշտոնը վստահվում էր հայ նախարարներին: Այսպես, 40-ական թվականներին Հայաստանի մարզպանը **Վասակ Սյունին** էր:

Սասանյան Պարսկաստանը հանդուրժողական քաղաքականություն էր վարում նաև հայոց եկեղեցու նկատմամբ: Հոգևորականությունն ազատված էր պետական հարկերից: Դատական գործերն առաջվա նման վարում էր հայոց կաթողիկոսը:

Հայաստանում վարած մեղմ քաղաքականությունը բացատրվում էր Պարսկաստանի հարևան երկրների հետ ունեցած բարդ հարաբերություններով: Պարսկական տերության արևմուտքում շարունակվում էր վաղեմի թշնամու՝ **Արևելյան Հռոմեական կայսրության (395 թվականից Բյուզանդիա)** հզորացումը: Հյուսիս-արևելքից Պարսկաստանի սահմանները մշտապես ենթարկվում էին Միջին Ասիայում ապրող **քուշանների** ասպատակություններին: Խաղաղ չէին նաև Կովկասյան լեռնաշղթայով անցնող հյուսիս-արևմտյան սահմանները: Հյուսիսային Կովկասի **հոնները** ամեն պահ պատրաստ էին խորտակել սահմանապահ ամրությունները՝ **ճորա պահակը**, և շարժվել դեպի Պարսկաստան: Այսպիսով, Սասանյան Պարսկաստանը դեռևս չէր ապահովել իր սահմանների անվտանգությունը: Այդ պատճառով Հայաստանն առժամանակ ազատ էր քաղաքական, տնտեսական ու կրոնական ճնշումներից:

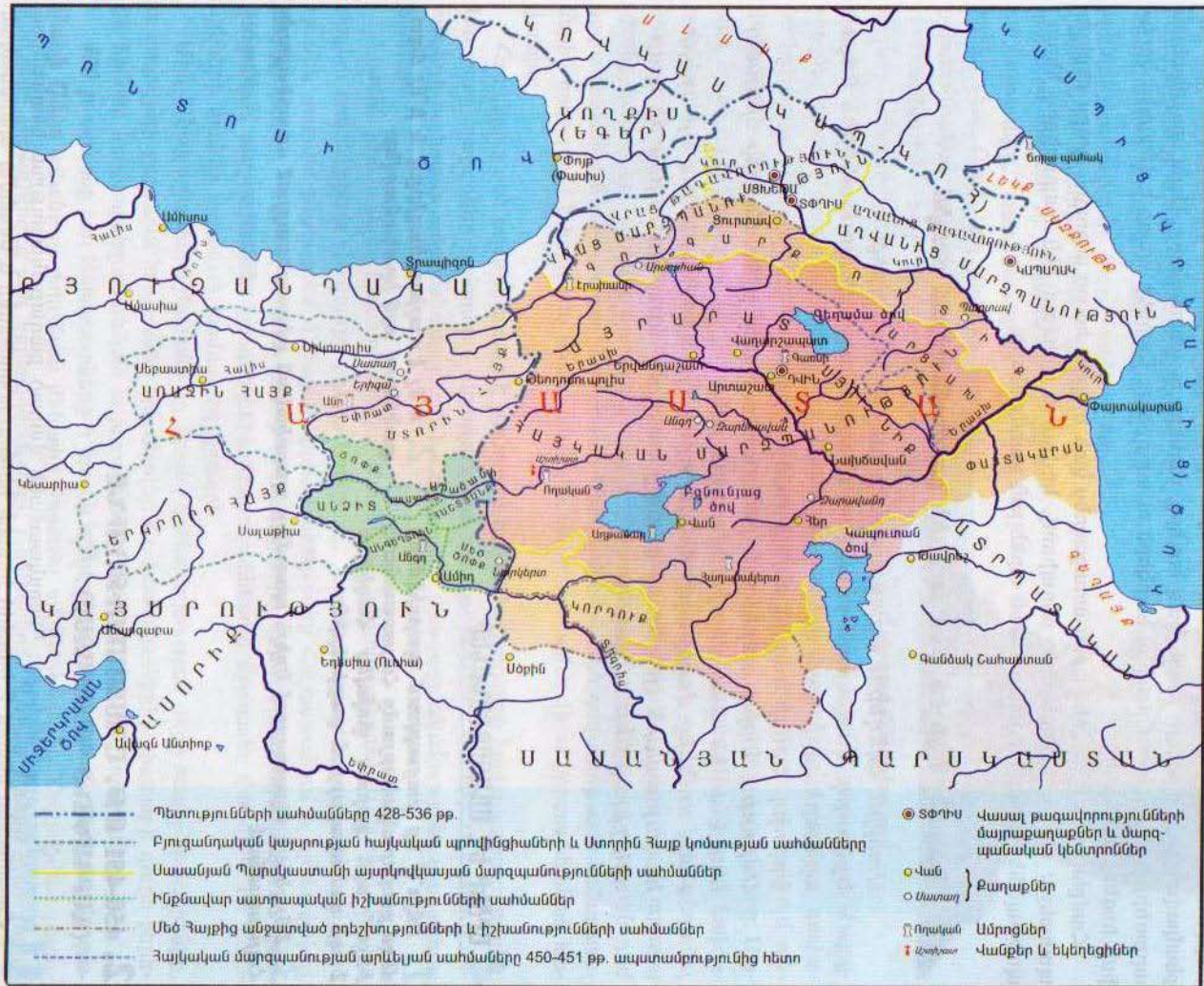
Հասկանալի է, որ Պարսկաստանը երկար ժամանակ չէր հանդուրժի Հայաստանի այդ ինքնավար վիճակը:

Պարսկական լծի սաստկացումը: Հայաստանի պարսկական մասի կամ **Արևելյան Հայաստանի** դրությունը շեշտակի վատացավ **Հազկերտ 2-րդ** արքայի գահ բարձրանալուց հետո: Պարսկական նոր թագավորը կարևոր հաղթանակներ տարավ թշնամիների նկատմամբ: Նախ և առաջ պարտվեց Բյուզանդիան: Նեղն ընկած բյուզանդական կայսրը 441 թ. հաշտություն խնդրեց և պարտավորվեց այլևս չօգնել հայերին: Ծուռով Հազկերտը պարտության մատնեց նաև քուշաններին ու հոններին: Արտաքին թշնամիներին պարտության մատնելուց հետո Հազկերտը վճռեց հպատակ երկրները վերջնականապես ծնկի բերել, տեղական ժողովուրդներին չուլել պարսիկների հետ:

Ուշ բրոնզեդարյան
կավե ծխական
անոթ

Պարսկական արքունիքի նոր քաղաքականությունն ուղղված էր հատկապես հայերի դեմ: Հազկերտի հրահանգով 447 թ. Հայաստան ժամանած պարսիկ պաշտոնյա **Դենշապուհն** ամեն

ինչ անում էր՝ երկրում պարսկական ազդեցությունն ուժեղացնելու համար: Նրա առաջին գործը եղավ պետական պաշտոններից հայերին հեռացնելը: Հապարապետության պաշտոնը խլվեց **Վահան Ամարունուց** և տրվեց մի պարսիկի: Դատական գործը հայոց կաթողիկոսից անցավ մոզպետին:

Շուտով, հարկերը կարգավորելու պատրվակով, Դենշապուհը հողերի և բնակչության հաշվառում՝ **աշխարհագիր** անցկացրեց: Նրա հրամանով հաշվառման ենթարկվեցին բոլոր բնակավայրերը, մշակելի ու անմշակ հողերը, լեռներն ու անտառները: Այա պարսկական արքունիքը սաստիկ ծանրացրեց հարկերն ու տուրքերը: Հարկեր պետք է վճարեին նույնիսկ հոգևորականները:

Համընդհանուր դժգոհություն առաջացրեց նաև երկրից հայոց այրուշին դուրս բերելու պահանջը: Հայ զորականներն, այդպիսով, կռվում և զոհվում էին հայրենիքից հեռու՝ պաշտպանելով պարսից տերության արևելյան սահմանները:

Պատմիչ Եղիշեն Դենշապուհի գործունեության մասին

Առաջին, եկեղեցու ազատությունը հարկի տակ դրեց:

Երկրորդ, վանքերում բնակված միայնակյաց քրիստոնյաներին նույն աշխարհագրի տակ զցեց:

Երրորդ, երկրի հարկն ավելի ծանրացրեց:

Չորրորդ, նախարարներին բանասարկությանը թշնամացրեց միմյանց հեռի և ամեն տան մեջ խռովություն զցեց:

Բայց ամենից վարթարը հինգերորդն էր, որովհետև նա, որ երկրի հազարապետն էր... նրան գործից հանելով՝ նրա փոխարեն մի պարսիկ բերեց մեր աշխարհը:

ԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչո՞վ եք բացատրում պարսիկների մեղմ քաղաքականությունը Հայաստանում: Ինչո՞ւ այն կտրուկ փոխվեց Հագկերտ 2-րդի զահակալության տարիներին:

2. Ի՞նչ է «աշխարհագիրը» և ի՞նչ նպատակներով այն իրականացվեց:

3. Ինչպե՞ս է նկարագրում Եղիշեն պատմիչը պարսկական փիրապետության սաստիկացումը Հայաստանում:

2. 450-451 թթ. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԵ) 17

Ապստամբության սկիզբը: Պարսկաստանի վարած քաղաքականության հետևանքով Հայաստանը սկսում է կորցնել ներքին ինքնուրույնությունը և նմանվել պարսկական սովորական մի նահանգի: Հայերն ընդդիմանում էին, երկրում ուժեղանում և լայն տարածում էին ստանում հակապարսկական տրամադրությունները: Հուժկու պոռթկում առաջացավ այն ժամանակ, երբ պարսիկները դիպան հայերի նվիրական զգացմունքներին՝ ապգային հավատին:

449 թ. պարսկական արքունիքի հատուկ նշանակությամբ հայերին առաջարկվում էր հրաժարվել քրիստոնեությունից և ընդունել պարսիկների կրոնը՝ **զրադաշտականությունը (կրակապաշտությունը)**: Հայերը չէին ըմբռնում, որ դավանափոխության հարկադրանքը միայն կրոնական հարց չէ: Պարսիկներն այդպիսով ամրապնդում էին իրենց իշխանությունը Հայաստանում: Կրոնափոխելով հայերին՝ նրանք կարգեին ժողովրդին հոգևոր ու մշակութային ինքնուրույնությունից, աստիճանաբար կհանգեին իրենց հետ: Բայց այդ, հայերը կկտրվեին քրիստոնեական երկրից՝ Բյուզանդիայից:

Վարդան Մամիկոնյան

Բազմաթիվ հայ նախարարներ ու հոգևոր առաջնորդներ, որոնց թվում սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը, մարզպան Վասակ Սյունին, կաթողիկոս Հովսեփ Վայոցշորցին, հատուկ ժողով են հրավիրում **Արդաշապուտ** և կտրականապես մերժում դավանափոխության առաջարկը: Չայրապած **Հազկերպը** մայրաքաղաք Տիպրոն է կանչում անվանի հայ նախարարներին: Տիպրոն հրավիրվեցին նաև վրացի և աղվան իշխանները: Այստեղ նրանցից պահանջում են ընդունել պարսկական կրոնը: Հակառակ դեպքում՝ նախարարներին մահապատիժ էր սպառնում: Հայոց մեծամեծերը որոշում են առերես ընդունել կրակապաշտությունը, բայց ծածուկ հավատարիմ մնալ քրիստոնեությանը: Միայն այդպես նրանք կարող էին փրկվել մահապատիժից և վերադառնալ հայրենիք: Այդ որոշման դեմ կտրականապես հանդես է գալիս Վարդան Մամիկոնյանը: Մեծ դժվարությամբ նախարարներին հաջողվում է հորդորել նրան՝ նույնպես առերես հրաժարվելու քրիստոնեական հավատից:

Հազկերտը մեծ ուրախությամբ է ընդունում հայ նախարարների հավատափոխությունը: Նա շուտապես արգելում է շնորհիմ «կրակապաշտ դարձածներին» և մոզերի ու հատուկ պորագնդի ուղեկցությամբ ճանապարհում է Հայաստան՝ փրադաշտականությունը տարածելու համար:

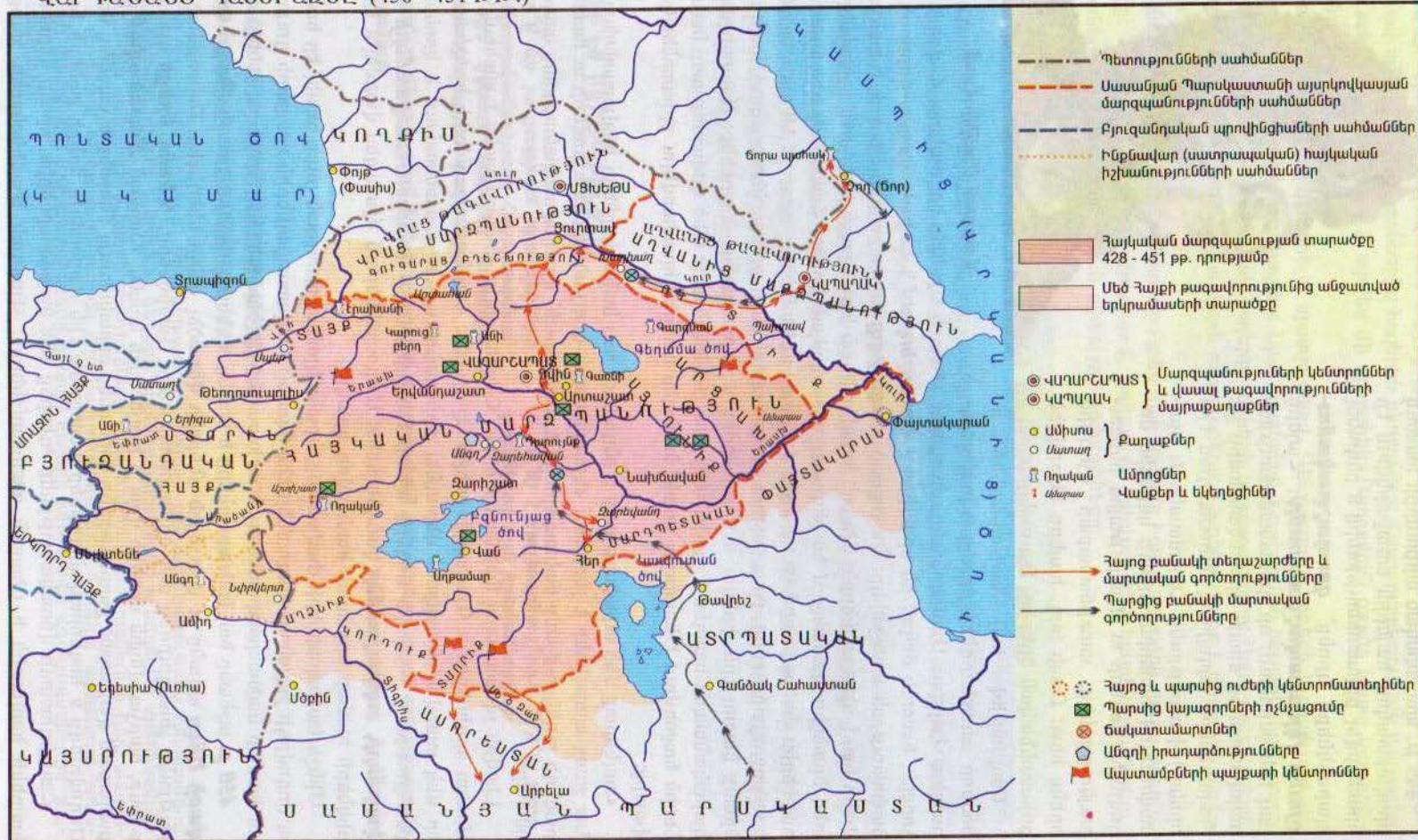
Լիովին չվստահելով նախարարներին՝ Հազկերտն իր մոտ պատանդ է պահում Վասակ Սյունու որդիներին և Գուգարքի բոլեշխ Աշուշային: Հայ նախարարներին հանձնարարված էր մեկ տարվա ընթացքում վերադառնալ քրիստոնեությունը Հայաստանում և կրոնափոխել բնակչությանը: Պարսիկ մոզերը պետք է եկեղեցիները վերածեին **մահյանների** և **կրակապաշտների**, **սպրուշանների** կանգնեցնեին: Ատրուշաններում մշտապես վառվելու էր պարսիկների համար սրբապան համարվող կրակը:

Մինչև նախարարների ժամանումը, նրանց կրոնափոխության լուրը հասել էր հայրենիք, ու ժողովրդի շրջանում հույսեր էին սկսվել: Հավատալիքներին պայքարի դուրս բերելու համար նախապատրաստական աշխատանք էր ծավալել հայ հոգևորականությունը:

450 թ. աշնանը հայ նախարարները և նրանց ուղեկցող մոզերը հասան **Բագրևանդ գավառի Անգղ** ավանը ու փորձեցին մեծաքանակ վերածել տեղի եկեղեցիին: Բորբորված բնակչությունը չհանդուրժեց այդ սրբապաշտությունը: Ռամիկները, **Ղևոնդ Երեցի** գլխավորությամբ, հարձակվեցին մոզերի վրա և հալածեցին նրանց: Հարևան **Ջարնհավան** գյուղաքաղաքում պայրապած բազմությունը կործանեց նորակառույց մեծաքանակ և սպանեց մոզերին: Ժողովուրդը և հոգևորականությունը պատրաստ էին մաքառելու երկրի շահերի համար:

Համընդհանուր վճռականությունը ոգևորեց նաև նախարարներին, որոնք վերադարձան հայրենի հավատին և միացան ապստամբներին: Վարդան Մամիկոնյանի շուրջը հա-

ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (450 - 451 թթ.)

449 թ. պարսկական արքունիքի հատուկ հրովարտակով հայերին առաջարկվում էր հրաժարվել քրիստոնեությունից և ընդունել պարսիկների կրոնը՝ **զրադաշտականությունը (հրակապաշտությունը)**: Հայերը լավ էին ըմբռնում, որ դավանափոխության հարկադրանքը միայն կրոնական հարց չէ: Պարսիկներն այդպիսով ամրապնդում էին իրենց իշխանությունը Հայաստանում: Կրոնափոխելով հայերին՝ նրանք կարկեին ժողովրդին հոգևոր ու մշակութային ինքնությունությունից, աստիճանաբար կշուլէին իրենց հետ: Բայց այդ, հայերը կկտրվէին քրիստոնեական երկրից՝ Բյուզանդիայից:

Վարդան Մամիկոնյան

Բազմաթիվ հայ նախարարներ ու հոգևոր առաջնորդներ, որոնց թվում սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը, մարզպան Վասակ Սյունին, կաթողիկոս Հովսեփ Վայոցշորցին, հատուկ ժողով են հրավիրում **Արտաշատում** և կտրականապես մերժում դավանափոխության առաջարկը: Չայրացած **Հագկերտը** մայրաքաղաք Տիպրոն է կանչում անվանի հայ նախարարներին: Տիպրոն հրավիրվեցին նաև վրացի և աղվան իշխանները: Այստեղ նրանցից պահանջում են ընդունել պարսկական կրոնը: Հակառակ դեպքում՝ նախարարներին մահապատիժ էր սպառնում: Հայոց մեծամեծերը որոշում են առերես ընդունել կրակապաշտությունը, բայց ծածուկ հավատարիմ մնալ քրիստոնեությանը: Միայն այդպես նրանք կարող էին փրկվել մահապատիժից և վերադառնալ հայրենիք: Այդ որոշման դեմ կտրականապես հանդես է գալիս Վարդան Մամիկոնյանը: Մեծ դժվարությամբ նախարարներին հաջողվում է հորդորել նրան՝ նույնպես առերես հրաժարվելու քրիստոնեական հավատից:

Հագկերտը մեծ ուրախությամբ է ընդունում հայ նախարարների հավատափոխությունը: Նա շուայլ պարգևներ է շնորհում «կրակապաշտ դարձածներին» և մոգերի ու հատուկ պորագնդի ուղեկցությամբ ճանապարհում է Հայաստան՝ պրադաշտականությունը տարածելու համար:

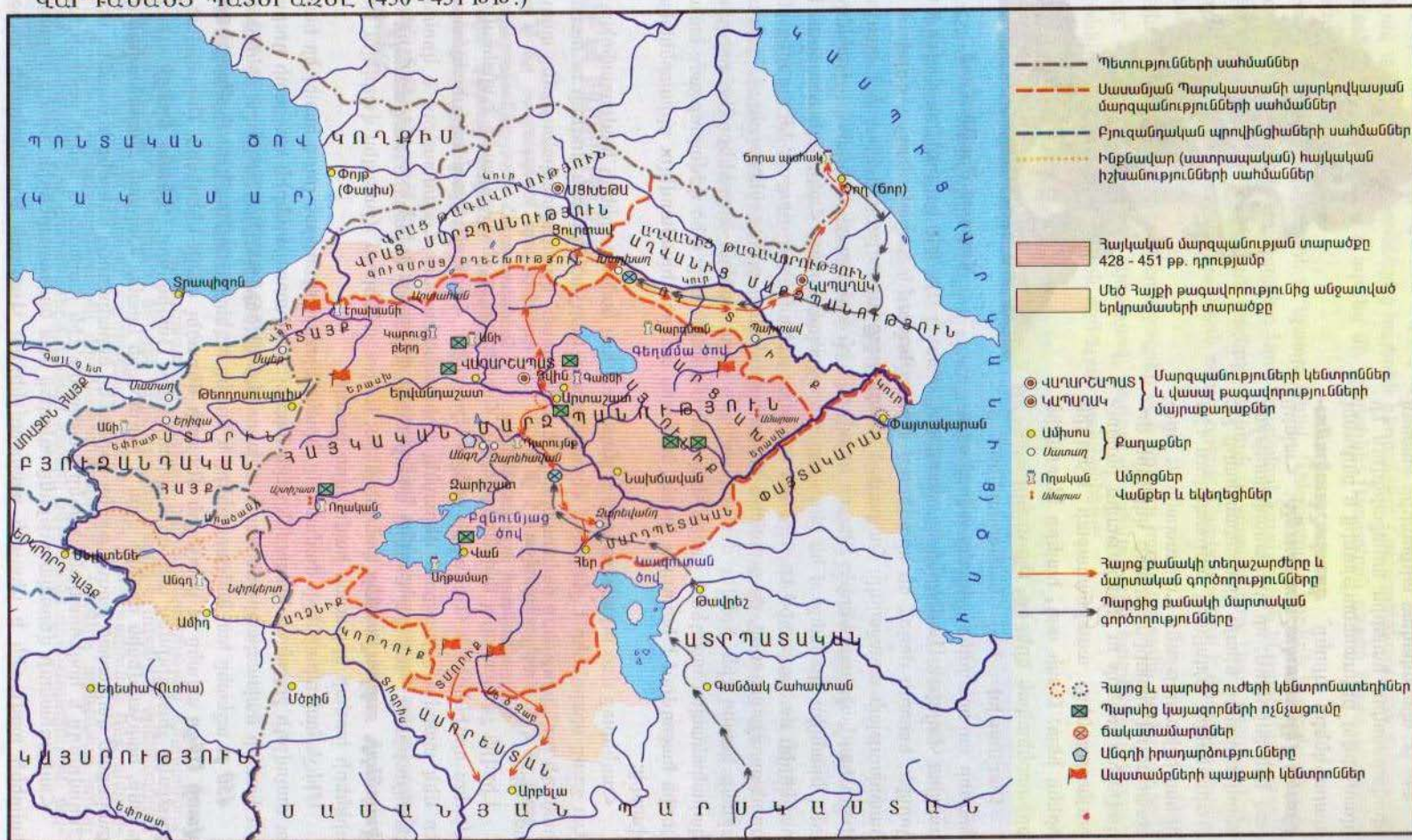
Լիովին չվստահելով նախարարներին՝ Հագկերտն իր մոտ պատանդ է պահում Վասակ Սյունու որդիներին և Գուգարքի բղեշխ Աշուշային: Հայ նախարարներին հանձնարարված էր մեկ տարվա ընթացքում վերապնել քրիստոնեությունը Հայաստանում և կրոնափոխել բնակչությանը: Պարսիկ մոգերը պետք է եկեղեցիները վերածեն **մեհյանների** և **կրակապանների, արքունաներ** կանգնեցնեին: Ատրուշաններում մշտապես վառվելու էր պարսիկների համար սրբապան համարվող կրակը:

Մինչև նախարարների ժամանումը, նրանց կրոնափոխության լուրը հասել էր հայրենիք, ու ժողովրդի շրջանում հուլումներ էին սկսվել: Հավատալիներին պայքարի դուրս բերելու համար նախապատրաստական աշխատանք էր ծավալել հայ հոգևորականությունը:

450 թ. աշնանը հայ նախարարները և նրանց ուղեկցող մոգերը հասան **Բագրևանդ գավառի Անգղ** ավանը ու փորձեցին մեհյանի վերածել տեղի եկեղեցին: Բորբորված բնակչությունը չհանդուրժեց այդ սրբապնդությունը: Ռամիկները, **Ղևոնդ Երեցի** գլխավորությամբ, հարձակվեցին մոգերի վրա և հալածեցին նրանց: Հարևան **Չարնհավան** գյուղաքաղաքում պայրացած բազմությունը կործանեց նորակառույց մեհյանը և սպանեց մոգերին: Ժողովուրդը և հոգևորականությունը պատրաստ էին մաքառելու երկրի շահերի համար:

Համընդհանուր վճռականությունը ոգևորեց նաև նախարարներին, որոնք վերադարձան հայրենի հավատին և միացան ապստամբներին: Վարդան Մամիկոնյանի շուրջը հա-

ՎԱՐԴԱՆԱՆՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (450 - 451 թթ.)

մախմբված հայրենասերները՝ **Վարդանանք**, սրբազան երդում տվեցին: Ապստամբության ոգին համակեց բոլորին:

Հայերի կարևոր խնդիրներից էր երկրի նշանավոր քերդերի ու քաղաքների գրավումը և պարսկական կայսրոների ոչնչացումը: Շուտով նրանց յեռքն անցան Արտաշատը, Վանը, Գառնին, բազում անառիկ ամրոցներ: Հայերն ամենուրեք զինվում և պատրաստվում էին կյանքի գնով պաշտպանել հայրենիքը:

Շարժման ծավալումը: Ապստամբների թիվն օրեցօր ավելանում էր, թշնամական պորագնդերը դուրս էին քշվել երկրից: Սակայն բոլորի համար պարզ էր, որ պարսիկների դեմ պայքարում անհրաժեշտ էր դաշնակիցներ չեռք բերել, շարժման մեջ ներգրավել հարևան բախտակից ժողովուրդներին: Հակապարսկական դաշինք ստեղծելու և օգնություն խնդրելու նպատակով հայերը դիմեցին Բյուզանդիային: Սակայն բյուզանդական կայսրը մերժեց հայերի դիմումը: Կայսեր հրահանգով իրենց եղբայրներին օգնելուց չեռնպահ մնալիս նաև Հայաստանի բյուզանդական մասի հայ իշխանները:

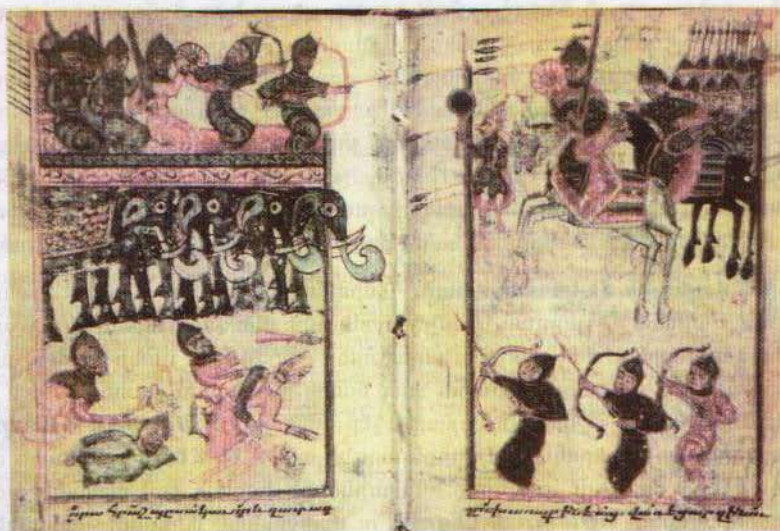
Բյուզանդիայի վարքագիծը հուսահատություն առաջ չբերեց Հայաստանում: Ապստամբները լավ էին գիտակցում, որ պետք է հենվեն միայն սեփական ուժերի վրա: Նրանք պատրաստ էին անգամ օգնություն ցույց տալու պարսիկների դեմ ապստամբած իրենց հարևաններին:

Հայկական լեռնաշխարհում և դրան հարող տարածքներում հնուց ի վեր ապրում էին հիմնականում երեք ժողովուրդներ՝ հայերը, վրացիները և աղվանները:

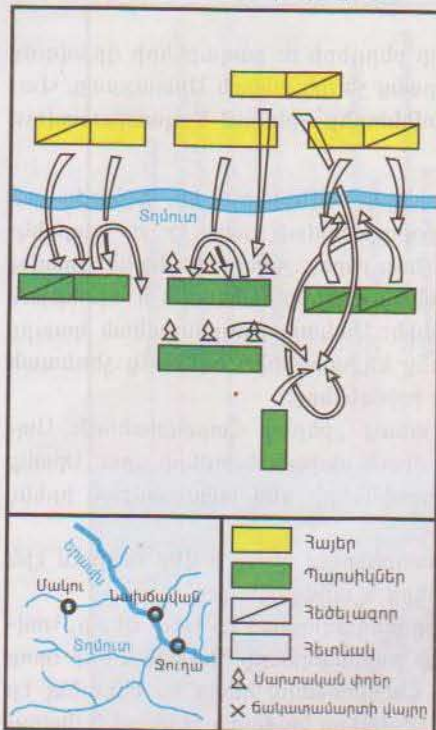
Հայաստանի հյուսիս-արևելյան հարևան Աղվանքը տեղավորված էր Կուր գետի, Կովկասյան լեռնաշղթայի և Կասպից ծովի միջև: Աղվանքի թագավորները Տիգրան 2-րդի օրոք պայքարել են Հռոմի դեմ: 4-րդ դարում Աղվանքը Հայաստանից հետո ևս ընդունել էր քրիստոնեությունը: 5-րդ դարում Հայաստանի նման Աղվանքը նույնպես ընկնում է Պարսկաստանի տիրապետության տակ: Այժմ՝ Հայաստանում պարսիկների դեմ ապստամբության պահին, Հայաստան եկան Աղվանքի հապարապետն ու եպիսկոպոսը: Նրանք հաղորդեցին, որ պարսկական բանակը և մոգերը ներխուժել են Աղվանք ու բռնությամբ կրակապաշտություն են տարածում: Իմանալով այս մասին՝ հայերը որոշեցին օգնության հասնել հարևան ժողովրդին:

Ապստամբության ղեկավարները հայոց ուժերը բաժանեցին երեք մասի: Առաջինի վորահրամանատար կարգեցին **Ներշապուռ Արծրունի** նախարարին և ուղարկեցին Ատրպատականի սահմանները՝ **Հեր և Զարեանդ** գավառները: Այդ պորախումբը պաշտպանելու էր

Ավարայրի
ճակատամարտը:
Շարակնոց
(Յեռագրերից),
1482 թ.

ԱՎԱՐԱՅՐԻ ԵՎԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Հայաստանը պարսիկների անակնկալ հարձակումներից: Սրկորոգ պորագնդի ղեկավարությունը ստանձնեց **Վարդան Մամիկոնյանը** և օգնության շտապեց աղվաններին: Սրկորոգ պորախումքը հանձնվեց **Վասակ Մյունուն** և մնաց երկրում: Մարզպանի խնդիրն էր՝ աղվաններին աջակցել Մյունիքից:

Վարդան Մամիկոնյանի պորագունդը թշնամուն հանդիպեց **Խաղիսաղ** (ներկայիս Ղապախ) քաղաքի մոտ: Հայերը թեև փոքրաթիվ էին, բայց որոշեցին ճակատամարտ տալ և կանխել պարսիկների հնարավոր հարձակումն Աղվանքից: Հակառակորդին ջախջախելուց ու փախուստի մատնելուց հետո հայոց բանակը պարսիկներին ըջեց նաև Աղվանքի բերդերից:

Վարդան Մամիկոնյանի պորախումքը հասավ մինչև **Ճորա պահակի** ամրությունները (այժմյան Դերբենդ քաղաքի մոտ) և դաշինք կնքեց հոների հետ: Այդ դաշինքի համաձայն հոները հանձն առան օգնություն ցույց տալ հայերին պարսիկների դեմ պայքարում: Հայոց բանակի հաղթանակները մեծ ոգևորություն առաջ բերեցին Աղվանքում: Աղվանական ջոկատները միացան հայերին և համատեղ պայքարի դուրս եկան պարսիկների դեմ:

Մինչդեռ հայոց սպարապետը պրազված էր Աղվանքում, լարված վիճակ էր առաջացել Հայաստանում: Վասակ Մյունին իր կողմն էր գրավել հայ նախարարների մի մասին և հատուկ քաղաքականություն էր վարում: Մի կողմից, նա չգտնում էր կանխել հայերի ռազմական բախումը պարսկական գերակշիռ ուժերի հետ: Մյու կողմից, նա ջանք չէր խնայում համոզելու պարսիկներին՝ հրաժարվել բռնություն գործադրելուց: Վասակի որդիները պատանդ էին մնացել Տիգրանում և հայերի ապստամբության պատճառով կարող էին մահապատժի ենթարկվել: Բացի այդ, նա երկյուղ էր կրում, որ միանալով ապստամբությանը՝ կկորցնի ոչ միայն մարզպանի պաշտոնը, այլև Մյունյաց տոհմի գլխավորի բարձր դիրքը:

Բոլոր դեպքերում ակնհայտ էր, որ նա դրժել էր համատեղ պայքարի դուրս գալու խոստումը և փաստորեն հեռացել էր ապստամբությունից:

Ստանալով այս անհանգստացնող լուրերը՝ Վարդան Մամիկոնյանը հապճեպ վերադառնում է Հայաստան: Վասակ Մյունին շտապ քաշվում է Մյունիք: 450-451 թթ. չմեռն էր, սպառվել էին պարենի պաշարները, ուստի սպարապետը ցրում է իր ջոկատները: Նրա հրամանով այդ ջոկատները գարնանը կրկին պետք է հավաքվեին և դիմագրավեին թշնամուն:

Վարդանի ճակատամարտը: Պարսկական բանակը դեպի Հայաստան շարժվեց 451 թ. գարնանը: Վարդան Մամիկոնյանը պորահավաքի հրաման արձակեց: Հայոց զորքերը հավաքվեցին Այրարատում և արագորեն շարժվեցին դեպի հարավ-արևելք: Սպարապետը ցանկանում էր ճակատամարտ տալ հայոց ու պարսից սահմանում և կանխել երկրի ավերումը: Սակայն թշնամին նույնպես չէր հապաղում: **Մուշկան Նիսալավորդի** հրամանատարությամբ պարսկական զորքն արդեն անցել էր Հեր և Չարևանդ գավառներն ու շարժվում էր դեպի երկրի խորքը: Պարսիկների հսկայական բանակն ուժեղացված էր ընտիր հեծելազորով՝ **«Մապյան գնդով»**, ու մարտական փղերով: Պարսիկներն առաջինը մտան

Վասպուրականի **Արդազ** գավառը և բանակ դրեցին **Տղմուշ** գետի աջ ափին՝ **Ավարայրի դաշտում**։ Շուտով այստեղ հասավ նաև հայոց բանակը և դասավորվեց գետի չախ ափին։ Մոտենում էր վճռական բախման պահը։

Կռվից առաջ **Վարդան Մամիկոնյանը, Հովսեփ կաթողիկոսը և Ղևոնդ Երեցը** թշնամու դեմ քաջաբար մարտնչելու կոչ արեցին զորքին։ «Չերկնչենք և չվախենանք հեթանոսների բազմությունից, իսկ եթե հասել է ժամանակը՝ մեր կյանքը սուրբ մահով ավարտելու այս պատերազմում, մահն ընդունենք ուրախ սրտով, միայն թե արիության ու քաջության մեջ վախկոտություն չխառնենք», - այս խոսքերով սպարապետը դիմեց զինվորներին։

Ճակատամարտի նախօրեին հայոց սպարապետն իր 66 հազարանոց բանակը բաժանեց երեք մասի և առանձնացրեց պահեստազորը։ Թվապես հայերին եռապատիկ գերազանցող թշնամին իր գլխավոր ուժերը կենտրոնացրել էր աջ թևում, իսկ պահեստազորում կանգնած էր «Մատյան գունդը»։

Առաջինը մարտի նետվեցին հայերը։ **451թ մայիսի 26-ի** վաղ առավոտյան հայոց այրուշին անցավ Տղմուտը և մխրճվեց թշնամու մարտակարգի մեջ։ Պարսից բանակի որոշ զնդեր չդիմացան ճնշմանը և նահանջեցին։ Վարդան Մամիկոնյանը շրջանցեց հակառակորդին և հարվածեց պարսից բանակի պահեստազորին։ Պարսիկների շարքերում խուճապ սկսվեց, թվում էր՝ հայերը հաղթանակ են տանում։ Բայց այդ ճակատագրական պահին զգացվեց պարսից զորքի թվական գերազանցությունը։ Մուշկան Նիսավաժուրտի հրամանով պարսիկները վերադասավորեցին ուժերը, օգնության եկավ «Մատյան գունդը»։ Նրանք շրջապատեցին սպարապետի փոքրաթիվ զորականներին և աստիճանաբար սկսեցին սեղմել օղակը։ Կատաղի ու օրհասական մարտ ծավալվեց։ Հայ նախարարները և զինվորները կռվում ու զոհվում էին՝ ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամուն։ «**Չգիտակցված մահը՝ մահ է, գիտակցված մահը՝ անմահություն**», - այս էր նրանց նշանաբանը։ Բայց հայերի շարքերը հետզհետե նոսրանում էին։ Անհավասար կռվում հերոսաբար ընկավ Վարդան Մամիկոնյանը, նրա հետ միասին՝ բազմաթիվ նշանավոր նախարարներ։

Երեկոյան մարտը դադարեց, և հայոց բանակը վերադարձավ իր դիրքերը։ Չոհվել էր սպարապետը, հայերը զգալի կորուստներ էին կրել, բայց չէին հաղթել նաև պարսիկները։ Նրանց զոհերի թիվը երեք անգամ ավելի մեծ էր, բացի այդ՝ թշնամին չէր հասել իր գլխավոր նպատակին։ Հայերը չէին ջախջախվել, պահպանել էին մարտական ոգին և լի էին պայքարը շարունակելու վճռականությամբ։ «**Ոչ թե մեկ կողմը հաղթեց, և մյուս կողմը պարտվեց, այլ քաջերը քաջերի դեմ դուրս գալով, երկու կողմն էլ պարտություն կրեցին**», - գրում է Նղիշե պատմիչը։

Ավարայրի ճակատամարտից հետո էլ ապստամբական շարժումը չմարեց։ Հայերն ամրացան անառիկ վայրերում և անընդհատ հարձակումներով սկսեցին արյունաքամ անել թշնամուն։ Պարսիկներին զգալի վնաս պատճառեցին նաև հոները, որոնք Վարդան Մամիկոնյանի հետ կնքած դաշինքի համաձայն ներխուժեցին ու ավերեցին պարսկական նահանգները։ Ի վերջո, նեղն ընկած պարսիկները հրաժարվեցին բռնի կրոնափոխության ծրագրից, թեթևացրեցին հարկերը, հաշտվեցին Հայաստանի ներքին ինքնուրույնության հետ։ Հայրենի երկիր վերադարձավ հայոց այրուշին։ Պարսից արքունիքը որոշ ժամանակ վարում էր հայերին սիրաշահելու քաղաքականություն։ Դրանով հանդերձ պարսից արքունիքը պատժեց ապստամբության ղեկավար որոշ նախարարների և հոգևորականների։ Անփառունակ վախճան ունեցավ Վասակ Սյունին։ Պարսկական արքունիքը նրան մեղադրեց դավաճանության մեջ, քանի որ սկզբում եղել էր ապստամբների հետ, և բանտարկեց։ Մի քանի տարի հետո նա մահացավ բանտում։

Վարդանանց պատերազմը հայոց պատմության հերոսական էջերից է։ Հայոց եկեղեցին սրբացրել է Ավարայրում զոհված մարտիկներին և մինչև օրս էլ ամեն տարի նշում է նրանց հիշատակը։

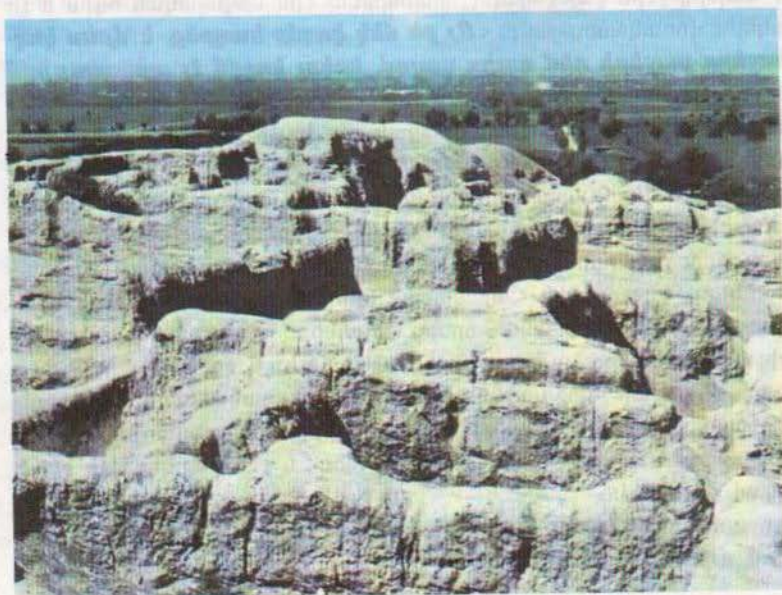
ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչու՞ հայ ժողովուրդը միահամուռ կերպով ընդվզեց զրադաշտականության դեմ:
2. Ի՞նչ չեղմարկեց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը հայրենիքի պաշտպանության համար:
3. Չե՞ր կարծիրով՝ ինչու՞ հայկական զորամասերն օգնեցին Աղվանքին: Ավելի՞ միշտ չէ՞ր լինի մնալ Հայաստանում և պահպանել ուժերը:
4. Ինչպե՞ս եք բացատրում Վասակ Սյունու վարքագիծը:
5. Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Ավարայրի ճակատամարտը: Նկարագրե՛ք այն:

3. 481-484 թթ. ԱՊՍԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՎԱՀՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ) 18

Հայերի նոր ընդվզումը: Պարսից արքունիքի համեմատաբար մեղմ քաղաքականությունը ժամանակավոր երևույթ էր: Տիգրանը չէր հրաժարվել իր վաղեմի ծրագրերից, բայց գործում էր ավելի նուրբ եղանակներով: Բռնի հավատափոխության փոխարեն պարսիկները պայմաններ էին ստեղծում, որպեսզի հայերն իրենց կամքով ուրանան հայրենի կրոնը: Կրակապաշտություն ընդունած նախարարները պարզվեցին ու պատվի էին արժանանում, հարուստ կավաճքներ էին ստանում: Նախարարական տների որոշ անդամներ հրաժարվում էին քրիստոնեությունից և բարձր դիրքի հասնում: Հին իշխանական տոհմերի անդամները խիստ դժգոհ էին, որ պարսիկները պաշտոնները տալիս են ուրապող նախարարներին: Հայ նախարարների միջավայրում աճում էր փոխադարձ թշնամանքը: Ուրապողության տարածումը իսկական աղետ էր նաև հայոց եկեղեցու համար: Վտանգ կար, որ հավատուրապությունը վարակի նման կարող էր տարածվել նաև ժողովրդի շրջանում: Հայաստանը կառավարող պարսիկ պաշտոնյաներն ամեն տեսակ ապօրինություններ էին կատարում: Սորից ծանրացան հարկերը:

Ապստամբության սկիզբը: Ժողովրդի մեջ աճում է դժգոհությունը պարսկական լծի դեմ: Հայերը հարմար պահի էին սպասում՝ կրկին ապստամբելու համար:

Մի հատված Դվինի միջնաքերդի ավերակներից

Այդ ժամանակ պարսիկների դեմ ապստամբեց հարևան Վրաստանը: **Վախթանգ** թագավորը սպանեց ուրացող **Վազգեն Բղեշխին** և այլևս չէր ենթարկվում պարսիկներին: Այդ լուրը ոգևորեց հայ նախարարներին: Նրանք ևս վճռեցին ապստամբել ու համատեղ պայքարով ազատագրվել պարսիկների իշխանությունից: Հայոց նոր ապստամբությունը գլխավորեց Վարդան Մամիկոնյանի եղբորորդին՝ Վահան Մամիկոնյանը: Հայ նախարարները գաղտնի ժողով գումարեցին Շիրակում և որոշեցին չերթալալել Հայաստանի պարսիկ մարզպանին և հավարապետին: Պարսիկ պաշտոնյաները, սակայն, հասցրեցին փախչել Ատրպատական: Իշխանությունն անցնում է ապստամբներին: Երկրի սպարապետ է նշանակվում **Վահան Մամիկոնյանը**, մարզպան՝ **Մահակ Բագրատունին**, մեծ դատավոր՝ **Հովհաննես կաթողիկոսը**: Ապստամբության կենտրոն է դառնում **Դվին** քաղաքը:

Գահի զարդ՝ քնավոր մարդ-առյուծի փեսքով: Վանի քաղաքի որոշում: Բա. 7-րդ դար

Պարսիկները շտապում էին վճռական հարված հասցնել ապստամբներին, քանի դեռ նրանք չէին համախմբել իրենց ուժերը: Հայաստանի փախած մարզպանը հավաքեց Ատրպատականում եղած զորքերը և շարժվեց դեպի Այրարատ: Նա ցանկանում էր արյան մեջ խեղդել ապստամբությունը և թույլ չտալ, որ այն տարածվի ողջ Հայաստանում: Հանդիպելով թշնամուն Արաքսի ափին՝ հայերը գիտակցաբար խուսափեցին քայ դաշտում ճակատամարտ տալուց: Ապստամբները կարճատև կռիվներով պարսիկներին քաշեցին դեպի Մահաի ստորոտի լեռնոտ վայրերը: Այստեղ էլ, **Ակոռի** գյուղի մոտ, տեղի ունեցավ ճակատամարտը: Պարսիկները պարտություն կրեցին, սպանվեց նրանց հրամանատար մարզպանը:

Այս առաջին հաղթանակը մեծ ոգևորություն առաջացրեց: Ապստամբների ուժերը համալրվեցին:

Ներսեհապատի ճակատամարտը: Թշնամու ավելի խոշոր մի բանակ Հայաստան արշավեց հաջորդ տարվա՝ **482թ.** գարնանը: Նրանց ընդառաջ շարժվեցին հայոց զորքերը: Հակառակորդները միմյանց հանդիպեցին Ավարայրի ոչ հեռու՝ **Արտազ** գավառի **Ներսեհապատ** գյուղի մոտ:

Ճակատամարտից առաջ քաջալերիչ խոսքով հայ զորականներին դիմեց **Հովհաննես կաթողիկոսը**: Երեք գնդերի և պահեստազորի հրամանատարներին վերջին ցույումները տվեց սպարապետը: Մարտը սկսվեց վաղ առավոտյան՝ թշնամու կատաղի գրոհով: Նրա դիմաց կանգնած հայոց բանակի պինվորները չդիմացան ու նահանջի դիմեցին: Բայց անսասան մնաց կենտրոնական զորագունդը, որին շուտով օգնության հասավ սպարապետի գլխավորած հեծելազորը: Հայոց զորքի մի մասն անցավ պարսիկների թիկունքը և խառնաշփոթ առաջացրեց նրանց շարքերում: Երբ հարձակման անցան հայոց բոլոր գնդերը, պարսիկներն անկանոն փախուստի դիմեցին: Նրանց բանակի զգալի մասը գողվեց մարտադաշտում:

Շուտով օգնության հասնելու խնդրանք ստացվեց վրաց **Վախթանգ** թագավորից: Պարսկական մի խոշոր բանակ մտել էր Վրաստան և շարժվում էր դեպի երկրի խորքը: Նախարարների հավաքը որոշեց օգնության գնալ հարևանին: Հայոց բանակը, **Վահան Մամիկոնյանի** գլխավորությամբ, շարժվեց դեպի հյուսիս և բանակ դրեց Կուր գետի ափին՝ **Ճարմանայի** դաշտում: Մի քանի օր հետո տեղ հասավ և դիմացի ափին տեղավորվեց պարսից բանակը: Հայ-վրացական զորքերը սպասում էին հոների օգնությանը, բայց նրանք այդպես էլ չեկան: Մնում էր կռիվը սկսել միայն հավաքված զորքերով: Պարսիկներին հաջողվեց մարտից առաջ իրենց կողմը գրավել որոշ հայ ու վրացի նախարարների

Վահան Մամիկոնյան

և ջլատել հայ-վրացական ուժերը: Աննպաստ պայմաններում տեղի ունեցած ճակատամարտում հայ-վրացական բանակը ծանր պարտություն կրեց: Չոհիվեցին մարզպան Սահակ Բագրատունին, սպարապետի եղբայր Վասակ Մամիկոնյանը:

Վահան Մամիկոնյանը վերադարձավ Հայաստան և հաստատվեց Դվինում: Պարսիկները շրջապատեցին քաղաքը՝ հույս ունենալով վերջնականապես ոչնչացնել ապստամբներին: Հայոց սպարապետը փոքրաթիվ ուժերով, հանդուգն հարձակումով ճեղքեց պաշարումը և անցավ **Տայք**: Նա փոքրաթիվ զորքերով ամեն անգամ անսպասելի հարձակում էր գործում և խուճապի մատնում հակառակորդին: Պարսից զորքերն այդպես էլ չկարողացան ճակատամարտի մեջ ներքաշել և պարտության մատնել հայոց անորսալի ջոկատներին: Հայ շինականներն ամեն կերպ օգնում էին ապստամբներին:

Պարսիկները պզում էին իրենց քաղաքականության չախողումը և առիթ էին փնտրում հայերի հետ նախ-

կին հարաբերությունները վերականգնելու համար:

Նվարսակի հաշտությունը: 484թ. ամռանը պարսիկները ջախջախիչ պարտություն կրեցին միջինասիական քոչվորական ցեղերից՝ **հնկիթաղներից**: Կովում սպանված **Պերոզ** թագավորի փոխարեն գահ է բարձրանում նրա եղբայր **Վաղարշը**: Պարսիկները համոզվում են, որ անհնար է բռնությամբ ճնշել հայոց ապստամբությունը: Նրանք բռնում են պիջումների ուղին:

484 թ. աշնանը Հայաստան է ուղարկվում Վաղարշ արքայի դեսպան **Նիխոր** պորավարը: Հայերի պատվիրակությունը գլխավորում էր Վահան Մամիկոնյանը: Հաշտության բանակցությունները տեղի են ունենում **Հեր** գավառի **Նվարսակ** գյուղում: Պարսից պատգամավորությունը համաձայնում է բաժարարել հայերի ներկայացրած բոլոր պահանջները: Պարսիկները հրաժարվում են կրոնափոխության ծրագրից ու հավատորացությունը խրախուսելուց: Զրիստոնեությունը լիովին վերականգնելու էր իր դիրքերը: Պարսից արքունիքն այլևս չէր միջամտելու հայ նախարարների ներքին գործերին և պաշտոնների էր նշանակելու ոչ թե ուրապողներին, այլ արժանավոր մարդկանց:

Հաջորդ տարում Վահան Մամիկոնյանը մեկնեց Տիգրոս և հաստատվեց հայոց սպարապետի և տանուտերի պաշտոնում: Վահանին, երբ վերադառնում է հայրենիք, ժողովուրդը, իշխանները և կաթողիկոսն ընդունում են ցնծությամբ: Վաղարշապատի եկեղեցիներում ճոխ արարողություններ են կատարվում:

Ծուտով նա նշանակվեց նաև Հայաստանի մարզպան: Սրկրի ինքնավարությունը նույնիսկ ընդլայնվեց: Դվինը դարձավ մարզպանական նստավայր, քաղաքը արագորեն աճեց ու ընդարձակվեց: Համառ պայքարի գնով Հայաստանը պահպանեց իր կիսանկախ վիճակը:

Հինգերորդ դարի ազատագրական պատերազմների նշանակությունը: Պարսիկների դեմ ծավալված ազատագրական կռիվները հիրավի համաժողովրդական շարժումներ էին: Հայերը մարտնչեցին բացառիկ նվիրվածությամբ ու անչնապոհությամբ: Նրանք մաքառում էին ոչ միայն հանուն հայրենի հավատի և ապատության, այլև հանդես էին գալիս համազգային շահերի պաշտպանությամբ:

Հայերի անշուրայ պայքարը, նրանց տոկունությունն ու համախմբվածությունը տվեցին իրենց արդյունքները: Զախողվեցին Հայաստանը ինքնավարությունից պրկելու, նրան կլանելու պարսկական արքունիքի չգտումները: Հայ ժողովուրդը համառ պայքարով պահպանեց երկրի ներքին ինքնուրույնությունը, տնտեսական ու մշակութային առաջընթացի հեռանկարը:

Այդ պատճառով էլ հայ ժողովուրդը միշտ էլ ակնածանքով է հիշել Վարդանանց և Վահանանց պատերազմների հերոսների հայրենասիրական սխրանքը: Հայ ժողովրդի հետագա սերունդների համար նրանք դարձան հայրենասիրության խորհրդանիշ:

Հինգերորդ դարի ազապագրական պայքերագմներն օտար նվաճողների դեմ պայքարի ամենահերոսական ու հիշարժան էջերից են: Դրանք հայ ժողովրդի ազապասեր ոգու՝ դարերի խորքից եկող պայքաման են հետագա սերունդներին:

Պարսիչ Ղազար Փարպեցին Ալոոիի ճակատամարտի մասին

Հայոց զորքի սակավությունը տեսնելով՝ պարսից զորքերը մտածեցին, որ նրանք խելացնորված կամավոր եկել են մեռնելու: Եվ պարսից զորքերից քաջ ու ընտիր ձիավորները հեռվից հարձակվեցին հայոց զորքի վրա: Եվ Ասպուռ հրամանին համաձայն մնացին հայոց երեք հարյուրակը... Նրանք դիմեցին դեպի պարսից զորքերը և Բարձրայի օգնականությամբ առաջանալով, բախվեցին հակառակորդի ամենաընտիր փղամարդկանց հեղ: Պարսերագմի դաշտում կոտորեցին գեղնի վրա դիաթավալ արին, իսկ պարսից զորքի մնացած բազմությունը ձորերում ու առապար տեղերում ցրելով, ոչնչացրին:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆԵՐԵՐ

1. Ինչու՞ հայերը վերադին ապստամբեցին պարսկական տիրապետության դեմ:

2. Ե՞րբ տեղի ունեցան Ալոոիի և Ներսեհապարի ճակատամարտերը: Նկարագրե՞ք ճակատամարտերը:

3. Արդյո՞ք Նվարասի հաշտության պայմանագիրը պայմանավորված էր Պերոզ արքայի սպանությամբ և Վաղարշի գահ բարձրանալով, քե՞ն կային նաև այլ պայքանքներ:

14-րդ ԹԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Պարսկական տիրապետության սկզբնական շրջանում պարսիկները մեղմ քաղաքականություն էին վարում Հայաստանի նկատմամբ: Սակայն դա կորույս փոխվեց հազկերտ 2-րդի գահակալության տարիներին:
2. Ցանկանալով վերջնականապես իրեն ենթարկել Հայաստանը և հայ ժողովրդին, պարսիկները պահանջեցին կրոնափոխ լինել: Դրա դեմ միահամուռ ընդվզեց ողջ ժողովուրդը: Ապստամբության ղեկավարությունը սրանձնեց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը: 451թ. մայիսի 26-ին տեղի ունեցավ Ավարայրի ճակատամարտը: Համոզվելով, որ չի կարող կոտրել ժողովրդի ոգին, պարսկական արքունիքը ժամանակավորապես հրաժարվեց իր նպատակներից:
3. 481-484 թթ. Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ նոր ապստամբություն բռնկվեց պարսկական տիրապետության դեմ, որը պատկվեց լիակատար հաղթանակով: 484 թ. Նվարասկում կնքված հաշտության պայմանագրով պաշտոնապես ճանաչվեց Հայաստանի ներքին ինքնավարությունը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 6-7-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ՎԻՃԱԿԸ ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 19

Արևմտյան Հայաստանը 6-րդ դարի սկզբին: Հուստինիանոս Ա-ի վերափոխությունները: Հայաստանի 387 թվականի բաժանումից հետո երկրի արևմտյան գավառներում Բյուզանդիան չգտում էր լիովին վերացնել հայերի ինքնուրույնությունը: Նրա վերջնական նպատակն էր Արևմտյան Հայաստանը դարձնել կայսրության սովորական մասերից մեկը:

Հայաստանին տիրանալուց հետո Բյուզանդիան հարկերն ավելի ծանրացրեց: Հայ նախարարների իրավունքներն աստիճանաբար նվազում էին, իսկ բյուզանդական պաշտոնյաների իշխանությունը՝ ընդարձակվում: Արևմտյան Հայաստանի բնակչությունը չափազանց դժգոհ էր ստեղծված իրավիճակից:

Դրությունն ավելի վատացավ, երբ Բյուզանդիայում գահ բարձրացավ **Հուստինիանոս** կայսրը (527-565): Նրա օրոք կայսրությունը բազում հաղթանակներ տարավ թշնամիների դեմ: Բյուզանդացիները չգտում էին վերականգնել Հռոմեական կայսրության նախկին հզորությունը: Հուստինիանոսի վարած պատերազմներին մասնակցում էին նաև հապարավոր հայեր: Կայսրը նրանց հեռացնում էր հայրենի երկրից և ստիպում պատերազմել անձայրածիր կայսրության հեռավոր մասերում: Արևմտյան Հայաստանը գրկվում էր ընտիր ռազմիկներից, աշխատող բնակչությունից և հետզհետե թուլանում էր:

Դաժան կայսրը որոշել էր Արևմտյան Հայաստանում ևս տարածել բյուզանդական օրենքները, փոխել հայերի նիստուկացը:

Կայսրը դժգոհ էր, որ հայերով բնակեցված տարածքները տարբեր չևով են կառավարվում: Փոքր Հայքն, օրինակ, նման էր բյուզանդական մյուս երկրամասերին: Այլ վիճակում էին հյուսիս-արևմտյան գավառները: Երկրամասը կառավարում էր բյուզանդական պաշտոնյան, բայց հայ նախարարները պահպանում էին իրենց ժառանգական իրավունքների զգալի մասը: Նրանք ընդարձակ տոհմային կալվածքներ ունեին և հարուստ էին:

Բյուզանդացիներին ավելի մեծ անհանգստություն էին պատճառում Հայաստանի հարավ-արևմտյան գավառների տիրակալները՝ **սապրապները**: Թվով հինգ՝ այդ հայ իշխաններն իրենց տիրույթներում նմանվում էին փոքրիկ թագավորների: Սկզբում նրանց իշխանությունը ժառանգական էր, հորից անցնում էր որդուն, բայց 5-րդ դարի վերջում կարգը փոխվեց: Այնուհետ նրանց նշանակում էր բյուզանդական կայսրը, և նրանք իշխում էին մինչև իրենց մահը: Սատրապները գրկվեցին իրենց իշխանությունը ժառանգություն թողնելու հնարավորությունից, թեև դեռևս հզոր էին ու ազդեցիկ: Նրանք զորք ունեին և թշնամու հարձակման ժամանակ իրենք էին պաշտպանում սահմանները:

Հուստինիանոս կայսրը նպատակ դրեց միատեսակ կառավարում մտցնել բոլոր հայաբնակ գավառներում, իրավունքներից զրկել հայ նախարարներին: Իր կառավարման առաջին տարիներին նա հայ իշխաններից խլեց զորք ունենալու իրավունքը: Կայսրը չբավարարվեց այդքանով:

Բյուզանդացիները որոշեցին նոր վարչական բաժանումներ անցկացնել և ամենուր բյուզանդական կարգեր մտցնել: Բյուզանդական մասի հայկական հողերը բաժանվեցին չորս մասի և ստացան **Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայք** անվանումները: Այդ բոլոր

շորս մասերում էլ իշխանությունը լիովին պատկանում էր բյուզանդական պաշտոնյաներին:

Հայ նախարարները վերջնականապես գրկվեցին իշխանությունից, բայց շարունակում էին տիրել իրենց տոհմային կալվածքներին: Այդ կալվածքները չէին բաժանվում ընտանիքի անդամների միջև, այլ հորից անցնում էին որդուն, և, այդպիսով, պահպանվում էր կալվածքի ամբողջականությունը:

Բյուզանդիան չցանկացավ հաշտվել նաև այդ վիճակի հետ: Կայսրը երկու կարևոր օրերն էր հրապարակեց, որոնց նպատակը հայերի տիրությունները բաժան-բաժան անելն ու նախարարների տնտեսական հպորության թուլացումն էր: Հուստինիանոսն առաջինն էր, որ խախտեց հին հայկական սովորությունը և տոհմային կալվածքներից բաժին ստանալու իրավունք տվեց նաև կանանց: «Վայել չէ ո՛չ հոռմայեցիներին, ո՛չ էլ մեր պետության արդարության ոգուն, որ ծնողներին ժառանգելու իրավունք ունեն միայն տղամարդիկ, բայց ոչ երբեք կանայք», - կեղծավորաբար հայտարարում էր կայսրը: Այդ եղանակով նա ճանապարհ էր բացում հայ նախարարների տիրությունների մասնատման և բյուզանդացիների չեղքն անցնելու համար: Չէ՞ որ հայ օրիորդները կարող էին ամուսնանալ բյուզանդացի ազնվականների հետ և, որպես օժիտ, բաժին ստանալ հայրական կալվածքի մի մասը: Այդպիսով, պայմաններ էին ստեղծվում Արևմտյան Հայաստանի ներքին ինքնուրույնության վերացման համար:

Ընդվզումներ բյուզանդական տիրապետության դեմ: Բյուզանդական քաղաքականությունը դժգոհություն և վայրույթ էր առաջացնում Արևմտյան Հայաստանում: Հուստինիանոս կայսեր օրոք հայերը բազմիցս ապստամբեցին և վեճեր չեղքին պայքարի դուրս եկան: Ամենախոշոր ելույթը տեղի ունեցավ **539** թվականին **Առաջին Հայքում**: Չանգվածային ընդվզումը գլխավորեց **Հովհաննես Արշակունին**: Հայերը չհանդուրժեցին հարկերի անօրինակ ծանրացումը և սպանեցին բյուզանդական կառավարչին: Վերջինս ապգուրացի հայ ազնվական էր և դավերով էր տիրացել իր պաշտոնին: Մայրաքաղաքից շուտով պատժիչ զորքեր ուղարկվեցին Սիստաս Վորավարի գլխավորությամբ: Նա սկսեց կեղծ խոստումներ տվեց ապստամբներին, ապա փորձեց կաշառել և իր կողմը գրավել ղեկավարներին: Երկու դեպքում էլ նա հաջողության չհասավ և վեճի դիմելու հրաման արձակեց: Բայց ապստամբ հայերին պարտության մատնելն այդքան էլ հեշտ չէր: Նրանք ջախջախեցին ու հալածեցին պատժիչներին: Ապստամբության ղեկավարներից Արտավան Արշակունին նիպակի հարվածով սպանեց Սիստասին:

Բյուզանդացիները նոր զորաբանակ ուղարկեցին և դարձյալ փորձեցին ստոր միջոցներով ճնշել ապստամբությունը: Բյուզանդական զորավարը բանակցությունների հրավիրեց ապստամբության ղեկավարներին և խնջույքի պահին սպանել տվեց Հովհաննես Արշակունուն: Կորցնելով ղեկավարին՝ ապստամբները շուտով դադարեցրին դիմադրությունը:

Հայերը չգտում էին վրեժխնդիր լինել Հուստինիանոսից նաև հետագայում: **548** թվականին նրան սպանելու նպատակով դավադրություն կազմակերպեցին Արշակ Արշակունին և սպանված Հովհաննես Արշակունու որդի **Արարվանը**: Դավադրությունը չախողվեց, և կազմակերպիչները բանտարկվեցին: Բայց կայսրը ստիպված էր հաշվի առնել ապրիլից հայ ազնվականության տրամադրությունները, և որոշ ժամանակ անց դավադրության մասնակիցներն ազատ արձակվեցին:

ԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՂԱՐՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում Բյուզանդիան Արևմտյան Հայաստանում:

2. Ի՞նչ նպատակով էր Հուստինիանոս կայսրը հայկական զորամասերը հանում Հայաստանից:

3. Վարչական ի՞նչ բաժանումների ենթարկվեց Հայաստանը 6-րդ դարում: Ի՞նչ նպարակ էին հեղապնդում դրանք:

4. Ի՞նչ շեղումներից Հուարինիանու կայսրը հայ նախարարների տնտեսական ու քաղաքական իշխանությունը թուլացնելու համար:

5. Ինչպե՞ս արչագանքեցին հայերը Հուարինիանուի քաղաքականությանը:

2. ԱՋԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅԲԱՐԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Արևելյան Հայաստանը 6-րդ դարի սկզբին: Նվարսակի հաշտության կնքումից հետո Արևելյան Հայաստանը խաղաղ վարձագյման հնարավորություն ստացավ: Մայրաքաղաք Գվինում և Հայաստանի այլ քաղաքներում բարգավաճեցին արհեստներն ու առևտուրը: Սակայն երկարատև ու համառ պայքարի շնորհիվ կիսանկախ վիճակ չեռք բերած երկիրը՝ **դանուիրական Հայաստանը**, վերծ չմնաց հետագա փորձություններից: Իր ներքին ինքնուրույնությունը պաշտպանելու համար անընդհատ նոր ջանքեր էր գործադրում: Հարկ եղած դեպքում հայերն անգամ վերսկսում էին պինված պայքարը պարսկական տիրապետության դեմ: Այսպես, երբ պարսիկները փորձեցին խախտել Նվարսակի հաշտության պայմանները, հայերը կրկին ապստամբեցին: Տանուտիրական Հայաստանն օգտվեց Պարսկաստանում ստեղծված բարդ իրադրությունից և հրաժարվեց ճանաչել Սասանյանների գերիշխանությունը: Հայերն ավերեցին Հայաստանում եղած ատրուշանները և կոտորեցին մոգերին: Պարսից արքայի ուղարկած զորքերը ջախջախիչ պարտություն կրեցին:

Սակայն հետագայում Բյուզանդիան դարչյալ միայնակ թողեց հայերին, և ապստամբությունն ավարտվեց պարտությամբ: Հայերի ապստամբական նոր ելույթներն, այնուամենայնիվ, անհետևանք չանցան: 6-րդ դարի սկզբին պարսից արքայի հատուկ հրովարտակով հայոց եկեղեցին պաշտոնապես ճանաչվեց անկախ ու ինքնուրույն:

Գվինի 506 թվականի և 554 թվականի եկեղեցական ժողովները: Բյուզանդիան և Պարսկաստանը Հայաստանում իրենց դիրքերն ամրապնդելու նպատակով կարևոր նշանակություն էին տալիս եկեղեցուն: Բյուզանդական կայսրերը պարտադրում էին հայերին՝ ընդունել բյուզանդական հոգևորականության նախընտրած դավանությունը: Ուստի քրիստոնեության ընդունումից հետո հայոց եկեղեցին եռանդուն պայքար ծավալեց իր ինքնուրույնությունն ու իրավունքները պաշտպանելու համար: Սասանյան Պարսկաստանը, ելնելով պետական շահերից, օգտվում էր քրիստոնեական եկեղեցու պառակտված վիճակից և չգտնում էր իր կողմը գրավել բյուզանդական եկեղեցու կողմից հալածանքների ենթարկվող հայ հոգևորականությանը:

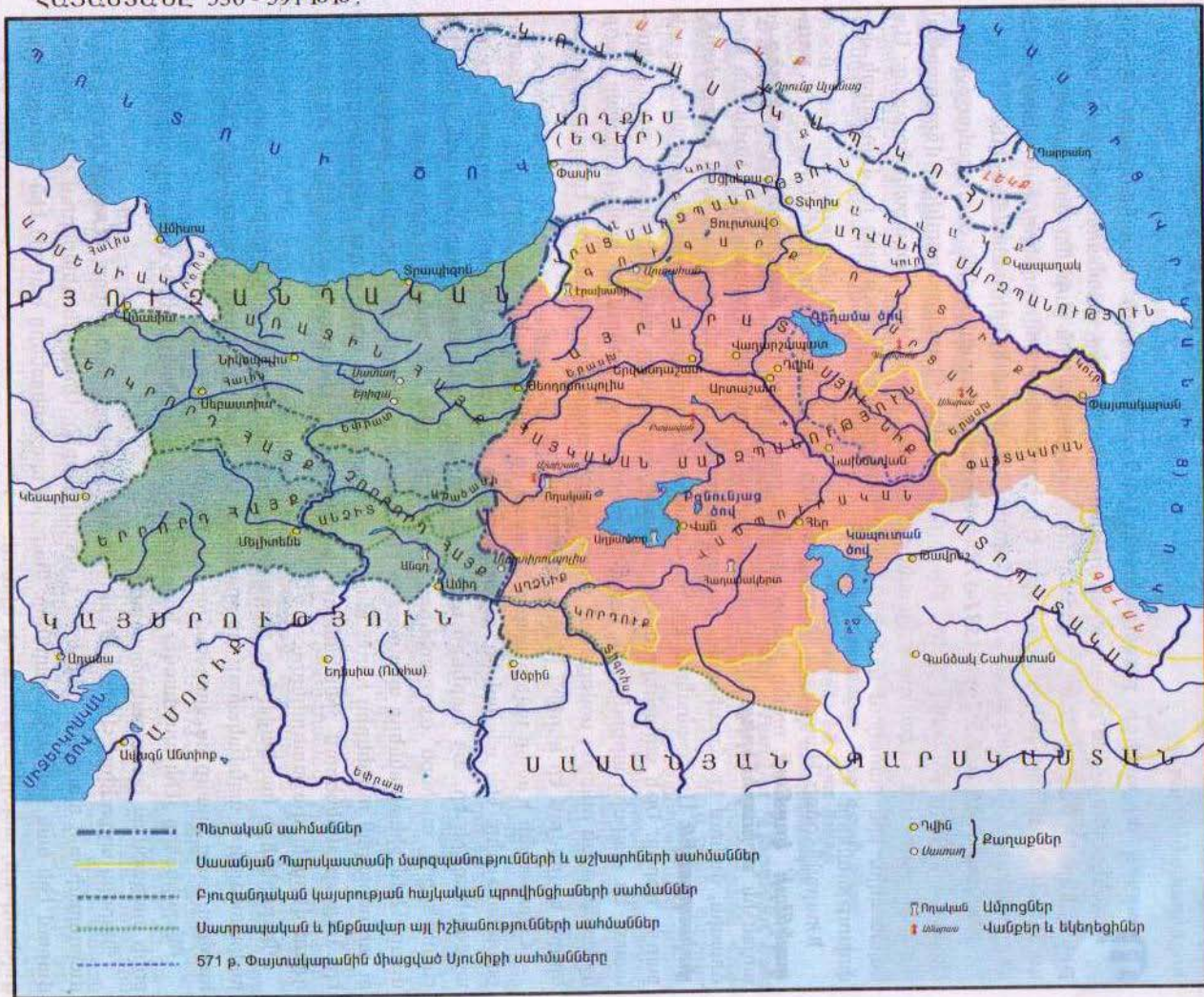
Գվինում 506 թվականին հրավիրվեց եկեղեցական ժողով, որին մասնակցում էին նաև վրացի ու աղվան եպիսկոպոսներ: Հավաքված հոգևորականները մերժեցին ճանաչել քրիստոնեական եկեղեցու ներսում առաջացած այն բոլոր ուղղությունները, որոնք հակառակ էին հայոց եկեղեցու ընդունած դավանությանը:

Գվինի 554 թվականի երկրորդ եկեղեցական ժողովը հավատարիմ մնաց հայ հոգևորականության հետևողական դիրքո-

Գերբնական քնավոր ցլամարդու ուրարտական բրոնզե արձան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 536 - 591 թթ.

րոշմանը: Ժողովը պաշտոնապես ընդունեց հայկական տոմարը (օրացույցը) և իր որոշումներով ամրապնդեց հայոց եկեղեցու ինքնուրույնությունը: Այսպիսով՝ նոր և կարևոր քայլ կատարվեց հայոց եկեղեցու՝ ազգային դառնալու ճանապարհին:

Ժողովը հակաբյուզանդական ուղղվածություն ուներ, ուստի պարսիկները շտապեցին խրախուսել հայ հոգևորականությանը: Նրան սիրաշահելու նպատակով պարսից արքունիքը հայ պանվականների փերցրեց հարկեր գանձելու ժառանգական իրավունքը և այն շնորհեց հոգևորականներին:

Պարսից արքունիքի քաղաքականությունը: Սասանյան Պարսկաստանի մեղմ և հանդուրժողական քաղաքականությունն ուներ նաև այլ պատճառներ: Պարսից տերությունը ներքին ծանր ճգնաժամ էր ապրում, լայն ծավալ էին ընդունել ժողովրդական հուլումները: Միաժամանակ ապստամբել էին հպատակ ժողովուրդները, իսկ պարսկական զորքերը դժվարին պաշտպանական մարտեր էին մղում երկրի սահմաններում:

Նոսրով 1-ին թագավորի (531-578) երկարատև կառավարման ժամանակաշրջանում Սասանյան Պարսկաստանը դուրս եկավ ճգնաժամից: Պարսից արքունիքը վերադարձավ հայերին չուլելու և Հայաստանի կիսանկախ վիճակը վերացնելու քաղաքականությանը: Այդ նպատակին էին ծառայում նաև հարկային նոր քաղաքականությունն ու վարչական փոփոխությունները:

Նոսրովի օրոք Սասանյան Պարսկաստանը վերջնականապես բաժանվեց չորս **քուսպակների՝ կողմների**, որոնք իրենց հերթին բաղկացած էին **մարզպանություններից** ու առանձին **աշխարհներից**: Արևելյան Հայաստանը, հարևան Վրաստանի ու Աղվանքի հետ միասին, մտնում էր Հյուսիսային քուստակի կազմի մեջ և ենթարկվում նրա **կառավարիչ փոխարքային**: Այս նշանակում էր, որ Հայաստանը կորցնում էր նախկին բավականաչափ բարձր դիրքը: Եթե առաջներում Հայաստանի մարզպանը անմիջականորեն պատասխանատու էր պարսից արքունիքին, ապա այսուհետև նա դառնում էր համեմատաբար ցածր նշանակություն ունեցող սովորական պաշտոնյա: Հայաստանը վերածվում էր երկրորդական երկրի և զրկվում էր ներքին ինքնուրույնությունից:

Հայաստանի համար ավելի անբարենպաստ էր նաև պարսիկների հարկային նոր քաղաքականությունը: Այս անգամ ևս **աշխարհագիր** անցկացվեց: Սակայն նորությունը ոչ թե աշխարհագիրն էր, այլ հարկերի գանձման կարգը: Նախկինում հարկերը գանձվում էին բնամթերքով, այսինքն՝ գյուղացիները հարկահավաքին էին հանձնում ստացված բերքի մի մասը: Այժմ շինականները պարտավոր էին հարկերը վճարել նսփ դրամով: Զաղաքներից ու առևտրական ուղիներից հեռու ապրող գյուղացիության համար դա չափազանց դժվար էր: Նոր պայմաններում շինականները հարկադրված էին բարձր տոկոսներով պարտքով դրամ վերցնել վաշխառուներից:

Պարսիկների հարկային նոր քաղաքականությունը դժգոհություն հարույցեց նաև հոգևորականության և պանվականության շրջանում: Այդ խավերը, ճիշտ է, ապաստված էին գլխահարկից, բայց նրանք ևս պարտավոր էին հողահարկ վճարել:

Պարսիկները չէին հրաժարվել նաև կրոնական հալածանքների և պրադաշտականության բռնի տարածման քաղաքականությունից:

Պարսից արքունիքը Վահան Մամիկոնյանին փոխարինած եղբոր՝ **Վադդի** մահից հետո մարզպանի այդ պաշտոնը հանձնում է պարսիկներին: Առանձին դեպքերում այդ պաշտոնը վարում էին նաև հայ նախարարները: Պարսիկ պաշտոնյաները հաճախ էին բռնություններ գործադրում, ապօրինությունների դիմում:

Պարսկական իշխանությունների կամայականություններն անտանելի դարձան հատկապես այն ժամանակ, երբ Հայաստանի մարզպան նշանակվեց պարսիկ **Սուրենը**: Արքունիքը նրան ընդարձակ իրավունքներ էր տվել և նրա հետ միասին Հայաստան էր ուղարկել ընտիր այրուշի: Նոր մարզպանը, զգալով Հայաստանում դժգոհության տարածումը, որոշեց

սկզբից ևեթ ահաբեկել հայերին: Սպանվում է Մանվել Մամիկոնյանը: Սաստկանում են նաև իշխանությունների ճնշումներն ու հարստահարությունները: Զրիստոնյաները նորից բացահայտ հալածանքների են ենթարկվում:

Խոսքով 1-ին թագավորի քաղաքականությունը, ինչպես նաև պարսկական իշխանությունների չարաշահումները, լցրել էին հայերի համբերության բաժակը: Երկիրը կանգնած էր ապստամբության եզրին և վճռական գործողությունների դիմելու ապոանշանի էր սպասում:

571-572 թթ. ապստամբությունը: Կրտսեր Վարդան Մամիկոնյան:

Ապստամբության անմիջական առիթ հանդիսացավ Դվինում կրակապաշտության համար ատրուշան հիմնելը: Ապստամբության գլուխ անցավ սպանված

Մանվել Մամիկոնյանի եղբայր **Վարդան Մամիկոնյանը (Կրտսեր Վարդանը կամ Վարդան Կրտսերը):** Շարժման ոգեշնչողներից էր ժամանակի հայոց կաթողիկոս **Հովհաննես Բ -ն:** Նրանց հաջողվեց հավաքել 10 հազարանոց բանակ, չեղք բերել դաշնակիցներ: Այս անգամ ևս հայերին միացան Պարսկաստանի քաղաքականությունից դժգոհ վրացիներն ու աղվանները: Հուսադրող էր նաև Սասանյան Պարսկաստանի դարավոր հակառակորդ Բյուզանդական կայսրության դիրքորոշումը: Երկու աշխարհակալ տերությունների հակասություններն այդ ժամանակ խիստ սրվել էին: Բյուզանդիան ցանկանում էր օգտագործել հարմար առիթը՝ Պարսկաստանի դեմ պատերազմ սկսելու համար:

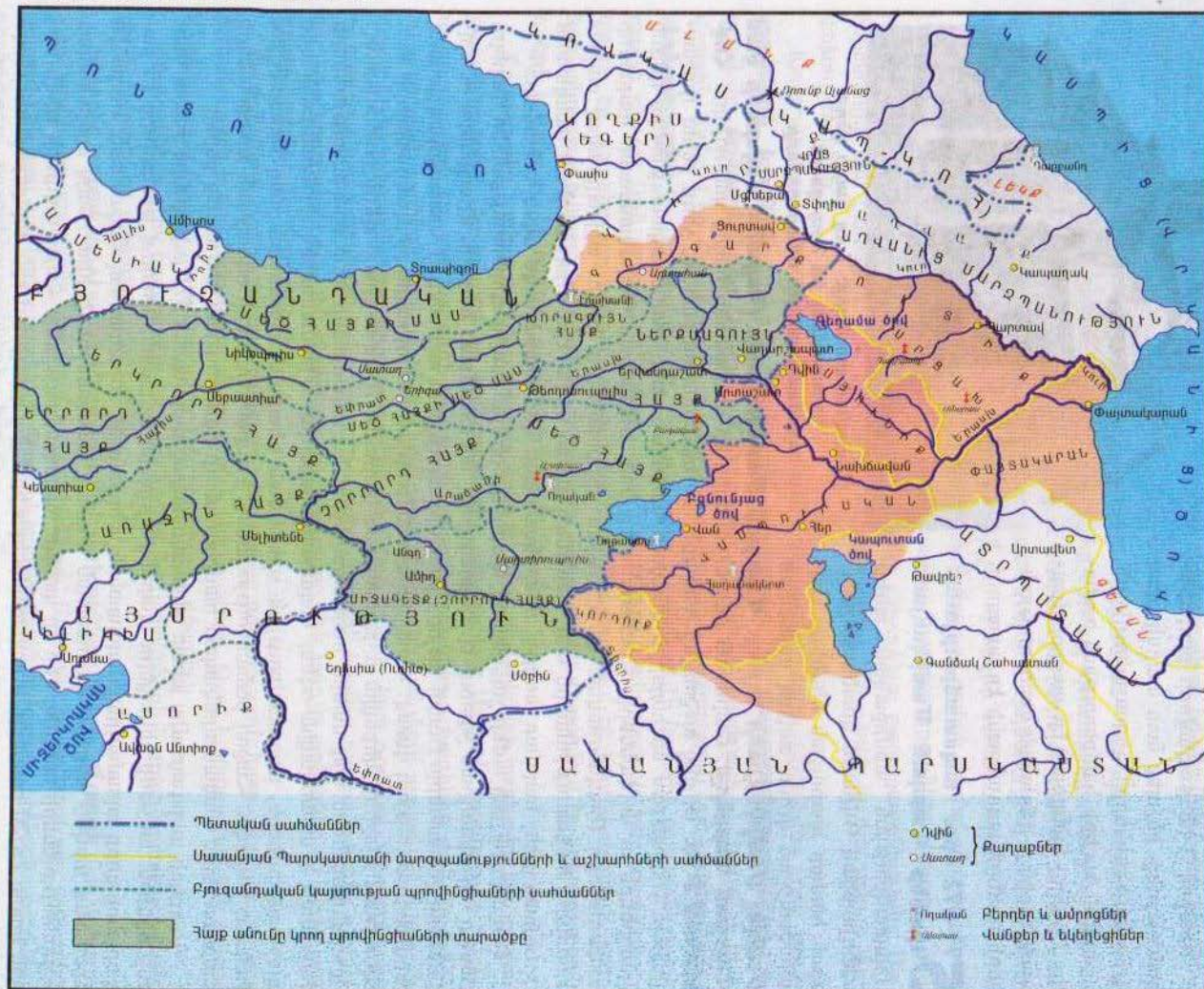
Թավականաչափ ուժեր չունենալով պարսիկների դեմ խոշոր գործողություններ վարելու համար՝ Բյուզանդիան չգտնում էր օգտագործել ապստամբած հայերի, վրացիների ու աղվանների ջոկատները: Ուստի հայերի պատվիրակությունն այս անգամ Կոստանդնուպոլսում քերմ ընդունելություն գտավ: Հայերը ապստամբության նախօրյակին բյուզանդացիների հետ օգնության դաշինք կնքեցին և խոստացան ընդունել Բյուզանդիայի գերիշխանությունը: Բյուզանդացիներն այդ մասին հայտարարեցին Պարսկաստանի հետ բանակցությունների ժամանակ և սպառնացին օգնել ապստամբ հայերին: Միաժամանակ, բյուզանդացիները պարտավորվեցին, ապստամբության չախողման դեպքում, ապաստան տալ Բյուզանդիա փախած հայերին: Հաջող բանակցությունները, բյուզանդացիների օգնության խոստումները Հայաստանում հակապարսկական համընդհանուր ոգևորություն էին առաջ բերել:

Դեպքերի վարճացումից խիստ անհանգստացած մարզպանը **571** թվականին շտապ մեկնեց Տիպրոն՝ անչամբ պեկույելու պարսից արքայից արքային: Խոսքով թագավորը 15 հազարանոց զորք տրամադրեց մարզպանին և հրամայեց վերադառնալ Հայաստան: Սուրենին հրահանգ տրվեց անողորմ դատաստան տեսնել ապստամբների հետ: Բայց պարսկական իշխանությունների ուժերից վեր էր կանխել ապստամբությունը: Հայոց զորքերի թիվն արդեն հասել էր 20 հազարի, և ապստամբներն իրենցից պզալի ուժ էին ներկայացնում: Վարդան Մամիկոնյանի հրամանատարությամբ նրանք **572** թվականին հարձակվեցին Դվինում գտնվող պարսիկների վրա և ջախջախեցին մարզպանի բանակը: Սպանված մարզպանի գլուխն ուղարկվեց բյուզանդական զորքերի հրամանատարին:

Հայերի պինված ելույթից հետո ուժի մեջ էր մտել հայ-բյուզանդական դաշինքը: Կայս-

Միսավան քառարը: 7-րդ դարի վերջ: Պահպանվել են 7-րդ դարի որմնանկարների մնացորդները

բությունը ևս մասնակից դարձավ պարսիկների դեմ պատերազմին և զորքեր ուղարկեց Հայաստան: Պարսիկների դեմ ապստամբած դրացի ժողովուրդների և Բյուզանդիայի օգնությամբ հայերը պարտության մատնեցին պարսկական զորավար Միհրանին: Պարսկական տիրապետության դեմ ուղղված ապստամբությունը հետզհետե վերածվում էր պարսկաբյուզանդական երկարատև պատերազմի:

Պարսկա-բյուզանդական բանամյա պատերազմները և Հայաստանի 591 թվաթվա մասին: Երկու տերությունների միջև սկսված պատերազմը կատարյալ արհավիրք էր Հայաստանի համար: Պարսկական և բյուզանդական բանակների ռազմական գործողությունները կատարվում էին Հայաստանում՝ ավերելով երկիրը:

Պարսկա-բյուզանդական պատերազմը փոփոխական հաջողություններով շարունակվեց 20 տարի: Ի վերջո, Պարսկաստանն ու Բյուզանդիան համաձայնության եկան և **591** թվականին հաշտություն կնքեցին: Բյուզանդացիները չգնահատեցին այն մեծ աջակցությունը, որ ցույց էին տվել հայերը պարսկա-բյուզանդական պատերազմի ժամանակ: Ընդհակառակը, բյուզանդական կայսրերը սկսեցին վարել պինական ուժից Հայաստանը գրկելու խարդախ քաղաքականություն: Հայոց նախարարական գնդերը տեղափոխվում էին հեռավոր երկրներ և կովում էին կայսրության թշնամիների դեմ: Այս կերպ բյուզանդացիները կանխամտածված չեղով ոչնչացնում էին հայ պինական ուժերը և կանխում էին բյուզանդական տիրապետության դեմ ուղղված ապստամբական շարժումները:

Հայ զորականները հաճախ չէին հնազանդվում, գերադասում էին մնալ ու կռվել Հայաստանում: Նրանցից էր **Սմբատ Բագրատունին**, որին չերթակալում էն: Սմբատին գյուղ են կրկեսի գազանների մեջ՝ հողոտելու: Նախ նրա վրա արջ են բաց թողնում, որին Սմբատը բռնուցքի հարվածներով սպանում է: Այնուհետև հայ իշխանը մենամարտում է ցուլի հետ: Վերջում նրա վրա բաց են թողնում առյուծ: Սմբատին հաջողվում է հեծնել գազանի վրա և, կոկորդը սեղմելով, խեղդել: Հայ իշխանի խիպխությամբ հիացած հանդիսականների պահանջով բյուզանդական կայսրը նրան ներում է շնորհում:

591 թվականին կնքված հաշտությանը Հայաստանը երկրորդ անգամ բաժանվեց Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև, ընդ որում, կայսրությունը զգալիորեն ընդլայնեց իր սահմանները: Բյուզանդիային անցան Տուրուքերանը և Այրարատ նահանգի մեծ մասը: Հայաստանի քաղաքական անջարկածությունն ավելի խորացավ դժվարացան տարբեր շրջանների միջև տնտեսական կապերը:

Պարսկա-բյուզանդական հակամարտությունն ու պատերազմները Հայաստանում շարունակվեցին նաև 7-րդ դարի սկզբում, բայց սահմանային նոր փոփոխություններ տեղի չունեցան: **Երկու տերությունների միջև երկարատև պայքարը ուժասպառ արեց երկու կողմերին էլ և զգալիորեն հեշտացրեց նոր թշնամու՝ արաբների հաղթանակը:**

Բյուզանդական կայսր Մորիկի նամակը պարսից թագավորին

Մեր և ձեր միջև խոշոր և անհնազանդ մի ազգ կա, որ միշտ պղծություն է: Ահա, արի, ես իմ մասի մարդկանց հավաքեմ և ուղարկեմ Թրակիա, դու էլ քո մասի մարդկանց հավաքիր և հրամայիր Արևելք տանել: Եթե նրանք մեռնեն՝ մեր թշնամիները կմեռնեն, եթե նրանք սպանեն՝ ապա մեր թշնամիներին կսպանեն, և մենք խաղաղ կապրենք: Որովհետև, եթե դրանք իրենց երկրում մնան, մենք հանգիստ լինել չենք կարող:

1. Ի՞նչ նպատակով հրավիրվեցին 506 և 554 թվականների եկեղեցական ժողովները:

2. Վարչական ի՞նչ նոր փոփոխությունների ենթարկվեց Արևելյան Հայաստանը խոսրով 1-ին թագավորի օրոք: Ի՞նչ նպատակ էր այն հնարավորում:

3. Որո՞նք էին 571-572 թթ. ապստամբության պարճառները:

4. 591 թ. հաշտության պայմանագրով ի՞նչ տարածքներ անցան Բյուզանդիային:

5. Հիմնվելով վիսյակոչված փաստաթղթի վրա՝ փորձե՛ք բացատրել Մորիկ կայսրի գլխավոր նպատակը:

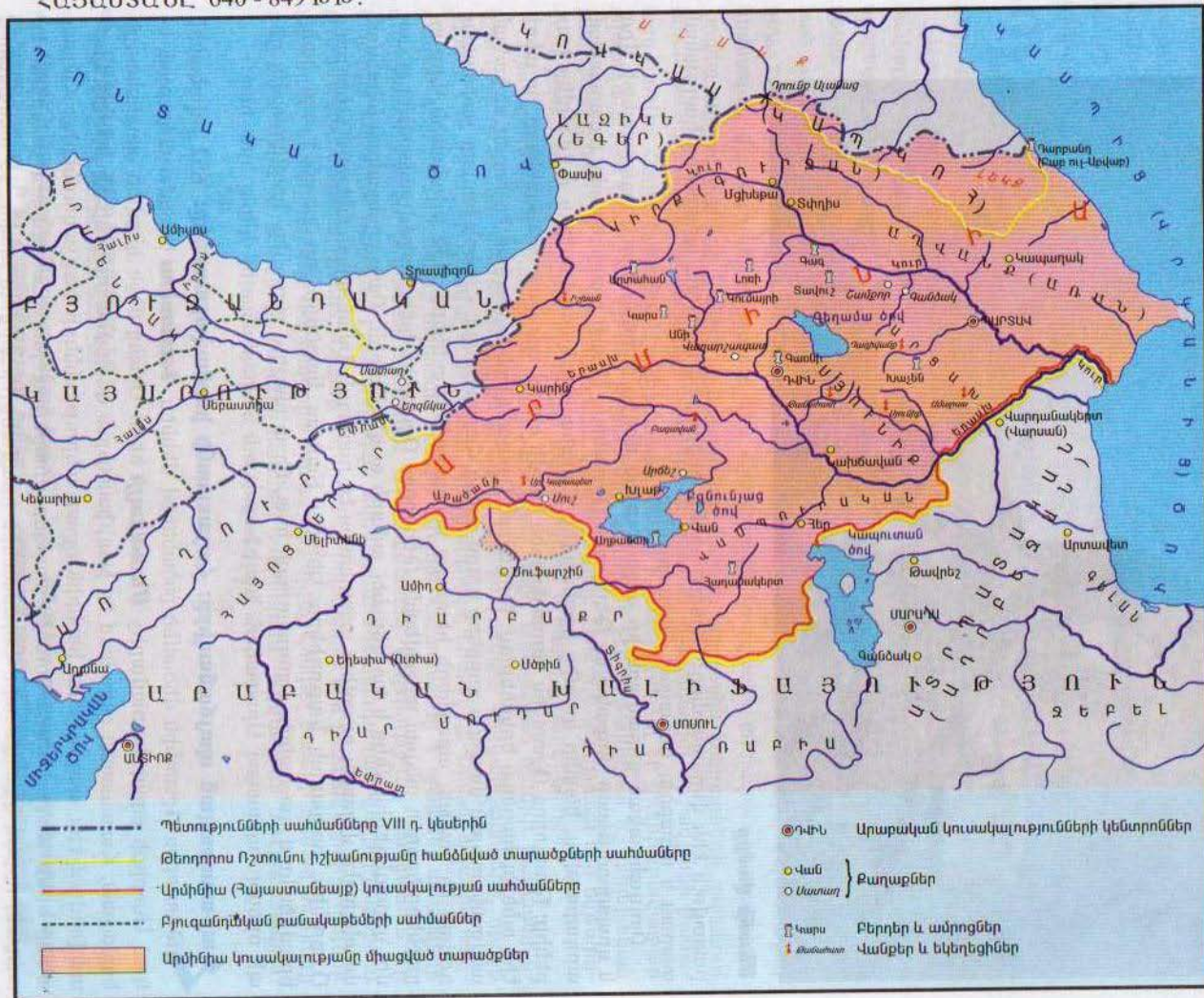
3. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԽԱՆԻԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 7-ԲԳ ԴԱՐՈՒՄ

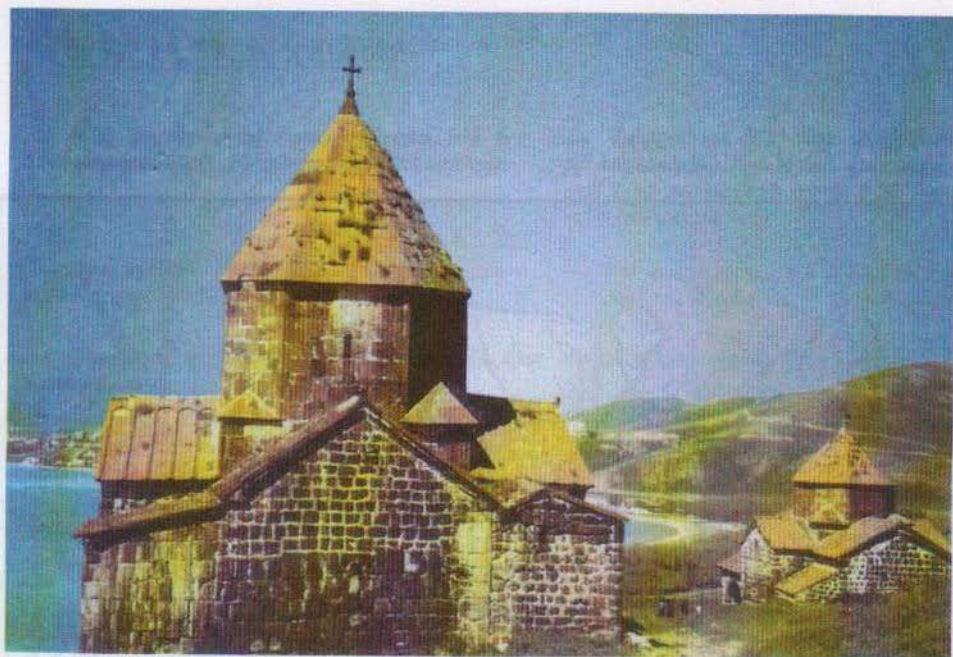
Արարական արշավանքները Հայաստան: 7-րդ դարի սկզբում հեռավոր Արարական թերակղզում կարևոր իրադարձություններ տեղի ունեցան: Մինչ այդ առանձին ապրող արարական ցեղերը միավորվեցին մեկ պետության կազմում և կարճ ժամանակամիջոցում նվաճեցին հարևան ու հեռավոր բազմաթիվ երկրներ: Արաքների կյանքում սկսեց հսկայական դեր խաղալ նրանց ընդունած նոր կրոնը՝ **մահմեդականությունը** կամ **խալամը**: Նրա հիմնադիրը վաճառական **Մուհամեդը** էր, որն իր գործունեությունը սկսեց **Մեքքա** քաղաքում: Մահմեդականությունը հնազանդություն էր քարոզում պետության ղեկավարի՝ **խալիֆի** նկատմամբ: Միաժամանակ բոլոր մահմեդականներին պարտադրում էր «սրբազան պատերազմ» մղել «անհավատների», այսինքն՝ ոչ մահմեդականների դեմ: Արարական բանակը համախմբված էր և մեծ ուժ էր ներկայացնում:

Նախապես ծանր պարտության մատնելով պարսիկներին ու բյուզանդացիներին, արարական զորքերը **640** թվականին առաջին անգամ ներխուժեցին Հայաստան: Նրանց զորմասերը մտան **Տարսն** և կովի բռնվեցին հայկական փոքրաթիվ ջոկատի հետ: Կոտրելով տարոնցիների դիմադրությունը՝ արաքները շարժվեցին դեպի հյուսիս և անցան Հայկական պարը: Արաքների հայտնվելը Արարատյան դաշտում, ուր բնակչությունը կրթված էր բերքահավաքով, լիովին անսպասելի էր հայերի համար: Հայոց սպարապետ **Թեոդորոս Ռշտունին** այդ ժամանակ գտնվում էր **Նախնավանում (Նախիջևան)** և չհասցրեց օգնության գալ մայրաքաղաքի բնակիչներին: Արաքներն անարգել պաշարեցին և գրավեցին Դվինը: Ինչպես հաղորդում է Սեբեոս պատմիչը, «Նրանց հաջողվեց վերցնել քաղաքը, որովհետև կրակ վառեցին քաղաքի չորս կողմում, ծխով և նետաձգությամբ կարողացան հեռացնել պարիսպների վրայի պահապաններին: Աստիճաններ դրեցին, բարձրացան պարիսպը և, ներս մտնելով քաղաք, բաց արեցին քաղաքի դարպասները»: Բնակիչների մեծ մասը սպանվեց, կողոպտվեց կամ գերի ընկավ: Արաքները հարուստ ավարով ու հազարավոր գերիներով վերադարձան Միջագետք:

642-643 թվականներին արաքները երկրորդ անգամ ներխուժեցին Հայաստան: Նրկրում գտնվող բյուզանդական զորքերը խուսափեցին մարտի մեջ մտնելու և բնակչությանը թողեցին բախտի քմահաճությամբ: Արաքներն ասպատակեցին հայկական մի շարք գավառներ: Նրանց դեմ կռվեցին միայն Թեոդորոս Ռշտունու ջոկատները: Բյուզանդական զորավարը համարձակվեց ճակատամարտ տալ արաքներին միայն այն ժամանակ, երբ նրանք պատ-

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 640 - 849 թթ.

Մեանի վանքը

րաստվում էին վերադառնալ: Չնայած իրենց փոքրաթիվ լինելուն, արաբները հաղթանակ տարան և անարգել հեռացան Հայաստանից:

Բյուզանդական պորավարն իր պարտության մեղքը բարդեց հայոց սպարապետի վրա և պարտությամբ չերբակալեց Թեոդորոս Ռշտունուն: Միայն տարիներ անց սպարապետն արդարացվեց, կայսեր կողմից նշանակվեց Հայաստանի կառավարիչ և ուղարկվեց հայրենիք: Թեոդորոս Ռշտունին հեռատեսորեն հաշվի առավ այն փոփոխությունները, որ տեղի էին ունեցել հարևան երկրներում: Թուլացած Բյուզանդիան ստիպված էր հոգալ սեփական անվտանգության մասին և պորքերը դուրս բերեց Հայաստանից: Հայերի համար չափազանց դժվար էր կանխել արաբների հետագա ասպատակությունները: 650 թվականին, երբ արաբները երրորդ անգամ արշավեցին, Թեոդորոս Ռշտունին կարողացավ ջախջախել թշնամու պորագնդերից մեկը և ետ վերցնել ավարն ու գերիներին: Ռայց արաբական նվաճման վտանգը չէր վերացել ու ավելի սպառնալից էր դառնում: Նման պայմաններում Թեոդորոս Ռշտունին, հակառակ կաթողիկոս Ներսես Տայեցու կարծիքի, որ պետք է այս ծանր իրավիճակում դաշնակցել Բյուզանդիայի հետ, ճիշտ որոշում ընդունեց՝ կողմնորոշվել դեպի օրեցօր հզորացող Արաբական խալիֆայություն և պայմանագիր կնքել նրա հետ:

Հայ-արաբական պայմանագիրը: Հայաստանի ինքնավարությունը: 652 թվականին Թեոդորոս Ռշտունին մեծամեծ ընձաներով մեկնեց **Դամասկոս** և համաձայնության եկավ Ասորիքի արաբ կառավարիչ **Մուավիայի** հետ: Նրանց միջև կնքված պայմանագրի համաձայն, Հայաստանն ընդունում էր խալիֆայության գերիշխանությունը: Արաբները պարտավորվում էին պաշտպանել հայերին օտար տերությունների հարձակումներից: Հայաստանը երեք տարով ապաստվում էր հարկեր վճարելուց, իսկ հետագայում վճարելու էր այնքան, որքան կցանկանար: Հայաստանին իրավունք էր տրվում պահել 15 հազարանոց զորույժ: **Այսպիսով, չեղանորոն ճանաչելով Արաբական խալիֆայության գերիշխանությունը, Հայաստանը փաստորեն պահպանում էր իր ինքնուրույնությունը:**

Հայ-արաբական պայմանագիրը դրական դեր խաղաց երկրի կյանքում, թեև Հայաստանը հետագայում ևս մերթ րմթ մերթ ենթարկվում էր արաբների ասպատակություններին:

Հայաստանի վիճակը բարելավվեց այն ժամանակ, երբ Ասորիքի կառավարիչ Մուավիան խալիֆ հռչակվեց և վերականգնեց հայ-արաբական պայմանագիրը: Գրեթե մինչև 7-րդ դարի վերջը Հայաստանը կիսանկախ վիճակում էր գտնվում: Արաբները և բյուզանդացիները միայն ժամանակ առ ժամանակ էին հիշում Հայաստանի մասին: Նրանց պատերազմները տեղի էին ունենում Հայաստանի սահմաններից հեռու: Հայ իշխաններն ինքնուրույնություն էին վայելում: Նախկինում Բյուզանդիային և Պարսկաստանին պատկանող հայկական գավառները վերամիավորվեցին և ենթարկվում էին **Հայոց իշխանին**: Այդ համախմբումը էական նշանակություն ունեցավ Հայաստանի վերելքի համար: Վերականգնվեց երկրի բնականոն կյանքը, աշխուժացավ առևտուրը, կառուցվեցին համաշխարհային նշանակություն ունեցող ճարտարապետական հուշարձաններ, առաջադիմեց գիտությունը:

Պայքար Արաբական խալիֆայության և Բյուզանդիայի դեմ: Հայաստանն իր կիսանկախ վիճակը պահպանելու և ամրապնդելու նպատակով հաճախ պինված պայքար էր մղում ինչպես Արաբական խալիֆայության, այնպես էլ Բյուզանդիայի դեմ:

Մուավիա խալիֆի մահից հետո արաբական պետությունում ներքին բուռն պայքար ծավալվեց: Գահակալական կոիվները խալիֆայությունում շարունակվում էին, և հայերը որոշեցին օգտվել ստեղծված բարենպաստ վիճակից: Նրանք ապստամբություն բարձրացրեցին և հրաժարվեցին կատարել 652 թվականի հայ-արաբական պայմանագրով ստանշանած պարտավորությունները: Այսպիսով, Հայաստանը փաստորեն անկախություն չեռք բերեց, որը պահպանվեց կարճ ժամանակ: Այդ տարիներին Հայաստանին սպառնացող հիմնական վտանգը ներկայացնում էին Հյուսիսային Կովկասին տիրացած խաղարները: Նրանց արշավանքները կանխելու նպատակով հայերը փորձեցին խաղարների շրջանում քրիստոնեություն տարածել, բայց հաջողության չհասան: Սաղարների արշավանքի ժամանակ զոհվեց Հայոց իշխանը: Այդ ժամանակ Հայոց իշխանը դարձել էր երկրի լիակատար տիրակալը: Նա ընտրվում էր հայ իշխանների կողմից և չէր ենթարկվում ո՛չ արաբական խալիֆայությանը և ո՛չ էլ բյուզանդական կայսրությանը: Նրա իշխանությանն էին ենթարկվում բոլոր հայ նախարարները, երկրի սպարապետը և հայոց կաթողիկոսը:

Բյուզանդիայի և Արաբական խալիֆայության միջև առաջացած ուժերի հավասարակշռությունը երկար ժամանակ չպահպանվեց: Այն խախտեցին բյուզանդացիները, որոնք չգտնում էին վերստին գրավել նախկինում իրենց ենթակա երկրները: Նրանց առաջին ռազմական գործողությունները նպատակ ունեին նվաճել Հայաստանը և պատժել արաբների գերիշխանությունն ընդունած հայերին: Միաժամանակ կայսրությունը ցանկանում էր հայերին ենթակա դարձնել բյուզանդական եկեղեցուն: Բյուզանդական զորքերը կարծես թշնամական երկրում լինեին: Նրանք ավերում և կողոպտում էին բնակավայրերը, հրդեհի մատնում շինությունները: Վերջիվերջո նրանց հաջողվեց կտրել հայերի դիմադրությունը և գրավել երկիրը: Սույնը կատարվեց հարևան երկրներում՝ Աղվանքում և Վրաստանում:

ԱՐՑՆԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որտե՞ղ կազմավորվեց արաբական խալիֆայությունը: Ի՞նչ նշանակություն ունեւ իսլամը արաբական ցեղերի միավորման համար:

3. Վերլուծելով հայ-արաբական պայմանագրից բերված հատվածը՝ փորձե՞ք գնահատել այն:

2. Ինչպե՞ս ընթացավ պայքարը Հայաստանում արաբական ներխուժման դեմ:

4. Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ հայ-արաբական պայմանագրի կնքումը:

**Հայ-պարսկական պայմանագրով կողմերի սրանցնած
պարսավորությունները՝ ըստ Ասորիքի կառավարիչ
Մուավիայի եզրափակիչ խոսքի**

Այս թող լինի հաշտության ուխտ իմ և ձեր մեջ՝ որքան ժամանակ որ դուք կամենաք: Երեք տարի ես ձեզանից հարկ չեմ առնելու, իսկ հետո հարկ կրաք ձեր երդման համաձայն, որքան դուք կամենաք: Ձեր երկրի մեջ դուք պետք է պահեք տասնհինգ հազար հոգուց բաղկացած հեծելազոր և նրանց դուք ինքներդ պիտի պարենավորեք, արժեքը ես դուրս կբերեմ արթունի հարկից: Վեժելազորը ես Ասորիք չեմ տանի, սակայն ուրիշ տեղ, ուր որ հրամայեմ՝ պետք է պատրաստ լինեն գալու: Ձեր բերդերը ամիրաներ չեմ ուղարկի, ոչ էլ արաբ սպա և ոչ էլ բազում հեծյալներից մի զինվոր: Թշնամին չպիտի մերի Հայաստան: Իսկ եթե հույները ձեզ վրա հարձակվեն, ձեզ օգնական զորք կուղարկեմ, որքան որ ուզենաք:

15-րդ ԹԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Հայաստանի արևմտյան մասը գրավում էր Բյուզանդիայի փորապետության ներքո: Հայաստանը թուլացնելու նպատակով բյուզանդական կայսր Նուսրիդիսանոսը երկիրը ենթարկեց վարչական նոր բաժանումների: Նա մի շարք միջոցառումներ իրականացրեց, ցանկանալով քայքայել հայ նախարարների տնտեսական ու քաղաքական իշխանությունը: Որպես պարսախաճ՝ հայերը ապստամբեցին Նուսրիդիսանոս կայսեր դեմ:
2. Պարսիկ Խոսրով 1-ին թագավորի կողմից վարչական փոփոխությունների ենթարկվեց նաև Արևմտյան Հայաստանը: Ավելացավ հայերի ճնշումը: Չդիմանալով այդ ամենին՝ հայերը 571-572 թթ. Վարդան Մամիկոնյանի (Կարմիր կամ Կրտսեր Վարդան) գլխավորությամբ ապստամբեցին Պարսկաստանի դեմ և դիմեցին Բյուզանդիայի օգնությանը: Դա առաջացրեց պարսկա-բյուզանդական նոր պատերազմ, որն ավարտվեց 591 թ. Հայաստանի նոր բաժանմամբ:
3. 7-րդ դարի սկզբներին ձևավորվեց արաբական պետությունը, որը շուրջով նվաճողական պատերազմներ սկսեց մղել: 640 թ. Հայաստանը ենթարկվեց նրանց հարձակմանը: Կամենալով երկիրը գերծ պահել ավերիչ արշավանքներից՝ սպարապետ Թեոդորոս Ռշրունին 652 թ. արաբների հեղ Վայաստանի համար ձեռնարկու պայմանագիր կնքեց:

ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

1. ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ ^{16.}

Մեսրոպ Մաշտոցը և գրերի գյուտը: Հայ միջնադարյան մշակույթը 5-7-րդ դարերում բուռն վերելք ապրեց: Այդ վերելքը սկսվեց գրերի գյուտից: Հայոց լեզվի այբուբենը ստեղծել է **Մեսրոպ Մաշտոցը**՝ 5-րդ դ. սկզբում: Մինչ այդ, հայերը երկար դարեր խոսել, երգել և հեքիաթ ու առասպել են պատմել հայոց լեզվով, բայց գրել են ուրիշ լեզուներով: Այդ լեզուներն էին՝ հունարենը, արամեերենը, պարսկերենը, որոնք ժամանակին տարածված էին և օգտագործվում էին գերազանցապես հայկական արքունիքներում:

Մեսրոպ Մաշտոցը ծնվել է **Տարոն գավառի Հացեկաց գյուղում, 361 թ.**: Նրիտասարդ հասակում նա սովորում է հունարեն և ասորերեն լեզուները, ծառայում է հայոց արքունիքում՝ Վաղարշապատում: Այստեղ նա շատ գրքեր է կարդում, լրացնում է իր կրթությունը ընթերցանությամբ: Եղել է նաև փնվոր: Ծուռով Մաշտոցը հոգևորական է դառնում: Իր աշակերտների հետ միասին նա գնում է քրիստոնեություն քարոզելու Հայաստանի **Գողթան** գավառում (ներկայիս Նախիջևանը): Գավառի բնակիչների մեջ հեթանոսական կրոնը դեռևս շատ ուժեղ էր: Այստեղ նա համոզվում է, որ ժողովրդի մեջ քրիստոնեությունը տարածելու համար խոսքով քարոզելը քիչ է: Անհրաժեշտ է հայերեն թարգմանել **Մարվածաշունչը** և ուրիշ գրքեր: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր հայոց լեզվի այբուբեն ստեղծել: Այբուբենն անհրաժեշտ էր նաև դարերի ընթացքում ստեղծված ու կուտակված բանավոր ավանդությունները, երգերն ու ժողովրդի այլ ստեղծագործությունները գրի առնելու համար:

Մաշտոցը վերադառնում է Վաղարշապատ՝ **Սահակ Պարթև** կաթողիկոսի մոտ, որը ևս հայոց այբուբենի մասին էր մտածում: Նրանց օգնում է հայոց **Վռամշապուհ** թագավորը: Սկզբնական փորձերը, սակայն, արդյունք չեն տալիս: Մաշտոցը մի խումբ աշակերտների հետ ճանապարհվում է **Ասորիք**, շրջում նրա քաղաքներում: Այստեղ նա խորհրդակցում է տեղի գիտունների հետ: Վերջապես, **405 թ.** նրան հաջողվում է ստեղծել հայոց այբուբենը: Այբուբենի 36 տառերը շատ հարմար էին մեր լեզվի համար: Այդ այբուբենով մենք գրում ենք մինչև այսօր: Մաշտոցն ու իր աշակերտներն անմիջապես թարգմանում և նոր այբուբենով գրի են առնում մի քանի հատված Աստվածաշնչից: Ապա նրանք վերադառնում են Հայաստան:

Վաղարշապատում Մեսրոպ Մաշտոցին և նրա աշակերտներին ցնծությամբ են ընդունում: «Եվ արդ, - գրում է Կորյունը, - երբ հիշելին (Մաշտոցը) եկավ, մոտեցավ թագավորական քաղաքին, իմաց տվեցին թագավորին և սուրբ եպիսկոպոսին: Նրանք նախարարագունդ ավագանու բոլոր բազմությունն առնելով՝ քաղաքից դուրս եկան... դիմավորեցին երանելիին: Եվ ցանկալի ողջունը միմյանց տալուց հետո՝ այնտեղից ցնծության չայներով և հոգևոր երգերով ու բարբրաշայն օրհնություններով ետ դարձան քաղաքը, և տոնական ուրախությամբ անցկացրին օրերը»:

Սկսվում է նորաստեղծ այբուբենի ուսուցման գործը: Եթե մինչ այդ Հայաստանում կային միայն հունական և ասորական

Մեսրոպ Մաշտոցի արձանը Մարենադարանի առջև

ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ ԵՎ ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅԻ ԼՈՒՍԱՎՈՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Ինչու՞ Մեսրոպ Մաշտոցը նախաչեռնեց հայոց գրերի սրեղծումը:

2. Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ գրերի գյուպը մեր ժողովրդի կյանքում:

2. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, ՓԻԼՍՈՓԱՅԻՆԹՅՈՒՆ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

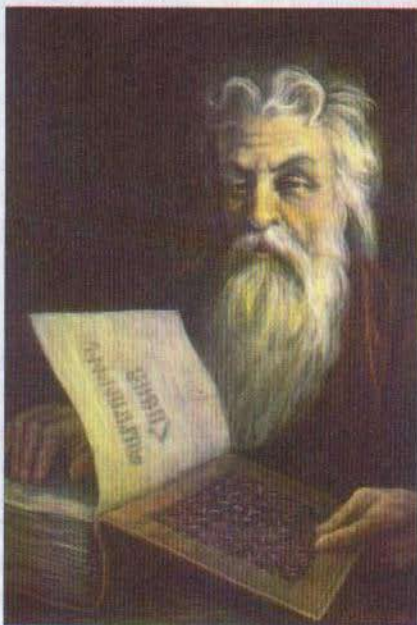
Վաղ միջնադարի հայ պատմիչները: 5-րդ դարում սկսվեցին պատմությունը և ծաղկում է հայ պատմագրությունը:

5-րդ դարի հայ պատմիչներ **Ագաթանգեղոսը, Փավստոս Բուզանդը և Ղազար Փարպեցին**, մեկը մյուսին շարունակելով, գրել են 3-5-րդ դդ. հայոց պատմությունը:

Ագաթանգեղոսը պատմում է Հայաստանում քրիստոնեության հաստատման (հայոց դարձի) մասին: Նրա գրքում պատմական տեղեկությունների կողքին ներկայացվում են քրիստոնյա սրբերի կյանքի նկարագրությունները: Ագաթանգեղոսը պատմում է նաև Հայաստանում քրիստոնեությանը նախորդած հեթանոսական կրոնի մասին:

Ագաթանգեղոսի պատմությունը շարունակել է **Փավստոս Բուզանդը**: Նա պատմում է ավատատիրական կարգերի հաստատման մասին: Պատմիչը նկարագրում է հռոմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջամտությունները Հայաստանի կյանքին: Նվաճող Կոստանտին Բ-ն Կոստանտնուպոլիսում հռոմեական կայսրությունը պահպանելու համար: Հայոց պատմությունը նա հասցրել է մինչև **387 թ.**՝ Հռոմի և Պարսկաստանի միջև Հայաստանի առաջին բաժանումը: «Այն ժամանակ և այնուհետև **Հայոց բազմությունը բաժանվեց, ցրվեց, նվաճեց, իր նախնի մեծությունից ընկավ**», - կսկիծով գրում է պատմիչը:

Ղազար Փարպեցին, շարունակելով Փավստոս Բուզանդին, ներկայացնում է 5-րդ դարի հայոց պատմությունը: Նա գտնում է, որ պատմությունը շարադրելիս «պետք է ստույգը գրել, չեղածը չավելացնել, եղածները չպակասեցնել»:

Մովսես Խորենացի

Պատմիչը տվել է կարևորագույն իրադարձությունների՝ Վարդանանց պատերազմի և պարսկական բռնակալության դեմ **481-484 թթ.** Վահան Մամիկոնյանի ղեկավարած ապստամբության նկարագրությունը:

5-րդ դարի մյուս պատմիչներից **Կորյունը** նկարագրել է հայոց այբուբենի ստեղծումը 405 թ. իր ուսույիչ Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից: **Եղիշեն** պատմիչը վաղ գույներով նկարագրել է Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության դեմ Վարդան Մամիկոնյանի ղեկավարած ժողովրդական ապստամբությունը, որն ավարտվեց 451 թ. Ավարայրի ճակատամարտով:

7-րդ դարի պատմիչ **Սեբեոսը** շարունակել է Ղազար Փարպեցու «Պատմությունը», ներկայացրել արաբական առաջին արշավանքները Հայաստան:

Մովսես Խորենացի: Պատմահայր **Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը»** հայ ժողովրդի, Հայաստանի առաջին լրիվ պատմությունն է՝ սկսած հայ ժողովրդի ծագումից մինչև

հեղինակի ապրած ժամանակը՝ 5-րդ դարի կեսերը: Այդ հայ ժողովրդի առաջին ամբողջական պատմությունն էր: Այն քաժանված է երեք գրքի:

Առաջին գրքում պատմվում է Հայկ Նահապետի և նրան հաջորդած սերունդների կատարած գործերի մասին: Երկրորդ գրքում հանդես են գալիս մեծ բարեփոխիչներ Վաղարշակ և Արտաշես հայոց արքաները: Երրորդ գիրքը նվիրված է 4-5-րդ դարերի պատմությանը:

Մովսես Խորենացին՝ պատմությունը ներկայացնում է ժամանակագրական հաջորդականությամբ: **«Չկա հավասարի պատմություն առանց ժամանակագրության»**, - գրում է նա:

Իր «Պատմությունը» գրելիս պատմահայրը, քաջի իրենից առաջ հայ պատմիչների գրած գործերից օգտվել է նաև օտար գրքերից, Սստվածաշնչից: Նա պահպանել և մեզ է հասցրել ժողովրդական ստեղծագործության շատ նմուշներ՝ Հայկի ու Բելի, Արայի ու Ծամիրամի ավանդակը պարունակող, Վահագնի ծննդյան երգը, Արտաշես արքայի մասին երգերը և այլն: Նա աշխատել է վատել այդ նյութերի իրական պատմական մասերը հեքիաթային մասերից:

Իր «Պատմությունը» գրելիս պատմահայրը Հայաստանով չի սահմանափակվել: Նրա աշխատությունը հարուստ նյութ է պարունակում նաև մեր հարևան երկրների՝ Վրաստանի, Աղվանքի, Իրանի, Ասորիքի, ինչպես նաև ավելի հեռավոր երկրների մասին: Նա պատկերացում է ունեցել այն ժամանակ հայտնի ամբողջ աշխարհի մասին՝ Իդլանդիայից մինչև Օինաստան:

Մովսես Խորենացին տվել է մեր ժողովրդի համեստ և հպարտ բնութագրումը՝ **«թնպեղ մենք փոքր ածու (փոքր երկիր՝ ժողովուրդ) ենք և բվով քիչ և շալ անգամ օլալ բազավորության քակ նվաճված, բայց մեր աշխարհում էլ բաջության շալ գործեր կան գործված, գրելու և հիշարարելու արժանի...»**: Պատմահայրը գտնում է, որ մարդկության պատմությունը ստեղծում են ոչ միայն մեծ, այլև փոքր ազգերը:

Նրա «Հայոց պատմությունը» միջնադարում ծառայել է որպես դասագիրք և հայրենասիրության ոգով դաստիարակել է հայ ժողովրդի տասնյակ սերունդներ: Մովսես Խորենացու անունը հայտնի է ամբողջ աշխարհին, նրա գործը թարգմանվել է բազմաթիվ լեզուներով:

Փիլիսոփայություն: Պատմագրությանը զուգահեռ 5-րդ դարում նշանակալի հաջողությունների է հասնում փիլիսոփայությունը: **Եզնիկ Կողբացին**, որը Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտներից էր, հայ փիլիսոփայական մտքի առաջին նշանավոր ներկայացուցիչն է: Նա իր գիտական գործունեությունը սկսել է թարգմանությամբ, ապա գրել է. **«Եղծ աղանդոց»** («Աղանդների հերքումը») աշխատությունը: Նա հերքում է հեթանոսությունը, քրիստոնեական կրոնը և հիմնավորում քրիստոնեական ուսմունքը: Չքրիստոնեական կրոնի մերժումով նա հանդես է գալիս Սասանյան Պարսկաստանի ոտնազությունների դեմ: Զրիստոնեությունը մեծարելով՝ պաշտպանում էր հայ ժողովրդի ազգային ինքնությունությունը:

Վաղ միջնադարի ամենանշանավոր փիլիսոփան **Դավիթ Անհաղթը** էր: Նա իր ուսումը ստացել է Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում: Ծանոթացել է հույն փիլիսոփաների, հատկապես Պլատոնի և Արիստոտելի գործերին: Իր **«Իմաստասիրության սահմանումը»** նշանավոր երկով նա մեկնաբանել ու վարդապրել է հույն խոջոր փիլիսոփաների գաղափարները: Միաժամանակ Հայաստանում տարածել է նրանց ուսմունքը: Դավիթ Անհաղթը հռոչակ էր վայելում ոչ միայն հայ, այլև հույն և հռոմեացի փիլիսոփաների շրջանում:

Տուֆն խոյակի քեկոր, 5-7-րդ դդ

Գեղարվեստական արձակ. բանաստեղծություններ: Թվարկված պատմությունները նաև գեղարվեստական երկեր են: Սոսքի գեղարվեստականությամբ հատկապես աչքի է ընկնում **Եղիշեն** Վարդան Մամիկոնյանի և Ավարայրի ճակատամարտի մասին պատմելիս: Հետաքրքրությամբ է ընթերցվում արքայազարմիկներ Տիրիթի ու Ղնելի և թագուհի Փառանգեմի մասին **Փափարոս Բուզանդի** պատմածը, որը դարչել է Տ.Շուխաջյանի «Արշակ 2-րդ» օպերայի թեման: Ծատ գեղեցիկ է **Սեբեոսի** պատմածը **Մմրար Բազրարունու** մասին, որը կրկեսում մեկը մյուսի ետևից հաղթում է արքին, ցուլին և առյուծին:

Քրիստոնեությունը գրականության նոր տեսակ է ստեղծում՝ արքերի կատարած սխրագործությունների ու կրած տանջանքների մասին: Այն կոչվում էր «**վարք**»: Այդպիսի մի գեղեցիկ պատմություն է Վարդան Մամիկոնյանի դուստր Շուշանիկի վարքը: **Շուշանիկը** վրացի իշխան **Վազգենի** կինն էր: Վազգենը լքել էր քրիստոնեությունը և ընդունել պարսիկների կրոնը՝ պրադաշտը: Սա պահանջում է, որ Շուշանիկը նույնն անի, բայց Շուշանիկը հեռուաբար դիմադրում է: Երկաթե կապանքները, բանտն ու տանջանքները չեն ընկճում նրան՝ ուրանալու իր կրոնը:

Հին դարերի հայ բանավոր պոեզիան պահպանվել է պատմիչների, հատկապես Մովսես Խորենացու երկերում: Նրա նմուշներին մենք ծանոթացանք վերը: Քրիստոնեության ընդունումից հետո սկսում են գրել **շարականներ**՝ հոգևոր երգեր, որոնք նվիրված էին կրոնական թեմաներին:

7-րդ դարը տվել է երկու մեծ հայ բանաստեղծ: Նրանցից մեկն է **Կոմիտաս կաթողիկոսը**՝ Հոփսիմեի հռչակավոր տաճարի շինարարը: Սա գրել է սուրբ Հոփսիմեին նվիրված մի օրհներգ (հիմն): Մյուսն է՝ **Դավթակ Քերթողը** (քերթող՝ նշանակում է բանաստեղծ), որը երկար տարիներ ապրել է Աղվանքի իշխան **Չվանշիրի** արքունիքում և իր պոեմը գրել է այդ իշխանի ողբերգական մահվան առիթով:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՊԻՐՆԵՐ

1. 5-8-րդ դարերի ի՞նչ պարմիչներ գիտեք:

3. Հայ ի՞նչ փիլիսոփաներ գիտեք:

2. Ո՞վ էր Մովսես Խորենացին և ինչու՞ էր կոչվում «հայոց պատմահայր»:

4. Գրականության ի՞նչ նոր տեսակներ առաջացան վաղ միջնադարում:

3. ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բժշկություն: Վաղ միջնադարի հայ հեղինակների աշխատություններում կան բժշկության և բժիշկների վերաբերյալ բազմաթիվ տեղեկություններ: Դրանցում խոսվում է պարկերակի միջոցով հիվանդությունները ճանաչելու մասին, տեղեկություններ են տրվում մարդու զգայարանների (աչքերի, ականջների, հոտառության) և ներքին օրգանների (սրտի, թոքերի, երիկամների) կառուցվածքի, դերի մասին:

5-րդ դարի պատմիչ Նղիշեն գրում է, որ բժիշկը հարուստ ու աղքատ չափի տարբերի: «**Բժշկի համար կարևոր չէ. - գրում է նա, - թե հիվանդի անկողինը ոսկեղեն է, թե հեւմաշ. նա գնում է հիվանդի ողջ մարմինը, թե արդյոք փաթություն չունի՞. կամ թե սիրտը հանդա՞րտ է փրփում, և կամ լյարդը կակու՞ղ է արդյոք. և կամ երակների զարկերը հարմա՞ր են: Եվ ըստ այնմ դեղեր է փայխ՝ հիվանդին առողջություն պարգևելով**»:

Վաղ միջնադարում հունարենից հայերեն են թարգմանվել բժշկագիտական շատ գործեր: Այդ եղանակով անտիկ բժշկության գիտելիքները տարածվում էին Հայաստանում:

Տիեզերագիտություն և աշխարհագրություն: Բնական գիտությունների ասպարեզում հայ ամենանշանավոր դեմքը **Անանիա Շիրակացին** է: Նա ծնվել է 7-րդ դարի սկզբներին Շիրակ գավառում: Նախնական կրթությունը ստացել է տեղում, ապա ութ տարի շարունակ ուսանել է Տրապիզոնում՝ հույն գիտնականների մոտ: Մեծ տիեզերագետ, աշխարհագրագետ և մաթեմատիկոս Անանիա Շիրակացին մերժել է կրոնավորների այն տեսակետը, թե Երկիրը տափակ է: «*Երկիրը, - գրում է նա, - ձվի նման է, ինչպես ձվի կլոր դեղնուցը մեջտեղում է. սպիտակուցը՝ նրա շուրջը, իսկ կեղևը շրջապատում է չորս կողմից. այնպես էլ Երկիրը մեջտեղում է. օղբ՝ նրա շուրջը և երկինքը շրջապատում է չորս կողմից:*» Անանիան գիտեր, որ Արեգակի խավարման պատճառը նրան պատնեշող Լուսինն է: Նա պատկերացում ուներ նաև Օիր Կաթինի մասին, որը, նրա կարծիքով, «կուտակված թույլ և ուժեղ աստղերի բազմություն է»:

Անանիա Շիրակացու շարադրած «**Աշխարհացոյց**»-ում նկարագրված են այն ժամանակի հայտնի օվկիանոսներ Ատլանտյանը և Հնդկականը, և ծովերը՝ Միջերկրականը՝ Սև ծովի հետ միասին, Կասպիականը և այլն: Նկարագրված են և ժամանակին հայտնի աշխարհամասերը՝ Եվրոպան, Լիբիան (այսինքն՝ Աֆրիկան), Ասիան:

Հատկապես մանրամասն են Հայաստանի և նրա հարևան երկրների նկարագրությունները:

Տիեզերագիտության, աշխարհագրության և մաթեմատիկայի ասպարեզներում Անանիա Շիրակացին հետևել է **անդրիկ** (հունա-հռոմեական) գիտնականներին: Մի դարաշրջանում, երբ ամենուրեք մոռացվում էր այդ ժառանգությունը, Շիրակացին մեծ դեր կատարեց գիտության նվաճումները պահպանելու և գալիք սերունդներին հաղորդելու գործում:

ԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ է տիեզերագիտությունը: Ի՞նչ նվաճումների էին հասել հայ տիեզերագետները:

2. Ի՞նչ նշանակություն ունեն ԱՇիրակացու գործունեությունը գիտության բնագավառում:

4. ԱՐՎԵՍՏ

Ճարտարապետություն: Վաղ միջնադարում Հայաստանում հսկայական շինարարություն է իրագործվել: Կառուցվել են հզոր ամրոցներ, ապարանքներ, եկեղեցիներ, կամուրջներ, բնակելի տներ: Որպես շինանյութ օգտագործվել է բազմազուն տուֆ քարը, որով հարուստ է Հայաստանը: Այդ մեծաքանակ շինություններից մեկ են հասել մեծ մասամբ եկեղեցիները, որոնք հատկապես խնամքով էին կառուցվում:

Հայկական ճարտարապետության գլուխգործոցներից է **Հորիսիմեի** տաճարը՝ Վաղարշապատում (ներկայիս՝ Էջմիածին), որ կառուցել է **Կոնիդաս** կաթողիկոսը **618** թ.: Տաճարը մեր օրերին է հասել լիովին պահպանված և դիտողին վարմայնում է իր գեղեցկությամբ:

7-րդ դարի կեսերին է կառուցվել **Զվարթնոցի** հրաշագեղ տաճարը՝ Էջմիածնի մոտ: Նրա շինարարն է եղել **Ներսես** կաթողիկոսը: Այն 50 մ բարձրություն է ունեցել և կանգուն է մնացել միայն երեք դար: Կործանվել է երկրաշարժի հետևանքով: Սակայն այսօր էլ նրա ավերակներն ապրելիկ տեսք ունեն:

Աշխարհիկ շինություններից մեկ են հասել իշխանական դղյակների, բերդերի, նրանց պարիսպների մնացորդներ:

5-7-րդ դարերի ճարտարապետությանը հատուկ է պարզությունը, վեհությունը:

Քանդակագործություն: Ճարտարապետության և շինարարության ծավալումը խթանում է արվեստի մի այլ ճյուղի՝ քանդակագործության վարձաքանակը:

Վաղ միջնադարյան Հայաստանի քանդակագործները պատրաստում էին բարձրաքանդակներ և քարի վրա վարդեր էին փորագրում: Դրանցով վարդարում էին եկեղեցիների, դամբարանների, պալատների պատերը:

Իր վարդերով առանձնապես աչքի է ընկնում Չվարթնոց տաճարը: Նրա պատերին շատ նուններ ու խաղողի ողկույվներ են պատկերված: Չվարթնոցի սյուների վրա քանդակված են թևատարած արծիվների շքեղ պատկերներ: Պահպանվել են նաև շինարարների մի քանի պատկերներ՝ չեռքին իրենց աշխատանքային գործիքները բռնած: Չվարթնոց տաճարի շինարար Ներսես կաթողիկոսն իր պատկերին կից մի հունարեն արձանագրություն է թողել, որտեղ գրված է. **«Ներսեսն է կառուցե, հիշեցեք»:**

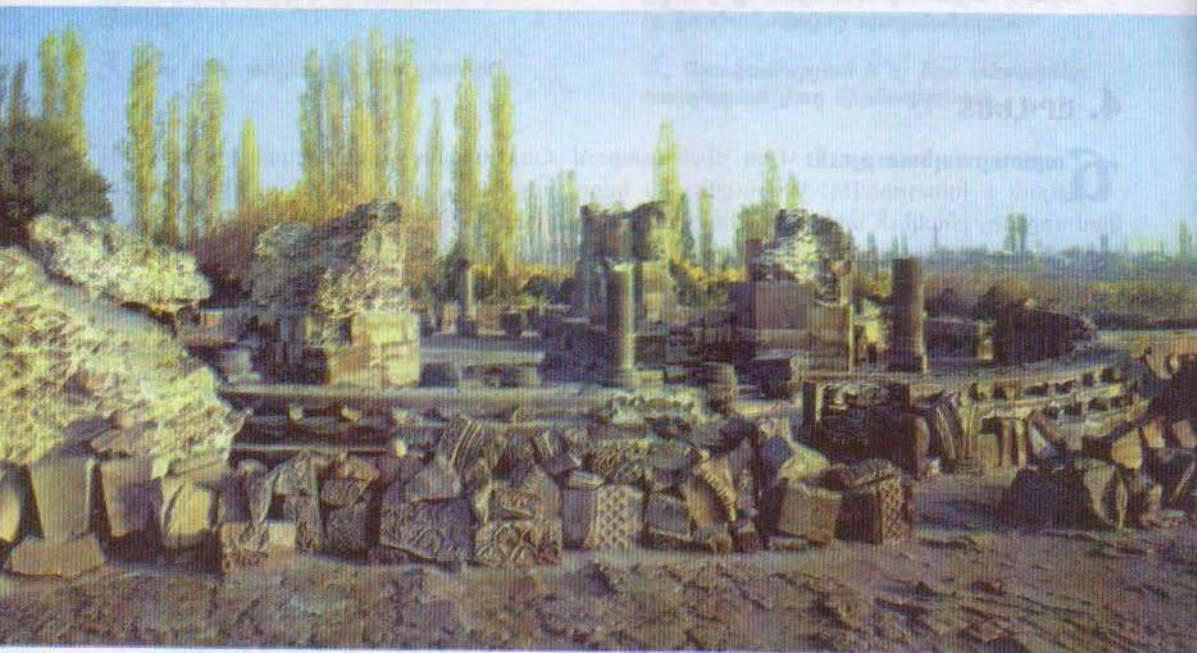
Նկարչություն: Վաղ միջնադարյան շրջանում եկեղեցիների պատերը ներսից երբեմն վարդարում էին նկարներով: Նրանցում պատկերում էին Քրիստոսի հսկայական կերպարանքը՝ ելքերված նուններով, խաղողի ողկույվներով և ուրիշ վարդերով:

Խճանկարները (մոզաիկաները) սովորաբար վարդարում էին եկեղեցիների, պալատների, բաղնիքների հատակը: Դրանք պատրաստվում էին գույնագույն քարերից: Լավագույն հայկական խճանկարներ են պահպանվել Երուսաղեմի հայկական եկեղեցիներում: Նրանցից մեկը, որ ունի 30 քառ.մ մեծություն, պատկերում է բավմատեսակ վարդերով շրջապատված թռչուններ, չկներ և խաղողի ողկույվներ:

Հայ մատենագրության ամենավաղ շրջանից սկիզբ է առնում **մագաղաթյա** ձեռագրերը մանրանկարներով վարդարելու արվեստը: Վաղ միջնադարից մեկ են հասել չորս մանրանկար՝ կրոնական թեմաներով: Հայ **մանրանկարչության** արվեստը վարձաքանակ միջնադարի հաջորդ դարաշրջանում:

Թատրոն և երաժշտություն: Թատերական արվեստը վաղ միջնադարում ժառանգել էր Հայաստանի հելլենիստական թատրոնի ավանդները: Սակայն, ի տարբերություն

Չվարթնոցի փլատակները

Հին Հայաստանի հելլենիստական թատրոնի, վաղ միջնադարյան թատրոնը գործել է հայոց լեզվով, ուստի և մեծ ժողովրդականություն է վայելել: Թատերական ներկայացումները տեղի են ունեցել քաղաքային հրապարակներում: Թատերախմբերը թափառում էին երկրով մեկ և ներկայացումներ տալիս քաղաքներում ու բնակավայրերում: Նրանք կազմված էին պարուհիներից, լարախաղացներից: Հաճախ դերասանները հրավիրվել են նաև իշխանական պալատներ՝ խնջույքների մասնակիցներին զվարճացնելու:

Քանդակներ Չվարթնոցից

Մեր նախնիները երաժշտական գործիքների (փանդիոնների) ուղեկցությամբ երգում ու պարում էին աշխատանքի ընդմիջումների ժամանակ, հարսանիքներին, իշխանական խնջույքներին, մեռածներին հուղարկավորելիս: Տարածված էին գուսանական ժողովրդական երգերը:

Եկեղեցու հովանավորությունն էր վայելում հոգևոր երաժշտությունը: Սրգվում էին շաբականներ, որոնք պատկանում էին Մեսրոպ Մաշտոցի, Կոմիտաս կաթողիկոսի և ուրիշ եեղինակների գրչին:

Վաղ միջնադարի հայ մշակույթն ամփոփեց նախորդ հին շրջանի մշակույթի զարգացումը և ներմուծեց հայ մշակույթի մեջ իսկական ազգային, ժողովրդական ոգի: Նրա երևելի հուշարձանները համաշխարհային նշանակություն ունեն:

ԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Արվեստի ո՞ր ճյուղերն էին զարգացած վաղ միջնադարյան Հայաստանում:

2. Ճարտարապետական ի՞նչ կոթողներ կառուցվեցին 5-7-րդ դարերում:

16-րդ թԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Վաղ միջնադարյան հայկական մշակույթի կարևորագույն իրադարձությունը հայոց գրերի գյուրն էր Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից 405 թ.: Այն ազգասպահական նշանակություն ունեցավ մեր ժողովրդի կյանքում:

2. Գրերի գյուրից հետո բուռն զարգացում ապրեց պարմագրությունը: Առավել մեծարժեք է պարմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց պարմություն» սրեղծագործությունը: Պարմագրությանը զուգահեռ զարգացում ապրեց նաև գեղարվեստական գրականությունը: Բնական գիրությունների զարգացման բնագավառում մեծ ավանդ ներդրեց Անանիա Շիրակացին:

3. 5-7-րդ դդ. նոր բարձրության հասան հայ ճարտարապետությունը, քանդակագործությունը, նկարչությունը: Դա են ապացուցում այդ դարերում սրեղծված և առ այսօր պահպանված ճարտարապետական կոթողները, եկեղեցական համալիրները:

ԿԱՐԵՎՈՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ¹

Ք.ա. 6-րդ հազարամյակ

Ք.ա. 5-րդ հազարամյակ

Ք.ա. 3-2-րդ հազարամյակ

Ք.ա. 18-12-րդ դարեր

Ք.ա. 17-13-րդ դարեր

Ք.ա. 14-րդ դար

**Ք.ա. 2-րդ հազարամյակի
նույննորդ սեռ**

**Ք.ա. 9-րդ դարի
սկզբները**

Ք.ա. 810-786 թթ.

Ք.ա. 786-764 թթ.

Ք.ա. 782 թ.

Ք.ա. 764-735 թթ.

Ք.ա. 743 թ.

Ք.ա. 735-713 թթ.

Ք.ա. 714 թ.

Ք.ա. 685-645 թթ.

Ք.ա. 612 թ.

Ք.ա. 580-սուս թթ.

Քարի դարի վերջը Հայկական լեռնաշխարհում:

Պղինձի և քարի դար (Էնեոլիթ):

Բրոնզեդարյան մշակույթի ժամանակաշրջանը:

Խեթական (Խաթթի) պետություն՝ Խաթուսա մայրաքաղաքով:

Խուրիների Միտանի պետություն՝ Վաշուգանե մայրաքաղաքով:

Խեթերի արշավանքը Հայաստանի վրա: Խաթթի թագավորի քրոջ և Հայաստանի արքա Խուկաննասի ամուսնությունը:

Նաիրի և Ուրարտու ցեղախմբերը Հայկական լեռնաշխարհում:

Ուրարտու պետության (Վանի թագավորության) առաջացումը Տուշպա (Վան) մայրաքաղաքով:

Մենուա: Ուրարտական հզոր պետության ստեղծումը:

Արգիշթի 1-ին:

Էրեբունի (Երևան) քաղաքի հիմնադրումը:

Սարգուրի 2-րդ:

Ասորեստանի Թիգլաթպալասար 3-րդ թագավորի հարձակումը Ուրարտուի վրա:

Ռուսա 1-ին: Նոր մայրաքաղաքի՝ Ռուսախինիլի հիմնադրումը:

Ասորեստանի թագավոր Սարգոն 2-րդի ավերիչ արշավանքը Ուրարտու:

Ռուսա 2-րդը: Կառուցվում է Թեյշեբաինի քաղաքը (Կարմիր բլուր):

Ասորեստանի տապալումը և նրա մայրաքաղաք Նինվեի գրավումը մարերի, բաբելոնացիների և հայերի համատեղ ուժերով:

Վանի թագավորությունը (Ուրարտուն) վերջնականապես դուրս է մղվում պատմության ասպարեզ:

Ք.Ա. 6-րդ դարի սկիզբը

Հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտը: Հայկական պետության առաջացումը Երվանդական դինաստիայի իշխանության ներքո:

Ք.Ա. 550 թ.

Արեմենյան դինաստիայի հաստատումը Պարսկաստանում Կյուրոսի գլխավորությամբ:

Ք.Ա. 401-400 թթ.

Տասը հազար հույն զորքերի նահանջը Հայաստանի վրայով:

Ք.Ա. 331 թ.

Գավգամելայի ճակատամարտը և Արեմենյան Պարսկաստանի կործանումը:

Ք.Ա. 330 թ.

Հայկական թագավորության անկախության վերականգնումը:

Ք.Ա. 312 թ.

Սելևկյան պետության հիմնումը:

Ք.Ա. 201-190 թթ.

Սելևկյան գերիշխանությունը Մեծ Հայքում և Օտիքում:

Ք.Ա. 190 թ.

Մագնեսիայի ճակատամարտը: Սելևկյան տերության քայքայման սկիզբը:

Ք.Ա. 189 թ. - մոտ 160 թ.

Արտաշես 1-ինի գահակալությունը Մեծ Հայքում: Հայկական հողերի միավորումը, և Մեծ Հայքի կենտրոնացված պետության առաջացումը:

Ք.Ա. 180-ապս. թթ.

Արտաշատ մայրաքաղաքի կառուցումը:

Ք.Ա. 95-55 թթ.

Տիգրան 2-րդ Մեծի գահակալությունը:

Ք.Ա. 94 թ.

Օտիքի միացումը Մեծ Հայքին:

Ք.Ա. 89-71 թթ.

Տիգրան 2-րդի նվաճումները:

Ք.Ա. 69-66 թթ.

Հայ-հռոմեական պատերազմը:

Ք.Ա. 69 թ. Հուս. 6

Տիգրանակերտի ճակատամարտը:

Ք.Ա. 68 թ.

Արածանիի ճակատամարտը:

Ք.Ա. 66 թ.

Տիգրան Կրտսերի ապստամբությունը իր հոր՝ Տիգրան Մեծի դեմ: Պոմպեոսի արշավանքը Հայաստան և հայ-հռոմեական պայմանագրի կնքումը Արտաշատում:

Ք.Ա. 55-34 թթ.

Արտավազդ 2-րդ:

Ք.Ա. 53 թ.

Կրասսոսի պարթևական արշավանքը և հայ-պարթևական դաշինքը:

Ք.Ա. 53 թ. մայրու 6

Խառանի ճակատամարտը և Կրասսոսի սպանությունը:

(Ք.Ա. 36 թ.

Անտոնինոսի պարթևական արշավանքը:

Ք.Ա. 34 թ.

Անտոնինոսի արշավանքը Հայաստան: Արտավազդ 2-րդի չեղարկումը:

Ք.Ա. 30-20 թթ.

Հայաստանի անկախության վերականգնումը:

Ք.Ա. 20-8 թթ.

Արտաշես 2-րդ:

Ք.Ա. 1 թ.

Տիգրան 3-րդ:

Արտաշեսյան հարստության (դինաստիայի) վերացումը:

54-64 թթ.

62 թ.

64 թ.

65 թ.

114 թ.

117-146 թթ.

186 թ.

226 թ.

298-330 թթ.

298 թ.

301 թ.

330-338 թթ.

338-350 թթ.

350-368 թթ.

368-374 թթ.

371 թ.

374-378 թթ.

387 թ.

389-415 թթ.

405 թ.

423-428 թթ.

451 թ.

451 թ. մայիսի 26

481-484 թթ.

481 թ.

482 թ.

482 թ.

484 թ.

Հայ-հոմեական տասնամյա պատերազմը:

Հռանդեայի ճակատամարտը: Հոմեացիների վտարումը Հայաստանից:

Հռանդեայի համաշայնագրի կնքումը:

Տրդատ 1-ինի թագադրությունը Ներոնի կողմից: Արշակունյաց դինաստիայի հայկական ճյուղի սկզբնավորումը:

Տրայանոս կայսեր արշավանքը Հայաստան:

Վաղարշ 1-ին հայոց թագավոր: Վաղարշապատի կառուցումը:

Գահ է բարչրանում Վաղարշ 2-րդը, այնուհետև՝ Սոսրով 1-ինը: Հայ Արշակունիների ժառանգական դինաստիայի սկիզբը:

Սասանյան դինաստիայի հաստատումը Իրանում:

Տրդատ 3-րդ Մեծ:

Մծքինի հաշտության պայմանագիրը:

Քրիստոնեությունը հայտարարվում է Հայկական պետության պաշտոնական կրոն:

Սոսրով 3-րդ՝ հայոց թագավոր:

Տիրան՝ հայոց թագավոր:

Արշակ 2-րդ՝ հայոց թագավոր:

Պապ՝ հայոց թագավոր:

Ձիրավի ճակատամարտը:

Վարապդատ՝ հայոց թագավոր:

Հայաստանի առաջին բաժանումը Հռոմի և Պարսկաստանի միջև:

Վռամշապուհ՝ հայոց թագավոր:

Մեսրոպ Մաշտոցը ստեղծում է հայոց գրերը:

Արտաշես (Արտաշիր) Արշակունու գահակալությունը: Արշակունիների դինաստիայի վերջը: Հայկական պետության անկումը:

Վարդանանց պատերազմը:

Ավարայրի ճակատամարտը:

Նոր ժողովրդական ապստամբություն պարսիկ նվաճողների դեմ Վահան Մամիկոնյանի ղեկավարությամբ:

Ակոռիի ճակատամարտը:

Ներսեհապատի ճակատամարտը:

Ծարմանայի ճակատամարտը:

Նվարսակի հաշտությունը:

571-572 թթ.

Ժողովրդական ապստամբություն պարսկական լծի
դեմ Վարդան Մամիկոնյանի (Կարմիր Վարդան)
գլխավորությամբ:

591 թ.

Հայաստանի երկրորդ բաժանումը Պարսկաստանի
և Բյուզանդիայի միջև:

640 թ.

Արաբների առաջին արշավանքը Հայաստան: Գվինի
գրավումը:

650 թ.

Արաբների երրորդ արշավանքը Հայաստան:

652 թ.

Հաշտության պայմանագրի կնքումը Թ.Ռշտունու և
Ասորիքի արաբ կառավարիչ Մուավիայի միջև:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական բնաշխարհը

Թեմա 1. Հայկական բնաշխարհը	7
-----------------------------------	----------

Տին դարեր

Թեմա 2. Նախնադարյան հասարակությունը	
Հայկական լեռնաշխարհում	

1. Զարի դարը Հայաստանում	12
2. Բրոնզի դար	14

Թեմա 3. Հայ ժողովրդի ծագումնաբանությունը	
ու կազմավորման սկիզբը	19
1. Հայ ժողովրդի ակունքները	19
2. Պեպական կազմավորումները	20
3. Հայկական լեռնաշխարհի ցեղային միությունները	21

Թեմա 4. Վանի թագավորությունը (Ք.ա. 9-6-րդ դդ.)	24
1. Վանի թագավորության վերելքն ու անկումը	24
2. Վանի թագավորության պեպական կարգը, արտադրությունն ու մշակույթը	28

Թեմա 5. Համահայկական պեպությունը	32
1. Հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտը	32
2. Համահայկական պեպության ստեղծումը	33
3. Հայաստանը Աքեմենյան արքայության կազմում	36
4. Հայաստանի անկախացումը Երվանդականների իշխանության ներքո	37

Թեմա 6. Մեծ Հայքի պեպության վերելքը	39
1. Արտաշես 1-ինի միավորիչ գործունեությունը	39
2. Շինարարություն և բարեփոխումներ	41

Թեմա 7. Հայաստանը հզոր աշխարհակալ պեպություն:	
Տիգրան 2-րդ Մեծ	44
1. Տիգրան Մեծի նվաճումները	44
2. Հայկական աշխարհակալ արքայությունը	47
3. Հայ-հռոմեական պարերազմը	48

Թեմա 8. Հայաստանը հռոմի և պարթևների միջև	52
1. Արտաշատ 2-րդի պայքարը Հայաստանի անկախության պահպանման համար	52
2. Արտաշես 2-րդի թագավորությունը: Արտաշեսյան դինաստիայի անկումը	55

Թեմա 9. Հայաստանը 1-3-րդ դարերում	57
1. Արշակունիների հաստատումը հայոց գահին: Տրդատ 1-ին	57
2. Հայաստանը 2-3-րդ դարերում	29

Թեմա 10. Տին Հայաստանի Կրկեսական կյանքը	
և Կրկեսական կարգը	62
1. Տնկեսական կյանքը	62
2. Պերական կարգը	64
Թեմա 11. Տին Հայաստանի մշակույթը	68
1. Վաղ շրջանի մշակույթը	68
2. Տին շրջանի մշակույթը	69
Նյութական մշակույթ	69
Նոգևոր մշակույթ	71

Հայաստանը վաղ միջնադարում

Թեմա 12. Ավարադիրությունը (Փնդապիզմը)	
Հայաստանում և քրիստոնեության	
ընդունումը	78
1. Ավարադիրական կարգերի ձևավորումը	78
2. Հայոց դարձը քրիստոնեության:	
Տրդար 3-րդ Մեծ	80

Թեմա 13. Պայքար անկախության	
պահպանման համար	85
1. Նախարարների ըմբոսության սկիզբը	85
2. Երկրի անկախությունը պահպանելու համար	
պայքարի սաստկացումը	87
3. Արշակունիների դինաստիայի անկումը	91

Թեմա 14. Ազատագրական պայքարը 5-րդ դարում	96
1. Հայաստանի քաղաքական և Կրկեսական	
վիճակը	96
2. 450-451 թթ. ապստամբությունը	
(Վարդանանց պարերազմը)	98
3. 481-484 թթ. ապստամբությունը	
(Վահանանց պարերազմը)	104

Թեմա 15. Հայաստանը 6-7-րդ դարերում	108
1. Վիճակը Արևմտյան Հայաստանում	108
2. Ազատագրական պայքարի շարունակումը	
Արևելյան Հայաստանում	110
3. Արաբական խալիֆայությունը և Հայաստանի	
քաղաքական դրությունը 7-րդ դարում:	116

Թեմա 16. Վաղ միջնադարյան	
Հայաստանի մշակույթը	121
1. Հայոց գրերի գյույրը	121
2. Պարմագրություն, փիլիսոփայություն	
և գրականություն	124
3. Բնական գիություններ	126
4. Արվեստ	127

Կարևոր դեպքերի ժամանակագրություն	130
---	-----

**Պավել Չորանյան, Գագիկ Մարգարյան, Բաբկեն Հարությունյան,
Աշոտ Մեկրոնյան, Վլադիմիր Բարխուդարյան, Հայրապետ Մարգարյան,**

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հանրակրթական դպրոցի 5-րդ դասարանի դասագիրք

Խմբագիր՝	Ս.Ուշիդյան
Տեխն. խմբագիր և մակետավորող՝	Ռ.Ախիրյան
Կազմի նկարիչ՝	Խ.Գյուլամիրյան
Բարտեկագիր՝	Վ.Մխիթարյան
Գեղ. խմբագիր՝	Գ.Գյուլամիրյան

Տպաքանակը՝ 72000: Պատվեր՝ 59:

«Լույս հրատարակչություն» ՓԲԸ,
Երևան-9, Իսահակյան 28:

«Հակոբ Մեղապարտ տպագրատուն» ԲԸ,
Երևան - 9, Տերյան 91:

